जन जसवंत

(लेखक-रा. शंकर श्रीकृष्ण देव)

[मंडळापुढें मी हें साधुचरित्र जरा भीत भीत च वाचीत आहे, तथापि त्यांत हि इतिहास आहे म्हणून मी हें धाडस करीत आहे.]

या सत्पुरुषाविषयीं फारच थोडी माहिती प्रकाशित आहे. (१) महिपतींनीं भक्तविजयाच्या ३६ व्या अध्यायांत जन जसवंत हे सावकार असून फार खर्चिक होते, दानधर्मांत सारा पैसा खर्च करीत, म्हणून त्यांच्या मुलांनीं राजाकडे तक्रार केल्यावरून राजानें जसवंतांची मोट बांधून त्यांना हौदांत टाकलें, पण तेथें श्रीरामानें त्यांचें रक्षण केलें, तसें च (२) भक्तलीलामृताच्या ५० व्या अध्यायांत हे माध्यंदिन शाखेचे ब्राह्मण असून तापीचे कांठीं "बरेठ" गांवीं राहत, एकदां तापीला मोठा पूर आला, गांव वाहून जातें कीं काय अशी भीति पडली, तेव्हां जसवंतांना श्रीरामाचा दृष्टान्त होऊन त्यांनीं मारुतीरायाची धातूची मूर्ति पाण्याजवळ नेऊन ठेवली, मूर्तीनें पाणी प्राशन केलें व पुन्हां सोडलें, ती मूर्ति नंदुरबारपरगण्यांत "निझ-व्यास" त्यांचे वंशजाजवळ हल्लीं आहे, अशी माहिती दिली आहे. (३) शिरगांव मठपति भीमस्वामींनीं जसवंत हे शिपायी होते असें सांगून कांबिटाची तलवार कशी झाली, पाणी मागितलें असतां प्रत्यक्ष सीतेनें पाणी कसें दिलें व राजानें यमुनेंत टाकलें असतां तेथें श्रीरामानें त्यांचें रक्षण कसें केलें, अशा तीन आख्यायिका सांगितल्या आहेत. या शिवाय जसवंतांची विशेष माहिती कोठें वाचण्यांत नाहीं. नाभाजीच्या भक्तमालेंत किंवा राजारामप्रासादींच्या भक्तमंजरीमालेंत जसवंतांचा उल्लेख नाहीं. तुसत्या संतनामावलींत मात्र त्यांचा निर्देश बहुधा आहे, त्यांचें एकादें हि पद किंवा दोहरा छापलेला नाहीं.

या माहितींत कांहीं भर टाकली पाहिजे. कोणी रघुनाथदास यांनीं वर्णिलेलें जसवंतांचें पंचाध्यायी चरित्र उपलब्ध झालें आहे तें, त्यांच्या वंशजाकडून कांहीं पदें, दोहरे व सनदापत्रें मिळालीं आहेत तीं व जसवंतांच्या स्थलांचें प्रत्यक्ष दर्शन यांच्या सहाय्यानें ही भर टाकावयाची आहे.

मराठ्यांचें राज्य होण्यापूर्वीं मोगलांच्या रियासतींत खानदेशांतील सातपुड्याच्या दक्षिणेचा मुलुख लहान लहान तद्देशीय राजांच्या स्वतंत्र अंमलाखालीं होता, असें दिसतें. हल्लीं नाशिक जिल्ह्यांत सामील झालेला बागलाण व मध्य प्रांतांत मोडत असलेलें बऱ्हाणपूर हीं दोन्हीं खानदेशांत च गणलीं जात. प्रतापशा नामें-

करून * शक १५३० चे आधीं व नंतर बागलाणचा राजा होता; त्याचें मुख्य ठाणें मुल्हेरीच्या किल्ल्यावर असे. राजाच्या आईचें नांव चंद्रावती होतें. जनार्दन नामें-करून वाजसनेयी शांडिल्य गोत्राचा ब्राह्मण त्याचा पुरोहित होता. तो फार बुद्धिमान् असून राजाची त्यावर विशेष कृपा असे. जनार्दनपंतांनीं राजकारणांत हि केव्हां केव्हां राजास हितोपदेश करावा. जसवंत हे त्या जनार्दनपंतांचे पुत्र होत.

जसवंतांचा जन्मशक सांगतां येत नाहीं. लहानपणापासून साधुसेवेचा त्यांना फार छंद असे. गणपतिधुऱ्यास कोणी योगी आले होते त्यांना यांनीं नित्य नियमानें दहीभात नेऊन द्यावा व मग आपण घरीं येऊन भोजन करावें. तिसरे प्रहरीं पुन्हां त्यांच्याकडे जाऊन त्यांच्या सेवेंत व आत्मानात्मविचारश्रवणांत यांनीं काळ कंठावा; असें एक वर्ष लोटलें. पुढें एके दिवशीं नित्याप्रमाणें दहीभात घेऊन जात असतां मार्गांत दोघे घनसावळे बटु ब्राह्मण यांना भेटले. आपणांस भूक लागली आहे हा दहीभात जेऊं घाला असें त्या बटूंनीं यांना म्हटलें. हा भात साधूस नेऊन देतों व पुन्हां तुम्हांकारणें करून निराळा आणतों असें म्हणून जसवंत पुढें गेले. साधूच्या मठीं जाऊन पाहतात तों तेथें साधु आढळेनात! बटु भेटले होते त्या ठिकाणीं परत येऊन पाहतात तों ते हि तेथें नव्हते! जसवंत मनीं प्रस्तावले. त्यांना अन्नोदक गोड लागेना. ते बटु खचित श्रीरामलक्ष्मण असावेत असा निर्धार करून, कष्टी होत्साते, जसवंत त्यांच्या शोधार्थ घराबाहेर पडून अरण्यांत शिरले. त्यांना दुसरें तिसरें कांहीं दिसेना, ऐकूं येईना व भासेना हि. श्रीरामाचा त्यांनीं सारखा धांवा आरंभिला. त्यांचा कंठ शोषला, जीव श्रमी झाला व किंचित् डोळा लागला. "पंचवटीस जाऊन पुरश्चरण करावें, तेथें आपण दर्शन देऊं" असा श्रीरामाचा दृष्टान्त होऊन जसवंत पंचवटीस गेले. पंचवटीस अयाचित वृत्तीनें राहून त्यांनीं एका गुहेंत पुरश्चरण केलें. श्रीरामदर्शन झालें! प्रत्यक्ष देवदर्शन होऊन हि गुरुवांचून व्यर्थ आहे, तरी काशीस जाऊन तुलसीदासास गुरु करावें, अशी श्रीरामाची त्यांना आज्ञा झाली.

जसवंत मुल्हेरीस आले व त्यांनीं आपला मनोदय लोकांस कळविला. त्यांच्या बरोबर पुष्कळ च लोक यात्रेस निघाले. आपलें कुटुम्ब व मेव्हणा नात्याजी यांस जसवंतांनीं बरोबर घेतले. सेंधव्याच्या घाटांतून जात असतां मुलुख ओसाड पडलेला पाहून तेथील भिल्ल राजास जसवंतांनीं त्याचें कारण विचारलें. सुभ्याचें व आपलें भांडण होऊन सुभेदारानें आपला मुलगा अटकेंत ठेवला, सबब आपण हा मुलुख हैराण केला असें भिल्लानें सांगितलें. जसवंतांनीं उभयतांस बोलावून

* While talking of the A.D. year 1610, which corresponds with Shaka 1532, the Khandesh Gazetteer says that Nizampur, a large town, was under Pratapshah of Baglan.

आणून त्यांना सदुपदेशाच्या चार गोष्टी सांगून त्यांचा समेट करून दिला. भिल्ल राजाला अनुताप होऊन तो जसवंतांचे भजनीं लागला. रयतेचें जें नुकसान झालें होतें तें जसवंतांनीं कानगो * देसाई यांचेकडून भरून देवविलें.

पुढें यात्रा माळव्यांतून चालली असतां जसवंतांची कीर्ति ऐकून हजारों लोक त्यांच्या दर्शनास येत. त्या सर्वांना जसवंतांनीं स्वहिताचा बोध करावा. प्रत्यहीं रात्रीं मुकामाचे ठिकाणीं त्यांनीं हिंदुस्थानी भाषेंत कीर्तन करावें. अशा रीतीनें लोकांना सन्मार्ग दाखवीत यात्रा प्रयागास पोंचली व तेथून वाराणशीस गेली. तेथें यात्राविधि करावयाचे ते सर्व करून जसवंतांनीं देवदेवतांचीं दर्शनें घेतलीं. तुलसीदास महाराज एका गुहेंत राहत असत, बहुधा बाहेर येत नसत; त्यांच्या दर्शनास जसवंत गेले. सद्गुरूंना सच्छिष्य भेटले. उभयतांना आनंद झाला. जसवंतांचे आग्रहावरून तुलसीदास गुहेबाहेर आले त्यामुळें काशीकरांना हि अत्यानन्द झाला व लाखों लोक या सत्पुरुषांच्या दर्शनास लोटत. तुलसीदासांची परवानगी घेऊन बरोबरीच्या मंडळीसह जसवंत गयेस गेले. तेथील सर्व विधी उरकून परत काशीस आल्यावर तात्याजीसह कुटुम्बास व इतर बरोबर आलेल्या यात्रेकरूंस स्वदेशास पाठवून जसवंत महाराज एकटे च गुरुमहाराजांजवळ राहिले. तुलसीदासांचा जसवंतांस अनुग्रह झाला.

तुलसीदासांना बरोबर घेऊन अयोध्या, मथुरा इत्यादि यात्रा कराव्या असें जसवंतांचे मनांत आलें. त्यांनीं गुरुजीस विचारलें. तुलसीदास म्हणाले, आपण अयोध्येस येऊं, पण मथुरेस येणार नाहीं.

" मेरो नेम सुनो जसवंता । मेरो मन और नही लुभंता ॥ रामबिना दर्सूं नही कोई । रामबिना स्पर्सूं नही कोई । फोरूं नयन और जो दर्सूं । काटुं कर और जो स्पर्सूं ॥ "

मथुरेस हि राम च असले तर मग दर्शनास तर कांहीं हरकत नाहीं ना ! अशा करार करून उभयता गुरुशिष्य निघाले. प्रथम ते मथुरेस गेले. जसवंतांनीं आपल्या गुरूंचा नियम श्रीकृष्णचरणीं सादर करून त्यांना रामरूप घेण्याविषयीं प्रार्थिलें. त्याप्रमाणें श्रीकृष्णांनीं केलें, नंतर तुलसीदास दर्शनास आले. त्यांना सर्वत्र राम च दिसले. तेथून गोकुळ, वृंदावन करून उभयता अयोध्येस गेले तेथें चार मास मुक्काम केला. तेथून जगन्नाथाची यात्रा करून दोघे हि परत काशीस आले.

---

* हें ऐतिहासिक घराणें मोंगलांचे वेळेपासून नंदुरबारेस आहे त्याची हकिकत पुढें मागें लिहूं.

नंतर काशीस कांहीं काळ गुरुसंनिध राहून गुरूंची आज्ञा घेऊन व त्यांनीं प्रसाद म्हणून दिलेली श्रीमारुतिरायांची मूर्ति बरोबर घेऊन जसवंत स्वदेशीं यावयास निघाले. वाटेंत त्यांना चारपांचशें साधूंचा मेळा भेटला. तो मेळा द्वारकेकडे जात होता. त्याबरोबर जसवंत हि गेले. तेथून मेळ्यासह डाकुरास आले. पुढें मेळा निघाला, त्याबरोबर आपण निघाले. मार्गांत एक निर्जल असें अरण्य लागलें. जलावांचून साधूंचे फार हाल होऊं लागले, तेव्हां श्रीसमर्थांनीं शिवरायासाठीं जसें कुबडीतीर्थ प्रगट केलें, तद्वत् जसवंतांनीं साधूंच्या साठीं एक कुवा निर्माण केला. तो कुवा गुजराथेंत अद्यापि प्रसिद्ध आहे, असें म्हणतात. साधूंच्या करितां जसवंतांनीं जल निर्माण केलें म्हणून त्यांना सर्व साधु "जल जसवंत" म्हणूं लागले. "जल" चें "जन" होऊन "जन जसवंत" असें नांव दृढ झालें. तेथून मेळा दुसरीकडे गेला व जन जसवंत धुल्हेरीस आले.

धुल्हेरीस कांहीं काळ बरा गेला. जसवंत परत आला आहे व तो कवित्व फार उत्तम करतो वगैरे गोष्टी प्रतापशा राजाच्या कानीं गेल्या. राजानें जसवंतास सन्मानानें राजवाड्यांत आणवून आपल्यावर कांहीं कवित्व करावें अशी इच्छा प्रगट केली. राजाची स्तुति भाटानें करावी किंवा राजापासून ज्यांना कांहीं मिळवावयाचें असेल अशा मतलबी लोकांनीं त्याचे गोडवे गावेत किंवा ज्यांना राजाचें भय वाटत असेल अशांनीं नसते गुण राजाच्या माथीं लादावेत; मी भाट नाहीं, मला कांहीं मतलब साधावयाचा नाहीं किंवा मला कोणाचें भय हि उरलें नाहीं, असें जसवंतांनीं उत्तर दिलें.

"नरगुण गाई सो खरमुख होई । तूं भूपती जैसो करे तैसो होई ॥ पुरभान पश्चिम जो करे । तो ही जसवंत और नहीं डरे ॥ हरिसे विमुख भया क्युं राजा । हत्तिघोडेदेशदाम सब है कामिनिको काजा ॥ कहत जसवंत दुःख हानि मानो । हरिसे विमुख भया क्युं राजा ॥"

या उपदेशांतील रहस्य कितीहि सत्य असलें तरी तें त्या मानी राजास पसंत न पडून, राजाची आज्ञा अमान्य करणाऱ्या जसवंताची मोट बांधून तलावांत टाकावी, असा त्यानें, क्रोधावश होऊन हुकूम केला. साधूचा छळ करूं नका, साधूचा छळ करून आजपर्यंत कोणाचें कल्याण झालें नाहीं, वगैरे तऱ्हेनें लोकांनीं राजास पुष्कळ सांगून पाहिलें, तरी हि राजानें आपला हट्ट सोडला नाहीं. राजसेवकांनीं जसवंतांची मोट बांधून ती पाण्यांत टाकली. केव्हां हि भक्ताची उपेक्षा न करणाऱ्या श्रीरामानें कूर्मरूप धारण करून ती मोट सुखरूप पलीकडे नेली. मोट निर्विघ्न तीरावर आलेली पाहून लोकांनीं जयजयकार केला. त्या प्रसंगाचें सुद्ध जसवंतांचें एक पद आहे:—

" कोई वंदो कोई निंदो कोई कैसो कहो रे । रघुनाथसाथे प्रीत बांधी होय जैसो होय रे ॥ ध्रु० ॥ कमलंग्याने मोट बांधी नीर था भरपूर रे । रामचंद्रने कूर्म होकर राखिलीनी पीठ रे ॥ १ ॥ चंद्र सूर्य जिनी जोत स्तंभबिन आकाश रे । जलउपर पाषाण तारे क्यूं न तारे दास रे ॥ २ ॥ जपत शिवसनकादि मुनिजन नारदादिक संत रे । जन्मजन्मके स्वामि रघुपति दास जन जसवंत रे ॥ ३ ॥"

अशा दुष्ट राजाचे राज्यांत राहणें नको असा संकल्प करून घुसवारीच्या मार्गानें जसवंत तापीतीरास आले. तेथें बोरठें गांवीं त्यांनीं मुक्काम केला. भक्तलीलामृतांत ' बरेठ ' गांव छापण्यांत छापणाराची चूक आहे. जसवंतांनीं आपलें बाकीचें आयुष्य बोरठ्यास कंठिलें. त्यांचे काळीं बोरठ्यास गुजरांची वस्ती बरीच होती. ते धनसंपन्न आणि भाविक होते. तेथील पाटील हि गुजर च होता. सर्वांनीं जसवंतांना आपल्या गांवीं ठेवून घेतलें. श्रीरामाकरितां लोकांनीं एक मंदीर बांधून दिलें. तिकडे जसवंतांनीं मुल्हेर सोडल्यावर त्या राजावर मोगलांची स्वारी येऊन मोगलांनीं त्याचा किल्ला घेतला, त्यास बाटविलें व बोरनाटी नेऊन ठेविलें. तेथें त्याचा वंश अद्यापि आहे, असें परस्पर ऐकतों, शोध केला पाहिजे; असो.

जसवंत बोरठ्यास असतां एकदां तापीला फार मोठा पूर आला व गांव वाहून जातें कीं काय अशी भीति पडली. तेव्हां मारुतीची मूर्ति तीरावर नेऊन ठेविली, तिनें पाणी प्राशन करून पुन्हां सोडले, इत्यादि कथाभाग भक्तलीलामृतांत आला च आहे. ती मारुतीची मूर्ति महिपतींचे वेळीं नंदुरबार परगण्यांत निझऱ्यास त्यांचे (जसवंतांचे) वंशजाजवळ होती. त्या गांवाचें नांव निझरें नसून निझरें आहे. एकदां केव्हां तरी छापणारानें चुकी केली ती च परंपरेनें चालत आली. आज मित्तीला ती मूर्ति निझऱ्यास नसून कुकुरमुंड्यास त्यांचे आणखी वंशज आहेत त्यांचे जवळ आहे. बोरठें गांव तापीच्या दक्षिण तीराला आहे. बोरठ्यापासून दोन कोस तापीच्या उत्तर तीरावर तळोदें तालुक्यांत कुकुरमुंडे आहे. तेथें श्रीरामाचा मठ असून प्रतिवर्षी उत्सव होत असतो. शके १८२९ च्या वैशाखांत मठास आग लागून मठांतील पोथ्या, पुस्तकें, कागदपत्रें, वगैरे दग्ध झालीं । ईश्वरास माहीत किती महत्त्वाचा संग्रह नष्ट झाला. त्या आगींतून एक दप्तर वांचलें, त्यांत सात सनदा व इतर किरकोळ कागद आहेत. सनदा महत्त्वाच्या आहेत. त्या अस्सल आहेत.

(१) पहिली सनद संवत् १६५६ म्हणजे शके १५२१ तील जशीच्या तशी च देतों. ती अस्सल असून भाषा व लिपी गुजराथी आहेत. पूर्वीं नंदुरबार, तळोदें हे तालुके गुजराथेंत मोडत होते व हल्लीं हि या दोन तालुक्यांत गुजरांची वस्ती फार आहे.

---

१ कामळ्यांत. २ राखली. ३ पाठ. ४ ज्यांच्या योगानें. ५ प्रकाशतात.

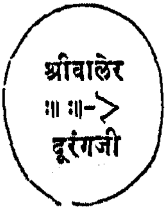

॥ श्रीवालेर माहा वीसम दूरंग
माहाराजा अभ्यराज माहार
णा श्री दूरंग वाजी वीजेराज
आदेशा मोज आकलकुवो
गाम दादाजीने राजे कृष्णा
जसवंतजी
रपण कांधू छे जा लगे वाले
रेनु राज रेहे अम्हारा वशम हे
गाम लो पोतेर्ना माउपेरे गध
हो जाय छे जेष्ठ शुद ११ रवउ
संवत १६५६ वरसे

यांत उल्लेखिलेलें वालेरचें राज्य म्हणजे अलिकडे ज्याला बुधावलचें राज्य म्हणत तें होय. शके १७४० त चंद्रसिंग नांवाचा बुधावळचा राजा होता. पुढल्या च वर्षी तो मेला व त्याचा मुलगा भगवानसिंग गादीवर बसला. याच भगवानसिंगनें शके १७५८ त दिलेली एक सनद पुढें देणार आहे. भगवानसिंग १७६१ त मेला व त्याचा भाऊ गणपतसिंग गादीवर बसला. गणपतसिंगचें वर्तन इंग्रज सरकारास पसंत न पडून त्याला शके १७६७ त पदच्युत करून तो १७७६ त निपुत्रिक मेला तेव्हां त्याचें राज्य खालसा केलें. अशा रीतीनें महाराजाधिराज महाराणा श्री दुरंगवाजी यांनीं आपल्या वंशजांना घातलेली बोपट शपथ कोणी मोडील अशी भीति उरली नाहीं. अक्कलकुवा गांव कुकुरमुंड्याजवळ आहे व तो जसवंतमहाराजांच्या वंशजांनीं काठी संस्थानाकडे लावून दिला आहे, असें समजतें. "जसवंतजी" हीं अक्षरें दोन ओळींच्या मध्यें शोधासारखीं दिसतात. रवउ म्हणजे रविवार.

(२) दुसरी सनद संवत् १६७६ म्हणजे शके १५४१ तील आहे. जसवंताचे वडील चिरंजीव विष्णुदास यांच्या नांवची ती आहे. अर्थात् शके १५४१

च्या पूर्वी जसवंत महाराजांनी समाधी घेतली असली पाहिजे. शिक्का मराठींत असून बाकीच्या मजकुराची भाषा व लिपी गुजराथी आहेत. सनद जितकी लावतां आली तितकी देतों.

॥ श्रीराम ॥

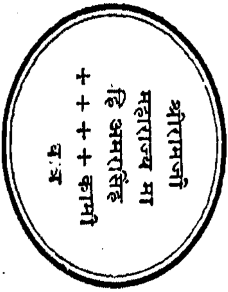

:।। श्रीराज आदेशा + सपशी
श्रीमाजोग + + वण्णुदा
+ सर्जानें पुये गाम आपू छे
+ जे गाम कोडथा हे छे माटे
आजपूठि हे गाम कोडत पु
र पूते अ बाय जे होये +
नलिया जे अ बाय शर्त
साथे आपू छे माटे हे गा
म तफत पाटन फाटणी क।।
षद् १० सां १६७६ ली

(३) तिसरी सनद संवत् १६७८ म्हणजे शके १५४३ तील आहे, ती अशी:—

श्री दीवान माहाराजाधीराज
माहाराणा श्री दुरंगवाजी पटे
हेनार्यते धीरणदास तम्होने

चर्णक्षाळ स्वस्ती वचन कारी
मौ। पाणीबारु आपु छे चंद्रार्क
लगे तम्हे खावु देखील कुलबाब
दीधु छे मु॥ कार्तीक सुद १
सं॥ १६७८ मु॥ बेज

या सनदेंतील पाणीबारा गांव कुकुरमुंड्याचे पश्चिमेस तीन कोस आहे. बेज गांव पाणीबाऱ्याजवळच आहे.

पुढील सनदांचा उल्लेख करण्यापूर्वी जसवंतांचा वंशवृक्ष दिला पाहिजे. जसवंतांना गंगा, गोमती, जानकी व प्यारी अशा चार मुली व विष्णुदास, तुलसीदास, नारायण व शामदास असे चार मुलगे, मिळून आठ अपत्यें होतीं. त्यांचा वंशवृक्ष असा:—

- जसवंत
  - विष्णुदास
    - हरिदास
      - शामदास
        - केशवदास
          - नरोत्तम
            - यदुपति
              - रामबावा (हे कुकुरमुंड्यास गेले.)
                - अन्याबुवा
                  - पुरुषोत्तमबुवा
              - सखारामशास्त्री (हे निझऱ्यास च राहिले.)
                - रामकृष्ण
                  - जनार्दन
                    - विष्णुदास
                    - घनशामदास
                  - केशव
                  - देवकृष्ण
                - अण्णा
                - आप्पा
        - माधवबावा (हे नंदुरबारेस रहावयास गेले.)
          - तुलसीदास
            - रघुनाथ
              - पुरुषोत्तमदास
                - सखाराम लालजी
                  - श्रीकृष्ण
                    - नारायण
                    - रामदास

(४) चैत्र व. १ संवत् १७६० म्हणजे शके १६२५ तील हें ताकीदपत्र आहे. "बोरठाणा विसनव (वैष्णव) केशवदास शामदासने मौजे ठठवू आपेलू छे ते मधें छोड सबाडे ती बाजे कशी बाते अंतर न देशो" इत्यादि.

(५) पांचव्या सनदेचा अर्धा भाग फाटून गेला आहे. "तुमचे संस्थान निझरेस होते दग्यामुळें किल्ले मजकुरीं (कुकुरमुंड्यास) येऊन राहिला त्यास सालगुदस्ता सरकारांतून तुम्हांस घर बांधून दिल्हे देवाचे पूजासाहित्य व नैवद्य व तुमचा कालक्षेप चालला पाहिजे याजकरितां मौजे कोंठरज येथील जमीन सेत गोसावीवाले परतने ५ धर्मार्थ सरकारांतून दिल्हे आहे" इत्यादि मजकुराची ही सनद शके १६९४ त कुकुरमुंड्याचा सुभेदार बाळाजीराम यानें रामभट बिन यदुपतिभट यांस करून दिली आहे. यांत जो दग्याचा निर्देश आहे तो असा कीं निझऱ्यास यदुपतिबावा असतां बंडखोरांनीं निझऱ्यावर चाल केली होती. यदुपतिबावा देवाच्या मूर्ति देईनात म्हणून त्यांना बंडखोरांनीं ठार केले. मूर्ति पोटाशीं धरून यदुपतिबावा लढले. देवाप्रीत्यर्थ त्यांनीं आपले प्राण खर्चिले. त्यावर मग रामबावा कुकुरमुंड्यास रहावयास गेले, असें दिसतें.

(६) संस्थान बुधावल गड वाल्हेर येथील राणा श्रीरामचंद्रसेवेशीं तत्पर भगवानसिंगजी यांनीं सुहुर सन १२४६ म्हणजे शके १७५८ त श्रीरामनवमीचे उत्सवाकारणें मौजे सामोवल येथील दीड परतन जमीनीचें हें इनामपत्र बाळकृष्णबावा देवस्थान कुकुरमुंडे यांचे नांवे करून दिलेलें आहे. वर दिलेल्या वंशवृक्षांतील अन्यायुवा ते च हे बाळकृष्णबावा होत.

(७) त्या च बाळकृष्णबावांना शके १७७१ त काठीसंस्थानचे उमेद लक्ष्मण पाडवी यांनीं मौजे बोरी गांवचें हें इनामपत्र करून दिलेलें आहे.

या घराण्याचे याहून जास्त कागद तूर्त तरी उपलब्ध नाहींत. ज्या गांवीं जन जसवंत राहात होते तें बोरठें गांव उजाड च झालें आहे म्हणावयाचें. आज तेथें एक हि गुजर राहत नाहीं व घर म्हणतां येईल अशी एक हि इमारत तेथें उरली नाहीं. आज फक्त पंधरा वीस भिल्लांचीं गवताचीं झोपडीं तेथें आहेत. हा कालमहिमा होय.

संवत सोळसो चौओतरा। रवितनयाके तीर। फाल्गुन शुद्ध अष्टमी। जसवंत त्यजे शरीर॥

तापीचे कांठीं संवत् १६७४ म्हणजे शके १५३९ च्या फाल्गुन शुद्ध अष्टमीस जसवंतमहाराजांनीं समाधी घेतली. बोरठ्यास च तापीचे पात्रांत एका नैसर्गिक खडकावर यांच्या पादुका आहेत. दोन्ही बाजूंना दोघा मुलांच्या पादुका असून कुटुम्बाची समाधी जरा खालच्या बाजूस पात्रांत च पण निराळा चबुतरा घसविलेली अशी आहे. जसवंतमहाराजांचें थोडें फार कवित्व सत्कार्योत्तेजक सभेच्या संग्रहांत आहे. तें सारें हिंदुस्थानी भाषेंत आहे. त्या कवित्वाची कल्पना व्हावी म्हणून च वर एकाद दुसरें त्यांचें पद दिलें आहे. गोदा आणि कृष्णा यांच्या

२

कांहीं अनेक साधु होऊन गेले, त्याप्रमाणें च तापीचा तीर हि साधुचरणांनीं पुनीत झालेला आहे, हें मला नव्यानें समजलें.

२ दासोपंतांविषयीं आणखी माहिती

(लेखक—रा. शंकर श्रीकृष्ण देव)

आणखी म्हणण्याचें कारण असें कीं, दहा वर्षांमागें या सत्पुरुषाविषयीं कांहीं माहिती प्रथम रा. राजवाडे यांनीं त्या वेळीं चालू असलेल्या " ग्रंथमाला " मासिकांत दिली होती. त्यानंतर 'महाराष्ट्र सारस्वत' मासिक सुरू होऊन त्यांत दासोपंतांचीं १३९४ पदें छापलीं गेलीं व मासिक अस्तंगत झालें. दासोपंतकृत गीतार्णवांपैकीं अध्याय पहिला, दुसरा व बारावा पूर्ण व अध्याय तेरावा अपूर्ण छापून " महाराष्ट्र कवि " हि विराम पावले. " कवी " नें च दासोपंतांचें एक ओंवीबद्ध पण अगदीं अलीकडे कोणीतरी लिहिलेलें चरित्र प्रकाशित केलें होतें. तथापि एकदां रा. राजवाडे यांनीं दासोपंतांविषयीं जीं चार पृष्ठें लिहिलीं त्याहून जास्त माहिती इतरत्र देण्यांत आलेली नाहीं. त्या माहितींत आतां थोडी भर टाकावयाची आहे.

दासोपंतकृत ग्रंथांची यादी रा. राजवाडे यांनीं दिली आहे, तिच्याहून थोडी जास्त विस्तृत यादी " महाराष्ट्र कवि " नें दिलेली आहे. परंतु या दोन्ही याद्या थोरल्या देवघरांतील संग्रहाच्या आहेत. पहिल्यांदा मी जेव्हां आंब्यास गेलों तेव्हां मला देखील धाकट्या देवघरांतील ग्रंथांचा थांग लागला नव्हता, परंतु गेल्या चैत्रांत दुसऱ्यांदा तेथें गेलों असतां धाकट्या देवघरांत मला डोकावयास सांपडलें. तेवढ्यांत मला तेथें दासोपंतांची अपूर्व कृति पहावयास मिळाली. ईशकेनादि दशोपनिषदांवर दासोपंतांचें भाष्य आहे! आचार्य ही पदवी या भाष्यकर्त्याला यापुढें कां न लावावी? दासोपंताचार्यांनीं केलेली व्याख्या अद्वैतमतानुयायी असून छापलेल्या सर्व ग्रंथांपेक्षां निराळी आहे*. जरी दोघेही पूर्वपक्ष सांभाळतात...

* देवघराच्या मालकांनीं कृपा करून ईश व कठ हीं दोन उपनिषदें नकलेकरितां दिलीं, तीं मीं या हेतूनें आणलीं कीं " आनंदाश्रम " च्या मार्फत तीं प्रकाशित झाल्यास पहावें. आश्रमाच्या व्यवस्थापकांस पत्र लिहून पंधरा दिवस झाले, उत्तर नाहीं! भारत-इतिहास-संशोधकमंडळानें हीं उपनिषदें प्रकाशित करण्याचा विचार करावा.

☞ उपाध्यांच्या सर्वांचा तत्पर करून हें काम मंडळ अवश्य अंगावर घेईल.

चित्रशाळा.

तत्त्वावर अवलंबून आहेत, तरी श्रुतिवचनमूलक हि पुष्कळ आहेत. रचनेवरून ही वृत्ति दिसते, तथापि कित्येक ठिकाणीं अशी शैली स्वीकारली आहे कीं, हिला भाष्य म्हटलें असतां हि शोभेल ! स्वतः दासोपंतांनीं आपल्या भाष्याला "उपनिषदर्थप्रकाश*" असें नांव दिलें आहे.

मराठी भाषेंत †लाखों ग्रन्थरचना करणारा असा हा एक च सत्पुरुष दिसतो कीं, ज्यानें संस्कृतामध्यें हि तितकी च ग्रन्थरचना केली आहे ! आम्हा महाराष्ट्रीयांना या गोष्टीचें मोठें भूषण वाटलें पाहिजे व त्याबरोबर च हें सर्व ज्ञानभाण्डार प्रकाशित करण्याची, निदान संग्रहित करण्याची योजना मंडळानें त्वरित केली पाहिजे.

दासोपंतांविषयीं ही एक नवीन गोष्ट मंडळास आज मला सांगावयाची होती. दुसरी गोष्ट म्हणजे दासोपंतांच्या घराण्यांतील एक अस्सल "जयपत्र" मला पहावयास मिळालें, तें मंडळापुढें सादर करितों:—

श्रीलक्ष्मीनृसिंहो जयति

स्वस्ति श्रीमन्नृपशालिवाहन शके १६१७ युवनाम संवत्सरे अधिकाषाढ वदि सप्तमी रविवारीं विश्वंभर गोसांवी पुत्र दासोबा गोसावियांस ‡उदयगिरिसमीपवर्ति निडेबनग्रामीं सभ्य सभापति मिळोन जयपत्र करून दिधलें ऐसें जें दासोबा गोसांवी व सर्वज्ञ गोसांवी उभयता एउन आमचा व्यवहार पद्धत्यनुसारें करून यथान्याय करा मणून अंगीकार जाले मग न्याय करतां सर्वज्ञ गोसावियांस पराजयस्थानें विरुद्ध निराबाध निरर्थकादिकें प्राप्त जालीं तें अवघीं स्थलपत्रामध्यें उद्धरलीं आहेत आणि दोघांचीं प्रतिज्ञापत्रें तदनुसार निर्णयप्रकार हि स्थलपत्रावरून सविस्तर कळों येईल तस्मात् सिद्धांत ऐसा जाला कि दासोगोसावियानें मंत्रांगसहित मंत्रोपदेश करून आपलें संप्रदाय °गुरुपद चालवावें शिव गोसांवी पुत्र सर्वज्ञ गोसावियानें ज्ञानांगसहित ज्ञानोपदेश करून आपलें सद्गुरुत्व° सांभाळावें परस्परापहार करणें सर्वथा उचित नव्हे ऐसें सिद्ध जालेंसें जाणोन सभ्य सभापतिस पुशिल्या-

---

* तर मग दासोपंताचार्यांचा "प्रकाश" प्रकाशित करण्याची जबाबदारी विद्यमान "उपनिषत्-प्रकाश" कारांवर येते. ईश्वर कोणाला तरी बुद्धि देवो !

† दासोपंतांचा सवा लाख "गीतार्णव" व सवा लाख "पदार्णव" मराठींत असल्याचें आपणांस ठाऊक च आहे.

‡ उद्गीर.

° मंत्रोपदेश करणारा तो गुरु व ज्ञानोपदेश करणारा तो सद्गुरु हा भेद विचारांत घेण्यासारखा आहे.

वाचून च सर्वज्ञ गोसावी पलोन गेले याकरतां पराजित जाले हें जयपत्र करून दिधलें सत्य ॥ अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तरः । आहूत प्रपलायी च हीनः पंचविधः स्मृतः ॥ १ ॥ यास जो वादी अथवा प्रतिवादी अन्यथा करील तो आपल्या श्रीस्वामीचा द्रोही होईल ते हीं प्रतिज्ञापत्री ऐसें स्वहस्ताक्षरें करून लिहिलें आहे जें पद्धतिविरुद्ध जो करील तो श्रीस्वामीचा द्रोही होईल.

मोर्तब सुद

साक्षि

नगोजी नारायण देशहस्त

मीर मा जाफुर दीवान सुभे हैदराबाद

आणाजी विश्वनाथ बागलानी

गोविंद कोडदेउ नोकर सा निंबालकर

फारशी शिक्का

मोहर बनाम रे॥ *मलजी राजे निंबालकर फौजदार ठाणे निडेबन

सीवाजी गोविंद दीवान र॥ मलजी राजे निंबालकर

(फारशी शिक्का)

रामाजी कोनेर + + +

नोकर निंबालकर

असें तें जयपत्र आहे, त्याचा विचार आपण करावा. आय दासोपंताचे पुत्र दत्ताजीपंत, तानु दासोबा व पणनु विश्वंभर होत.

दासोपंतांची समाधी जोगाईच्या आंब्यास च आहे.

---

* श्रीसमर्थशिष्य "स्वानुभवदिनकर" ग्रन्थकार तिसगांव मठपति दिनकर यांचे शिष्य ते हे च असावेत.

स्वा. दि. प्रस्तावना पान १२.

३ हे कोकिळ कोण ?

(लेखक-रा. शंकर श्रीकृष्ण देव)

निर्णयसागर छापखान्यांत अनेक कविकृत " पदसंग्रह " छापला आहे, त्याच्या तिसऱ्या भागांत कोकिळांचें एक च पद देऊन हे कोकिळ कोण असा प्रश्न टिपेंत केला आहे. त्याचें कांहींसें उत्तर देतों. या कोकिळांचें नांव गंगाधर. जुन्या बाडांतून यांचे अभंग, पदें, वगैरे सांपडतात, त्यांत कोठें नुसतें कोकिळ तर कोठें गंगाधर कोकिळ असें नांव दिलेलें आढळतें सत्कार्योत्तेजक सभेच्या संग्रहांत कोकिळांचीं शें दोडशें पदें, अभंग वगैरे आहेत. एका बाडांत नृहरिसुतकृत " श्री मुकुंदराजचरित्र " दिलेलें आहे, त्यावरून असें दिसतें कीं या मुकुंदराजांचे गुरु कोकिळ होत. मुकुंदराजांनीं देवीची आराधना केली, तेव्हां त्यांना दृष्टान्त झाला.

म्हणे ऐक पा माझें वचन । कोकिळ नामा ब्राह्मण ।
नृसिंह क्षेत्र वस्तिस्थान । त्या स्थळा जाईं झडकरीं ॥ २२ ॥

हें नृसिंह क्षेत्र म्हणजे औरंगाबाद जिल्ह्यांतील गंगातटाकीं असलेलें सायखेडें गांव होय. येथें गंगा दुभंग होऊन मध्यें बेट बनलें आहे, त्या बेटांत नृसिंहाचें देवालय आहे. सायखेड्यास गंगाधर कोकिळांची समाधी आहे. गंगाधर हे योगी होते. त्यांची परंपरा अशीः—

गंगाधर कोकिळ
|
महादेव आबा
|
त्रिंबकराज भाऊ
|
सीताराम आण्णा
|
उद्धव (विद्यमान)

या परंपरेवरून पाहातां गंगाधर कोकिळ सुमारें सवाशें वर्षांमागें होऊन गेले असें अनुमान निघतें व तें खरें आहे. मुकुंदराजांच्या चरित्रांत त्यांनीं म्हणजे मुकुंदराजांनीं शेवटीं चतुर्थाश्रम घेतला होता व त्या आश्रमीं त्यांचें नांव महानंद होतें, असें दिलें आहे. महानंदांनीं पैठणास शके १६९७ त वैशाख व. १ स भौम वासरे जलसमाधी घेतली, व त्यांचें चरित्र नृहरिसुतांनीं त्या च शकाच्या ज्येष्ठांत वर्णिलें असल्यामुळें तें अत्यन्त विश्वसनीय मानण्यास हरकत नाहीं. मुकुंदराजांनीं

आपला देह गुरुसेवेंत फार कष्टविला. ते ब्रह्मचारी होते. त्यांच्या एका शिष्यानें "दास" हें नांव धारण करून कांहीं अभंग, पदें, केलेलीं आहेत. संशोधकांनीं जपलें पाहिजे. दोन मुकुंदराज व दोन दास झाले! माहादेव आबांची समाधी धारूरच्या रानांत आहे व विद्यमान वंशज उद्धव हे धारूरपासून पश्चिमेस सहा कोसावर असलेल्या विडे गांवीं राहतात. धारूर, केज, विडे, सायखेडे, पैठण इत्यादि ठिकाणीं शोध केल्यास गंगाधर कोकिळांची कविता सांपडण्याचा फार संभव आहे. त्यांचें एक पद देतों:—

कलयुगीं विठ्ठल नाम प्रधान ॥ध्रु०॥ न्यासासन जप माळा मुद्रा । नाहीं कांहीं विधान
पुण्य असे पदरीं तरि लागे । नामीं अनुसंधान ॥ २ ॥
हरिभक्तांचें जीवन केवळ । प्रियकर नाम निधान ॥ ३ ॥
रामकृष्ण हरि जपतां वाचे । उघडे मोक्ष पिधान ॥ ४ ॥
कोकिळ गंगाधर न विसंबे । रामाचें अभिधान ॥ ५ ॥

४ परळी वैद्यनाथ

(लेखक–रा. शंकर श्रीकृष्ण देव)

मोगलाईंत परभणीपासून चवदा कोस दक्षिणेस किंवा अंबाजोगाईपासून सात कोस ईशान्येस परळी क्षेत्र आहे. तेथें गांवाबाहेर व जगमित्रनागाचें स्थान आहे. गांवांत रामाचे तीन मठ आहेतः-(१) काळा राम, (२) गोरा राम, (३) सावळा राम.

(१) काळाराम मठ रामदासी नाहीं परंतु जुना व आहे. देवालयांत एका खांबावर पत्रा असून त्यावर लेख कोरला आहे, तो असाः—

श्रीराम
स्वस्ति श्रीनृपशालिवाहन शके मंदा
कगोत्रेंदुभिः कात्यामीश्वरवत्सरेऽप्यहुल
के पक्षे तथा फाल्गुने । सप्तम्यां शिशिरेऽ
ब्जनघस्त्रउदिते हंसे सुरज्येष्ठभे चक्रे श्री
त्रिपवामनः सुविधिना श्रीरामसंस्था
पनां ॥ १ ॥ श्रीराम जय राम जय जय राम

(२) गोराराम: हा मठ रामदासी असून श्रीसमर्थशिष्य दादेगांवमठपति देवदास यांचे शिष्य काळुजी यांनीं स्थापन केला.

(३) सखळाराम मठ रामदासी खरा पण अगदीं च अलिकडचा म्हणजे शक १८०४ तील आहे; तथापि मठ जरी नवीन असला तरी मठांत प्रतिष्ठित केलेली श्रीरामाची मूर्ति फारच पुरातन आहे. परभणीस एका तळ्यांत ही मूर्ति सांपडली. मूर्ति फार सुबक आहे व जाणत्यांचा अभिप्राय असा आहे कीं ही मूर्ति पांचसहाशें वर्षामागची असावी. वामांकिल सीतेसह श्रीरामाला मारुतींनीं आपल्या हातावर धरलें आहे.

या तीन संस्थांशिवाय परळीचें वैद्यनाथ ज्योतिर्लिंग सुप्रसिद्ध च आहे. वैद्यनाथांचें देवालय प्रचंड असून भोंवतालीं मार्कंडेय, हरिहर इत्यादि मोठमोठालीं तीर्थे आहेत. पेशव्यांनीं या गांवच्या समस्त ब्राह्मणांना ४४ चाहूर जमीन (१ चाहूर = १२० बिघे) म्हणजे ५२८० बिघे जमीन इनाम दिलेली आहे. शिवाय अहल्याबाईची छि साक्ष येथें आहे. आपल्या या भरतखंडांत असें कचित् च क्षेत्र असेल कीं जेथें देवी अहल्याबाईची कांहीं तरी आठवण (Memorial) नाहीं. श्रीवैद्यनाथांचे देवालयांत शिलालेख आहे, तो असाः—

॥ श्रीवैद्यनाथ श्री प्रासादो नृपशालिवाह ॥
॥ नशके षट्शून्यसप्तेंदुभिश्यक्रे संप्रमिते भृगौ ॥
॥ मधुशुचो पक्षे तिथौ पंचमे ॥ खंडेरायसुकांत ॥
॥ या सुनतया मल्हारिनाम्नो विभोरब्देकोधिनि ॥
॥ चैव होळकरया कांत्या शुभाहल्यया ॥ १ ॥ श्री ॥

म्हणजे शके १७०६ त अहल्याबाईनीं मंदिराचा जीर्णोद्धार केला.

५ त्रिंबकजी डेंगळे व त्याचे साथीदार

(लेखक—रा. शंकर श्रीकृष्ण देव)

आमच्या खानदेशांत जीं पांच पंचवीस ऐतिहासिक घराणी आहेत त्यांत नंदुरबारच्या देसायांचें घराणें प्रमुखांपैकीं एक आहे, यांत शंका नाहीं. मोगलबाद-शहांच्या वेळेपासून हें घराणें प्रसिद्ध असून त्याच्या दप्तरांत मोगल, शिंदे, होळकर, गायकवाड, बांडे, पेशवे इत्यादिकांचा व खानदेशांतील च लहानमोठ्या सरदारांचा पत्रव्यवहार सांपडण्याचा संभव फार आहे. त्या दप्तरांतील कांहीं थोडीं पत्रें विद्यमान देसाई यांनीं कृपा करून माझ्या हवालीं केलीं आहेत, त्यांत पुढील एक पत्र आहे, तें अनेक दृष्टींनीं विचार करण्यासारखें आहे असें जाणून आज मंडळाकडे पाठवीत आहे.

ज्येष्ठ शु. ६ शके १७३८ श्री. ता. १ जून सन १८१६ इसवी

असंडित लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य राजश्री रामचंद्र बापूराव का॥दार माहालानिहाये तालुके तालुके कुकुरमुंडे गोसावी यांसीः—

शेवक बाजीराव रघुनाथ प्रधान नमस्कार सु॥ सबा आशार मया तैन व अलफ त्रिंबकजि डेंगला कुंपिणी इंग्रजबाहादर याचे कैदेंतून पळोन बंड करीत फिरतो त्याची चौकशी करून डेंगला म॥र याचे ठिकाण लाऊन जिवंत अगर मेला सरकारांत हवाला करून देईल त्याजला बक्षिस दोन लक्ष रुपये व हजार रुपयाचा गांव इनाम इंग्रज बाहादूर याचे विद्यमाने दिल्हा जाईल था मे॥ खातर-जमा राखोन सरकारचाकरी करून दासवावी याची पूर्ति चौकसी करून जो त्रिंबकजीस धरून आणून देईल त्याजवर सरकारची सर्फराजी होईल येविशीं कोणी अनमान करील त्याजवर सरकारची इतराजी होईल समस्त गरिब रयत ब्राह्मण व मराठे व परदेशी व मुसलमान व वाणी उदमी बेरड भील व मांग रामोसी व रह-दार वगैरे जे कोणी त्रिंबकजी डेंगला याचा पत्ता आमुक जाग्यावर आहे असा प्रत्यक्ष सरकारांत दाखऊन देतील त्यास पांचहजार रुपये बक्षिस व एक चाहूर जमीन इनाम इंग्रजबाहादूर याचे विद्यमानें पावेल डेंगला म॥र याचा पत्ता ठाऊक आसोन जर कोणी सरकारांत समजाविण्यास आलस केला असे विदित जालें तर त्याचें पारपत्य होईल त्रिंबकजी डेंगला बंडवाला याच्या मिलाफी आसामी

बि त॥

१ बापू गायकवाड सेट फलकर १ भोगाजी १ रविराव सिंदे कर्णाकर १ तिमापा घोतुरी १ माहादाजीपंत नातेपोतेकर १ गोधाजी डेंगला १ सयाजी मुळे १ आपाजी पा॥ कुरवावीकर १ निंबाजी जाधव फलटणकर १ महिपतराव डेंगला १ बापू बरडकर १ दाजी ढधले.

१२

एकून बारा आसामी याचे कुटुंबाची मुलेंमाणसें कैद करून बेड्या घालून बंदोबस्तानें हुजूर पोचती करणें व त्याची घरें जमीनदोस्त करून घरांतील चीज-वस्त मुनलिचे तोड्यासुद्धां जप्त करून त्याचा आकार होईल तो जाजती सिबंदी वगैरे खर्च लागेल त्या ऐवजीं घेणें व त्याचीं इनामें वतनें वृत्ती असतील त्या जप्त करणें या बारा आसामी पै॥ जे कोणी त्रिंबकजी डेंगल्यास धरून आणून देतील त्याचा आपराध माफ होऊन वर लिहिल्याप्रमाणें बक्षीस पावेल या बारा आसामी खेरीज करून स्वार बंडाचे मिलाफी स्वार व पायदळ व कारकून व शागीर्द पेशा वगैरे बंडाची चाकरी सोडून आपआपले घरीं येऊन जमीनदार व मोकदम यास हजू

होऊन राहिले असतां त्यास बंडाचे मिलाफाचा आपराध माफ केला जाइल बंडाचा चाकरी सोडून न आल्यास बारा आसामीचें पारपत्य करण्याचें लि॥ आहे त्याप्रों। याचें पारपत्य करणें बंडाचे मिलाफी गरीब लोक यांतून कोणी त्रियकजी डेंगला याचा पत्ता लाऊन प्रत्यक्ष सरकारांत दाखऊन देईल त्यास वर लि॥ प्रों। बक्षिस पावलें जाईल जाणिजे छ० ४ रजब आज्ञाप्रमाण मोर्तब

लेखन सीमा

६ कृष्णाजी नाईक जोशी व रा. पांगारकर

[लेखक-रा. काशिनाथ नारायण साने]

१ राजश्री लक्ष्मणराव पांगारकर यांचें " मोरोपंतांचें चरित्र " यांतील पाध्ये-जोशी-पेशवे वादाचा स्पष्ट निकाल रा. वि. का. राजवाडे यांनीं जो अस्सल निवाडा प्रसिद्ध केला त्यानें एकदांचा लागला. आतां त्याबद्दल लिहिण्याची जरुरी नाहीं. (" जोशी, पाध्ये व नानासाहेब पेशवे " ह्या माझ्या लेखाचें कलम ७, भा० इ० सं. मंडळाचा अहवाल शके १८३२, पृष्ठ ७६, येथें पाहावें).

२ ह्याच चरित्रांत " ठळक गोष्टींची शकावली " रा. पांगारकर यांनीं दिली आहे तींत त्यांनीं " शके १६३० [१७०८] बापूजी नाईक बारामतकर जोशी यांस शाहू महाराजांकडून मराठी राज्याची पोतदारी मिळाल्यामुळें त्यांचें साताऱ्यास आगमन. " असें विधान केलें आहे, तें साफ चुकीचें आहे. शाहू महाराजांबरोबर उत्तरेकडून साताऱ्यास आले ते कृष्णाजी नाईक जोशी. त्यांस शाहू महाराजांनीं राज्यावर बसल्यानंतर पोतदारी दिली असें चिटणीसकृत " शाहू महाराजांचें चरित्र " यांत लिहिलें आहे. शिवाय त्या वेळीं जोशी हे बारामतकर झालेही नव्हते. त्यांचें राहाणें शाहू महाराजांपाशीं साताऱ्यासच होतें.

३ पुढें पृष्ठ ५३ मध्यें रा. पांगारकर लिहितात. " तेव्हां सदाशिव नाईक याची संपत्ति व इभ्रत पाहून त्यांनीं (शाहू महाराजांनीं) त्यांस दक्षिणेंत आणिलें व मराठी राज्याची पोतदारी दिली. " सदाशिव नाईक म्हणजे मोरोपंताचे यजमान जे बापूजी नाईक त्यांचे तीर्थरूप. त्यांस दक्षिणेंत शाहू महाराजांनीं आणिलें व त्यांस पोतदारी दिली अशाबद्दल दाखला रा. पांगारकरांस कोठें मिळाला कोण जाणें ! दक्षिणेंत आले ते व पोतदारी संपादन करणारे ते कृष्णाजी नाईक होत, असें चिटणीस यांच्या चरित्रावरून स्पष्ट होतें. हें चरित्र रा. पांगारकर

३

यास उपलब्ध असून त्यांनीं त्याचें अध्ययनही केलें होतें, असें त्यांच्या ग्रंथावरून उघड होत आहे. तथापि कृष्णाजी नाईक यांचें नांव न देतां सदाशिव नाईक व बापूजी नाईक यांचींच नांवें पोतदारीचे संपादक म्हणून देण्याचें कारण काय असावें ! ही नजरचूक नसावी. मोरोपंतांचे यजमान बापूजी नाईक, व त्यांचे तीर्थरूप सदाशिव नाईक एवढ्या खातरच त्यांचीं नांवें तेवढीं पुढें केलेलीं दिसतात असें म्हणावें लागतें.

४ पृष्ठ ५२ व ५३ यांच्या दरम्यान नाईक जोशी यांची वंशावळ रा. पांगारकर यांनीं दिली आहे. तींत ह्या कृष्णाजी नाइकाचें नांवही नाहीं हें मोठें आश्चर्य आहे. तो खरोखर कर्ता पुरुष व पोतदारीचा मूळ संपादक असतां त्याचें नांव न देतां केसोबा नाईक जोशी यांस सदाशिव नाईक हा एकच पुत्र असें दर्शविलें आहे. कदाचित् श्री. बावडेकर यांजकडून मिळालेल्या वंशावळींत कांहीं कारणामुळें कृष्णाजी केसोबा यांचें नांव गाळलें असेल. पण ज्याअर्थीं कृष्णाजी नाइकाचें नांव रा. पांगारकरांस परिचित होतें, त्याअर्थीं त्यांनीं त्या पुरुषाबद्दल चौकशी करून ह्या मूळ संपादकाचें स्थळ वंशावळींत दाखविणें जरूर होतें. तें त्यांनीं करण्याचें वर्जिलें ह्यावरून वर कलम तीनमध्यें जें अनुमान केलें आहे त्यास पुष्टी येते. असा अन्याय कृष्णाजी नाइकासंबंधें करणें योग्य नव्हे.

५ कृष्णाजी नाईक यास पोतदारी दिल्याबद्दल दाखला शाहू महाराजांचे चरित्रांत आहे. श्री. बावडेकर यांजकडील कागदपत्रांतही असा दाखला मिळण्याचा संभव आहे. हल्लीं बावडेकरांकडे पिंपरी, तालुके हवेली, हा गांव इनाम चालत आहे. त्या गांवचें संपादकत्वही कृष्णाजी नाईक यांजकडेच आहे असें त्या गांवच्या सनदेवरून होत आहे. त्या सनदेंत सदाशिव नाईक याचें नांवही नाहीं. कदाचित् हा गांव इनाम मिळाला त्या वेळीं सदाशिव नाईक दक्षिणेंत आलेही नसतील. हा गांव कृष्णाजी नाईक यांस इनाम दिला त्याजबद्दल जी सनद दिली, तिची नक्कल मला उपलब्ध झाल्यास सुमारें १२१ वर्षें झालीं. बापूजी नाइकाचे वंशज श्री. बावडेकर यांजकडे हा इनामगांव चालत आहे. तेव्हां अस्सल सनद त्यांजकडे असली पाहिजे. ती मिळविण्याबद्दल गतवर्षीं ८।१० महिने खटपट केली, परंतु ती मिळाली नाहीं. अस्सल सनद पाहण्याची अवश्यकता अशी होती कीं, मिळालेली नक्कल अस्सल बरहुकूम आहे कीं नाहीं ह्याजबद्दल मनाची पक्की खातरी व्हावी. बावडेकर यांचे आप्त व त्यांचे मित्र यांच्या मार्फत अस्सल सनदेचें मागणें केलें. मीही स्वतः त्यांजकडे ही अस्सल सनद पाहण्यास मिळावी म्हणून गेलों होतों. सनदेवरून नक्कल करून हजू घेणेंची होती. पण अस्सल न मिळाल्यामुळें हजू घेणें मनांत राहिलें. आतां ही नक्कल जशीच्या तशीच आपणाजवळ पुष्कळ

काळपर्यंत ठेवणें धरें म वाटल्यामुळें आज ती मंडळापुढें दाखल करीत आहें. पुढें-मागें वावडेकर यांच्याकडे कोणाचा वशिला पोंचून अस्सल मिळाल्यास रुजुवात घेतां येईल, आणि अस्सल व नक्कल यांचे दरम्यान कांहीं फरक नजरेस आल्यास तोही मंडळापुढें दाखल करतां येईल. याकरितां मला नक्कल मिळाली आहे ती भरं-वसेलायक माणसाकडूनच मिळाली आहे हें सांगणें जरूर आहे. असो. इतका प्रस्ताव ह्या सनदेबद्दल करून व पुढील आवृत्तींत कृष्णाजी नाइकांस योग्य तो न्याय रा. पांगारकरांनीं द्यावा अशी त्यांस सूचना करून नक्कल मंडळापुढें सादर करितों.

श्री

वर्धिष्णुर्विक
[मै] विष्णोः सामूर्ति
[रिव] वामनी शंभु-
सू [नो] रसौ मुद्रा
शिव [रा] जस्य रा
जते

INDIA SOCIE
PUNE

स्वस्ति श्री राज्याभिषेक शके ४७ शार्वरी संवछरे पोष शुध पंचमी गुरुवासरे क्षेत्रीय कुलावतंस श्री राजा शाहू छत्रपती स्वामी यांणीं रा. कृष्णाजी नाईक बिन केसोवा‡ नाईक उपनाम जोतिषी यांस दिल्हे इनामपत्र ऐसाजे तुम्ही स्वामी-संनिध किल्ले सातारचे मुकामीं विनंती केली जे आपण स्वामीची शेवा निष्ठेनें करीत असों आपणांस एक गांव इनाम करून देऊन वंशपरंपरेनें चालविलें पाहिजे म्हणून त्यावरून मनास आणून तुम्ही स्वामीची शेवा एकनिष्ठपणें करीत आहां तुमचें चालविणें स्वामीस अवशक जाणोन स्वा?ी तुम्हांवरि कृपाळू होऊन मौजे

---

* हा शिक्का अष्टकोनी आहे. चौकटीच्या कौंसांतील अक्षरें स्पष्ट उठलेलीं नाहींत. तीं संदर्भावरून मीं घातलीं आहेत. ह्या शिक्क्यांतही 'शिव' असेंच शाहू-महाराजांस म्हटलें आहे. भा. इ. सं. मंडळाचा अहवाल शके १८३२ यांत दिलेला माझा लेख, कलम ४, पृष्ठ ९१, पाहावें.

‡ 'केसोवा' असें मूळ नकलेंत आहे. मग पूर्वीं "बा" प्रत्यया ऐवजीं "वा" असें घालीत कीं काय न कळे. अस्सल सनद मिळाल्यास कदाचित् ?ाचा निकाल लागेल.

पिंपरी, ता। हवेली, प्रां। पुणें हा गांव पेशजीच्या मुकाशियाकडून दूर करून हाली कुलबाब कुलकानू देखील हलीपटी व पेस्तरपटी, जल तरू तृण पाषाण निधी निक्षेप खेरीज इनामदार व हक्कदार तुम्हांस व तुमचे पुत्रपौत्रादि वंशपरंपरेनें इनाम करून दिल्हा असे तरि तुम्हीं मौजे मजकूर चतु:सिमापूर्वक मर्यादेप्रमाणें आपले

॥ श्री ॥
राजा शाहू नरपति
हर्षनिधान बाजीराव
बल्लाळ मुख्य प्रधा-
न

॥ श्री ॥
श्री आई आदि
पुरुष श्री राजा शाहू
छत्रपति स्वामी कृपानिधी
तस्य श्रीनवा-
स परशुराम
प्रतिनिधी

दुमाले करून घेऊन, तुम्ही व तुमचे वंशपरंपरेनें इनाम अनुभवून सुखरूप राहणें.
लेखनालंकार तारीख १ रबिलावल इहिदे अर्शीन

मर्यादेयं
विराजते

---

७ आगरी कुणबी

(लेखक रा. काशिनाथ नारायण साने)

आगरी जातीचे कुणबी यांचा भरणा कर्जत (कुलाबा) व कल्याण (ठाणें) तालुक्यांत मोठा आहे. ते आपणांस ' अगरी ' म्हणतात. अलीकडे त्यांतील शिकलेले लोक आपणांस ' अगळे ' ' आगळे ' असें म्हणूं लागले आहेत. यांची भाषा देशी कुणब्यांच्या भाषेहून बरीच भिन्न आहे. दोन आगरी पुरुष एकमेकांशीं झपाट्यानें बोलत असतां अपरिचित पांढरपेशास त्यांच्या बोलण्याचा उलगडा चटकर होत नाहीं. आगरी बायका बोलूं लागल्या तर त्यांचें

बोलणें समजून घेण्याचे कामांत त्या पांढरपेशाची प्रभाव उडते. असो, भेद कोणते आहेत ते आतां सांगूं:—

१ वर्ण (१) 'ग' च्या ठिकाणीं मूर्धन्य 'ज' चा प्रयोग करितात उ. 'जेला'='गेला'. 'गेला' ह्या रूपापेक्षां 'जेला' हें रूप मूळ धातु जो 'जा' त्याशीं अधिक मिळतें आहे. ह्याप्रमाणेंच 'घ' च्या ऐवजीं मूर्धन्य 'झ' योजितात. उ. 'झेतलें'='घेतलें' 'झ्या'="घ्या." पण 'क' 'ख' यांच्या ऐवजीं 'च' 'छ' यांचा प्रयोग करीत नाहींत.

(२) 'ड' च्या बद्दल 'र' ची योजना करितात. उदाहरण 'उराला' ='उडाला' आणि कधीं कधीं 'र'च्या ऐवजीं 'ड' योजितात. 'वाडा'='वारा' 'अगडी'='अगरी.' 'लय मोठा वाडा आला नी वारा उडून जेला'='फार मोठा वारा आला आणि वाडा (गुरांचा गोठा-रानांत बांधितात तो-) उडून गेला.'

(३) कधीं कधीं 'र' च्या ठिकाणीं 'ल' ही ऐकूं येतो. उ. 'मुलगा लरतो'='मुलगा रडतो.'

२ नामें. (१) 'गोंड'=भोसकूं, कुंपणांत पाडलेली वाट. उ. ढोण-ग्यांनीं वईंत तीन गोंड पाडलें'=कुंपणांत तीन भोसकीं करून वाटा केल्या.

(२) 'हेतू'='आठवण,' 'स्मरण.' उ. 'त्या कामाची मला हेतू राहिली नाहीं.' असा 'हेतू' शब्दाचा स्त्रीलिंगी प्रयोग 'आठवण' ह्या अर्थीं करितात.

(३) 'अदावत'=अडचण. उ. 'हें शेत घेतां पण त्यांत लय 'अदा-वत' आहे'=अडचण आहे.' 'गाडीवाटेंत दगड, ओहोळ, झाडें, किती तरी अदावत.'

३ सर्वनामें (१) देशी 'म्यां' ह्या तृतीयेच्या रूपाऐवजीं 'मी' सर्व-नामास तृतीयेचा 'नीं' प्रत्यय जोडून 'मिनीं' असें रूप साधितात. उ. 'मिनीं काय केलें.'='म्यां किंवा मीं काय केलें!' मना=मला.

(१) सदरहूप्रमाणें 'तूं' याचें रूप 'तुनीं' असें योजितात.

(२) 'काय' या सर्वनामास द्वितीया, चतुर्थी विभक्तींचा प्रत्यय 'ला' तृतियेचा प्रत्यय 'शीं' व षष्ठीचा प्रत्यय 'चा' लावून त्या त्या विभक्तींचीं रूपें उपयोजितात; मात्र 'काय' यांतील 'का' स ऱ्हस्वत्व देतात. 'कयाला'= कशाला; 'कयाशीं'= कशाशीं 'कयाचा, कयाची, कयाचें'= कशाचा कशाचा, कशाचें. 'कशाला' इत्यादि प्रचलित मूळ रूपांतही 'का' स ऱ्हस्वत्व देऊन 'क' ची योजना झाली आहे. 'ऐशी विद्या काशाला,' 'ऐशी

वाइल काशाला, ' ' कासया धरियला हय तो तुवां ' वगैरे पद्य सर्वश्रुत आहे. तेथें ' काय ' यांतील ' का ' दीर्घच राहिला आहे. पण प्रचलित भाषेंत त्यास ऱ्हस्वत्व देऊन ' कशाला ' इत्यादि रूपें योजितात. तशींच ' कायाला, कायाशीं, कायाचा ' अशीं रूपें न करतां ' कयाला, कयाशीं, कयाचा, ' अशीं रूपें आगरी उपयोजितात. मराठींत दोन दीर्घ स्वर एकत्र आले असतां एकास, विशेषतः पहिल्यास, ऱ्हस्वत्व देण्याचा स्वाभाविक जो प्रकार त्यास अनुसरूनच ' का ' स ऱ्हस्वत्व आलें आहे.

(३) ' कती ' = (किती) हें संख्यावाचक प्रश्नार्थक सर्वनाम वापरतात तें मराठींतील ' किती ' पेक्षां संस्कृत ' कति ' ला फारच मिळतें आहे. उ. ' कती दिवस लागतील ! ' = किती दिवस लागतील ! ' कती चुना मळला ! ' = किती चुना मळला !

(४) ' विसरा ' = ' दुसरा. ' उ. ' विसरा उपाय काय ! ' ' दुसरा उपाय काय ! ' विसरा ' पासूनच ' विसरून ' = दुसरून- दुसऱ्यानें, पुन्हा असें अव्यय सिद्ध केलें आहे. येथें ' दु ' च्या ठिकाणीं ' बु ' व्हावयाचा पण ' बु ' पालटून ' वि ' च होते.

४ क्रियापदें:—(१) ' सांग ' धातूच्या भूतकाळचें रूप साधितांना शिष्ट भाषेंतील मध्यंतरींचा ' त ' आदेश न योजितां, धोपट मार्गाचें रूप ' सांगलें ' असें साधितात. ' मिनीं सांगलं = मीं सांगितलें. ' ' मागणें ' याचें ' मांगलें ' (हिंदी ' मंगना) ' त्यानें मांगलं म्हणून मिनीं दिलें. ' आपलीं मुलेंही प्रथम बोलूं लागलीं म्हणजे ' मी करलं ' असेंच धोपट मार्गाचें रूप करितात.

(२) कांहीं क्रियापदें किंवा त्यांचे अर्थ देशावर माहित नाहींत:—

हिलगणें = अडकणें, अडकून राहणें. ' गवताची मोळी जाळींत हिल-गली ' (अडकली). हें क्रियापद हिंदींत व ऊर्दूंत प्रसिद्ध आहे.

' **पोगळणें** ' = सुटणें, मोकळा होणें, विस्कळित होणें. उ० ' गवताचा भारा पोगळला ' = सुटला, विस्कळित झाला. ' **कलणें** ' = ' **कळणें** ' = ' दिसणें '. उ. ' झाडावर जांबळें आहेत म्हणतां, पण मला **कलत नाहींत** ' = ' दिसत नाहींत, माझ्या नजरेस येत नाहींत. '

ओरडणें = हाक मारणें, बोलावणें. उ० ' दादा तुला ओरडतात ' = ' हाक मारतात. '

' **बोलणें** ' = ' उत्तर करणें ' उ० ' मिनीं सांगलं नोकर ये, तो बोलतो (उत्तर करतो) काम आटपून येईन. '

५ अव्ययें:—(१) ' पासुन ' याची योजना ' पेक्षां ' ह्याच्या ऐवजीं करितात. बाजारी सोबेलापासून नाग्झाचे तेल कम नामी ' = बाजारी सोबरेला-

पेक्षां नारळाचें तेल फार चांगलें. ' काळ्यापासून लाल्या जबाद तलब ' ' काळया-पेक्षां लाल्या अधिक तलब. '

बिसरून:—दुसरून, दुसऱ्यानें, पुन्हा, वर ' **बिसरा** ' पाहा. मंग = मग.

६ आगरी लोकांचीं कांहीं आडनांवें. (१) **भोईर, धुळे, डांगरे, मुंठे, मेहेर, शेणे, कराळे, डाइरे, जोगले, वेसंडे, गोडे, ठाणगे** इ.

(२) खेरीज मराठ्यांचीं आडनांवें त्यांच्यांत आढळतात तीं:—**पोवार, जाधव, मोहिते, महाडिक, घोरपडे** इ.

(३) धंद्यावरून व गांवावरून आडनांवें आहेत तीं:— **भोपी, माळी, भगत, इरमाळी, ठसकर, कोंडिलकर, खारकर** इ.

७ आगरी लोकांचीं कांहीं नांवें (१) पुरुषांचीं— **हशा, उंद्या, हेंद्या, झावऱ्या, चेंड्या, चांग्या, पोशा, बामा, गोमा, धाया, ढुंया, जैत्या.** (२) बायकांचीं-**वाळकी, मुंढी, नामी, धाकली, काळी** इ.

८ आगरी लोकांमध्यें किंवा त्यांच्याशेजारीं जे मराठी कुणबी राहातात, त्यांची भाषाही आगरी लोकांसारखीच बनलेली असते. हा संगतीचा गुण होय.

---

८ रत्नाकर स्वामी

(लेखक-रा. गो. का. चांदोरकर)

शके १८०७ मध्यें ' दीपरत्नाकर ' नांवाचा एक ग्रंथ मुंबईत छापला गेला आहे. या नंतर या ग्रंथाच्या आणखी कांहीं नवीन आवृत्ति निघाल्या असतील असें वाटत नाहीं.

या ' दीपरत्नाकरा ' चा कर्ता रत्नाकर. यांची माहिती उपलब्ध तर आजपर्यंत नव्हती च परंतु तत्संबंधिं जिज्ञासा हि होती कीं नव्हती याबद्दल संशय आहे. मला जी माहिती उपलब्ध झाली ती अशी:—

(मूळपुरुष) महदेवा = गंगाबाई
|
हिराजी
|
हरिहर = अनुबाई
|
रत्नाकर = सावित्री.

यांचें उपनांव सद्रावने गोत्र भार्गव. यजुर्वेदीय मानवसूत्र. पूर्वी गृहस्थाश्रमी असून अविंधाच्या पदरीं शेकदारी, अमीनी वगैरे दर्जाच्या नोकऱ्या केल्या. पूर्वकर्मानुसार उपरति होऊन, मुल्हेरकर उद्धव स्वामींचे गुरु जे ' रामानंद ' त्यांचा यांस अनुग्रह झाला. शक १६२५ संवत्सर १७६० सुभानु आषाढ शु. ११.

अनुग्रहापूर्वी सम्यक नव्हते. परंतु तपोबलानें श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचा साक्षात्कार होऊन त्यांच्या अनुज्ञेनें रामानंदाचा उपदेश घेतलेला आहे.

उपदेशानंतर देशपर्यटन करून खानदेशांत पिंपळनेर तालुक्यांत मुल्हेरच्या शिवे शेजारी सरितटाकीं ' पानखेडें ' म्हणून हल्लीं एक खेडें आहे तेथें गुरुसमाधि सन्निध 'दीपरत्नाकर' ची रचना करून कांहीं काळानें गुरु शेजारीं च ' स्वामींनीं हि देह ठेविला. शक १६४१ विकारी नाम संवत्सरे अश्विन वद्य १३.

पानखेडे येथें अद्याप श्री रामानंद व रत्नाकर स्वामी यांच्या समाधी जीर्णस्थितीत शेजारी शेजारी उभ्या आहेत.

दीपरत्नाकरावरून रत्नाकर स्वामींचे परम गुरु ' सिद्धानंद ' म्हणून होते असें दिसतें.

रत्नाकर स्वामींनीं ग्रंथांचा एक महोदधी उत्पन्न केलेला आहे. इतकेंच नाहीं परंतु कांहीं ग्रंथ गुजराथी व हिंदी या भाषेंत त्यांनीं रचिले आहेत, व आनंदाची गोष्ट ही कीं ते ग्रंथ अद्याप बहुतपरी बऱ्या स्थितींत आहेत.

स्वामींचे शिष्य खानदेश व गुजराथ यांच्या मध्यवर्ती भागांत बरेच आहेत व कांहीं नाशिक जिल्ह्यांत आहेत.

कळवण येथें त्यांच्या परंपरेचा एक मठ आहे. आज आठ वर्षांपूर्वी त्या मठाचे अधिपति बाबाजी बुवा म्हणून होते. हा मठ स्वामींचे जयदेव म्हणून उपदेशित होते त्यांनीं स्थापिलेला आहे.

ग्रंथ:—' दीपरत्नाकर ' खेरीज आजवर जे ग्रंथ स्वामींनीं रचिले त्यांपैकीं कांहीं हे होत:—

१ सिद्धान्तरत्नाकर २ वैराग्यरत्नाकर ३ उपदेशरत्नाकर ४ प्रकाशरत्नाकर ५ निश्चयरत्नाकर ६ निःसंदेहरत्नाकर ७ सिद्धबोध ८ विश्वरूप दर्शन ९ ब्रह्मानुभव श्लोक १० लघु अष्टक ११ संतचरित्र १२ ॐकार वर्णन १३ रत्नाकर उपदेश

या खेरीज आणखी बरीच माहिती असे हजार दोन हजार ओव्यांचे प्रबंध व विचार वगैरे कोरे.

स्वामींनी सबंध भागवत आपल्या गुजराथी शिष्यांकरितां गुजराथींत केलेलें आहे. हा ग्रंथ अप्रतिम आहे व तो अद्याप बऱ्या स्थितींत उपलब्ध आहे. तसें च गीतेवर एक टीका हि प्राकृतांत केलेली आहे. वर दिलेला 'प्रकाश रत्नाकर' (ग्रंथांक ४) हा व्रिज भाषेंत आहे.*

९ श्रीउद्बोधनाथ-कृत श्री ज्ञानेश्वर-चरित्र

(लेखक-रा. गो. का. चांदोरकर)

श्रीक्षेत्र पैठण येथें शिवदिनकेसरींचा मठ आहे हें सर्वश्रुत च आहे. या शिवदिनांची परंपरा श्री ज्ञानेश्वरमहाराजांपासून आहे. शिवदिननाथांचे गुरु केसरीनाथ व त्यांचे गुरु उद्बोधनाथ. यांचा एक चरित्रात्मक अभंग पैठण येथील शिवदिन मठांतील संग्रह चाळीत असतां मिळाला. या अभंगांत ज्ञानेश्वरांचें साग्र चरित्र त्रोटक रितीनें सशक वर्णन केलेलें आहे. तो अभंग असाः—

श्री

दूजा पद्मनाभ ज्ञानदेव मूर्ति । एक सहस्रावर्ति ब्याण्णवीचे ॥ १ ॥
श्रावण अष्टमी कृष्णपक्ष बरा । नंदन वत्सरा माजि जन्म ॥ २ ॥
निवृत्तिप्रसाद तयावरि झाला । मार्गशीर्ष पूर्णा प्रमाथेसी ॥ ३ ॥
रवीशकशत एक तयावरी । दीक्षापट धरी ज्ञाननाथ ॥ ४ ॥
भानुशत भानू रची ज्ञानेश्वरी । विकृत संवत्सरीं ज्ञानरूप ॥ ५ ॥
याच शकीं रिपू म्हैसा बोलविला । चालवी भिंतीला वसुमाजी ॥ ६ ॥
लोकोत्तरापूर्व चमत्कार केले । समाधि आर्धालें योगबळे ॥ ७ ॥
कार्तिकाची वद्य एकादशी पाहो । सूर्यअष्टदाहो शकशत ॥ ८ ॥
जगासी दुर्मुख म्हणोनि दुर्मुख । संवत्सर देख समाधीसि ॥ ९ ॥
प्रतिष्ठान आपेगांवीं ज्याचा जन्म । समाधि अलंके उद्बोधांत ॥ १० ॥

ज्ञानेश्वरमहाराजांचा जन्मशक ११९३ हा गणलेला आहे. त्या शकीं प्रजापति संवत्सर येतो नंदन येत नाहीं. परंतु संवत्सराची नामसंगति जुळत नसली तरी संख्या जुळते.

---

* मु. कळवण येथून मि. मार्गशीर्ष शु. १।३४ चे पत्रांत रा. पां. न. पटवर्धन लिहितात कीं 'येथें स्वामी रत्नाकर यांचे शिष्यपरंपरेंतील मठ आहे खरा; परंतु त्याचा जयदेवाशीं कांहीं संबंध नाहीं. मठांत, दीपरत्नाकर (अध्याय १४ ओं. ३३१६) व प्राकृत गीता एवढे च ग्रंथ आहेत. रत्नाकर मैत्रायणी असून 'चंडीपूर (चणकापूर ता. कळवण) येथील मूळ राहणारा.' चिटणीस.

४

तसेंच 'वसु' माजी मिलौटा चालविलें म्हणून वर्णन आहे. वसु आठ आहेत, तेव्हां १२०८ मध्यें मिरास चालविलें की कसें!

---

१० विनायकी लिपि

(लेखक–रा. गो. का. चांदोरकर)

कन्नड येथील जुन्या ग्रंथांचा संग्रह चाळीत असतां त्यांत वैद्यकावरील कांहीं ग्रंथ या विनायकी लिपींत लिहिलेले आढळले.

स्वर व स्वरचिन्हें या लिपींत आपले 'बालबोध' देवनागरी लिपिप्रमाणें च आहेत. परंतु व्यंजनें सांकेतिक आहेत. इतर सांकेतिक लिपींत व या लिपींत असा फरक आहे कीं इतरत्र एका वर्णाबद्दल दुसरा वर्ण योजिलेला असतो परंतु दोन्ही हि वर्ण देवनागरींतील च असतात. उदाहरणार्थ 'महानुभावांची' सांकेतिक लिपी अथवा 'पेशवाईंतील एक सांकेतिक पत्र' याची लिपी. (भा. इ. सं. मंडळ अहवाल शक १८३२ पृ. ७८।७६)

तसें या विनायकी लिपीचें नाहीं. इच्यांत देवनागरींतील एका वर्णाऐवजी निराळें च एक सूचक चिन्ह गृहीत धरलें आहे. यामुळें इच्यांतील वर्णांत व देवनागरींतील वर्णांत आकृतिसाम्य मुळींच नाहीं.

संयुक्त वर्णांचे बाबतींत या लिपीचें व पूर्वकालीन अशोक लिपीचें अथवा त्या च अशोक लिपीचा आधुनिक प्रगल्भ तर्जुमा जी मोडी अथवा मोर्यी लिपि तिचें अत्यंत साम्य आहे.

देवनागरी अथवा बालबोधींत स्वरावांचून व्यंजनाचा जसा अर्धा–अस्फुट–उच्चार व त्या उच्चारानुरूप जसें त्या वर्णांचें अर्धें रूप तसें अशोक लिपींत नाहीं, मोर्यींत म्हणजे मोडींत नाहीं, व तसें च या विनायकी लिपींत हि नाहीं. उदाहरणार्थ 'स्य' (स्+य्+अ) हें जोडाक्षर देवनागरींत अथवा आधुनिक बालबोधींत जसें अर्धा 'स' काढून त्यास 'य' जोडून साधतां येतें तशी अशोक लिपींत, मोर्यी अथवा मोडी लिपींत किंवा विनायकी लिपींत अर्धा 'स' काढण्याची सोय नाहीं. यांत 'स्य' आणि सय हीं दोन्हीं एक च स्वरूपाचीं आहेत. असो.

त्या या विनायकी लिपीचें वर्णंदर सोबत जोडलेल्या चित्रपटावरून ध्यानांत येईल.

क	[illegible]	प	[illegible]
ख	[illegible]	ब	[illegible]
ग	[illegible]	भ	[illegible]
च	[illegible]	म	[illegible]
छ	[illegible]	य	[illegible]
ज	[illegible]	र	[illegible]
ट	[illegible]	ल	[illegible]
ठ	[illegible]	व	[illegible]
ड	[illegible]	श	[illegible]
ण	[illegible]	ष	[illegible]
त	[illegible]	स	[illegible]
थ	[illegible]	ह	[illegible]
द	[illegible]	ळ	[illegible]
ध	[illegible]	क्ष	[illegible]
न	[illegible]		

११ मेस्तकपुस्तक

(लेखक–रा. वि. का. राजवाडे)

१ हें मेस्तकपुस्तक मसूरास सांपडलें. पोथी आहे. नकल शक १६६७ त केली. अर्थात् आज १३३ वर्षें झालीं. पानें ६३ आहेत. पैकीं ३ व ४ पानें गहाळ. ओवी संख्या नकल करणारानें ७२१ लिहिली; परंतु वस्तुतः ७२० आहे.

२ नकलकारानें कोठें अनुस्वार दिले नाहींत, कोठें ऱ्हस्वदीर्घांच्या चुक्या केल्या आहेत; अवश्य वाटल्या स्थळीं दुरुस्ती केली आहे. बाकी पाठ जशाचा तसा ठेवला आहे. सबंद नकल मीं स्वतः केली.

३ ग्रंथकर्त्यानें ग्रंथांत नांव नाहीं. त्यानें चोवीस वर्षें मजमूची नोकरी केली. कोठें, कोण्या राजाच्या पदरीं, तें सांगितलें नाहीं. तथापि ग्रंथकार राजारामाच्या वेळचा दिसतो.

४ हेमाद्रीच्या मेस्तकाला धरून आपण ग्रंथ लिहिला म्हणून ग्रंथकार म्हणतो. अर्थात् त्याच्या वेळीं हेमाद्रीचीं मेस्तकें होतीं. तीं मेस्तकें अस्सल शुद्ध मराठींत किंवा संस्कृतांत लिहिलेलीं सांपडल्यास बहार होईल. अंदाज आहे कीं, तीं मेस्तकें गोदातीरीं सांपडावीं.

५ नकल करणारानें भाषा आधुनिक अनेक स्थलीं केलेली दिसते.

६ ग्रंथांतील मजकुराचें पृथक्करण अन्यत्र केलें जाईल.

७ पिशाचलिपि म्हणजे पिशाऊर प्रांतांतील ऊर्फ पेशाची लिपि, तिचें अनुकरण हेमाडपंतानें केलेलें दिसतें. मोडी ऊर्फ मोरी ऊर्फ मौर्यी लिपि मूळ पिसाऊर ऊर्फ पेशावर प्रांतांतील. तिचा प्रसार हेमाडपंतानें जलद लिहिण्यास्तव केला.

८ ह्या मेस्तकांत शणवई, शणोपण, हा शब्द चार वेळ आला आहे. शणवई म्हणजे कारकून असा येथें अर्थ आहे.

(१) श्रेणीपति = सेणीवइ = सेणींवी = सेणवी
श्रेणी म्हणजे व्यापाऱ्यांचा किंवा कारागिरांचा संघ. त्याचा मुख्य म्हणजे श्रेणीपति.

(२) सैन्यपति = सेण्णवइ = सेणवी. सेनापति म्हणजे शेणवी.

ह्या दोन्ही व्युत्पत्त्या येथें कारकून किंवा कुळकरणी या अर्थीं लागू पडत नाहींत. तेव्हां शणवइ, शेणवइ, शणोई, या शब्दाचें तिसरें आणीक कांहीं तरी मूळ आहे. सेनापति व श्रेणीपति हे तर दोन अर्थ आहेत च. परंतु, कारकून असा तिसरा हि एक अर्थ आहे, ह्यांत संदेह नाहीं.

पुस्तक मेस्तक

श्रीगुरुगणेश प्रसीद । श्री सरस्वत्यै नमः । कुलदेव्यै नमः । निर्विघ्नमस्तु । शुभं भवतु ॥ १ ॥ श्रीगणेशाचें स्मरण । काया वाचा अभिवंदन । बोलों इछितसें वचन । कांहीं येक ॥ १ ॥ शारदा वाङ्मयमूर्ती । भावें नमिली भारती । आनंदसुखाची कल्याणमूर्ती । सर्वार्थदा ॥ २ ॥ आतां नमू दामोदरू । सद्रूप चिद्रूप सद्गुरू । लीले चि तारी भवसागरू । तारका निश्चयेसी ॥ ३ ॥ नमूं पंडीतशिरोमणी । अलोलीक जयाची करणी । या विश्वाची बुझावणी । जेणे केली ॥ ४ ॥ कलयुगी विपरीत आचार । द्विजासि नाही अध्ययनी आदर । राज्य यवन अकर्माकार । होतील पुढें ॥ ५ ॥ योगयागाचा उछेद । यजनयाजन कैंचा वेद ॥ चहूं वर्णाचा भेद । उरों न शके ॥ ६ ॥ उत्तम करिती अधमशेवा । तैं वर्णाश्रम कैंचा उरावा । ऐसा अधर्म प्रवर्तावा । असे पुढें ॥ ७ ॥ म्लेंछसेवन विप्रासि । घडे ऐसें निश्चयेसी । जाणोनिया निजमानसीं । कृपा द्रवली ॥ ८ ॥ तरी नीच सेवितां नीचत्व न ये । स्वधर्मश्लाघ्यता राहे । ऐसा स्वयातीला उपाये । शोधिला जेणें ॥९॥ अप्रसिद्ध जगामाजी । पिशाचलीपि हे योजी । जीर्णे प्रतिष्ठा समाजीं । विप्र पावती ॥ १० ॥ ऐसा अनागतद्रष्टा । हेमाद्रि नामप्रतिष्ठा । जेणे ब्राह्मणाचिया इष्टा । योजूनि ठेविलें ॥ ११ ॥ त्यांसि साष्टांगी नमन । करूनियां ग्रंथारंभण । केलें रिघोनि शरण । लेखकजनासी ॥ १२ ॥ सूत्र कारिका प्रमाण । धरुनि करिती धर्माचरण । तैसें मेस्तक हें जाण । लेखकविषई ॥ १३ ॥ तरि मेस्तक म्हणतां केसी । हा संदेह बहुतांसी । जैसी रीति जये देसी । ते तेसे चि म्हणताती ॥ १४ ॥ नाना देश नाना भाषा । नाना लीपी बुध्धिविशेषा । त्या त्या पाहतां ही अशेषा । विशेष हे चि ॥१५॥ ओषधीमाजि संजीवनी । कां वनितांमाजि भवानी । अथवा त्रैलोक्यगामिनी । स + + + + + ॥ १६ ॥ (येथपासून पुढें दोन पाठपोट पानें गहाळल्यांत २४ ओव्या होत्या. पैकीं लेखकपरीक्षेंतील ओव्या १५ व मंगलाचरण ओव्या ९.) बहु बोलतां विस्तार । ग्रंथ होयील अनावर । श्रोतयाचा आदर । अरुची पावे ॥ १६ ॥ या कारणे संक्षेपता । मुख्य लक्षणे अपारता सांगितली कर्तव्यता । आतां केसी ॥ १७ ॥ हुजरात आणि गेपती । सेवनमार्ग द्विधा असतां । दोहींत मुख्य हुजराती । सन्निध सेवा ॥ १८ ॥ दीपाचिये जवळिके । वेदार्थ सोज्वळ दीसती निके । ते चि दूर ठेवितां कौतुकें । मंदत्व दिसे ॥ १९ ॥ पुत्र जातां देशांतरासी । पिता हि विश्वासे ना त्यासि ॥ ना स्वामिसेवका केसी । चित्तशुद्धि उरे ॥ २० ॥ या लागि सेवक निकटवर्ती । ते चि जाणावे विश्वासमूर्ती । दुरिलाची अपकीर्ति । न करिती ही होय ॥ २१ ॥ म्हणोनि मुख्य

हुजराति । ऐसे सर्व ही जाणती । परि दैवाधीन असे प्राप्ती । अन्यथा नव्हे ॥ ३३॥ त्या ही माजि नर्माधिले । हुद्दे सांगेन मिळाले । जैसे वर्णाश्रम ले । वेदश्रुती ॥३४॥

॥ इति लेखकपरिक्षा ॥

॥ अथ कौशल्यविधी ॥

राजनियत्त्वाचें सूत्र । हातीं ये जयाचे स्वतंत्र । ते प्रधानत्व विचित्र । केलें शास्त्र ॥ १ ॥ सर्वदां राजचिद्वृत्तिगवेषणा । तदनुसार करी सूचना । कोश–देश–सेना– । पाळणसावध सदां ॥ २ ॥ दुर्गपर्वताची दृढता । ते तवं संग्रहाधीन सर्वथां । ते ही करणे यथोचिता । मिळे तेसें ॥ ३ ॥ देशांतरींचे भूपती । देशधने वरिष्ट होती । त्यांसि विरोध सर्वार्थी । घडो चि नेंदी ॥ ४ ॥ न्यून अथवा समाने । त्यांसी दर्प-दर्शविग्रहने । सामदंडभेदें धने । साधी तयांची ॥ ५ ॥ चार अपार वेषधारी । करूनि धाडी देशांतरी । गुप्त वार्ता परोपरी । आणावी सकळां ॥ ६ ॥ परनृपाचें वर्तणे न्यून । पडिलेसें देखोनि जाण । विचार आत्मसाधन । तो मंत्री नव्हे ॥ ७ ॥ कां आमिषा या जोडी । बकासा ध्यान मांडी । हें जाणे तो लक्षकोडी । मध्ये कोणी ॥ ८ ॥ राजसेवक लाहन थोर । यथोचितें परम आदर । कोणाचा हि अव्हेर । वृथा न करी ॥ ९ ॥ लेखक जितुके हुजरातिचे । लळे पाळावे तयांचे । तेणें गणन राज्याचे । हृद्गत होय ॥ १० ॥ अवित्पन्न असें म्हणती । प्रधानत्व सर्व भूपती । तेणे सौम्य सेवकांप्रति । किमर्थ वर्तिजे ॥ ११॥ सत्तावळें सकळांचें । मान भंगावे नियमाचे । तरी च रूप आक्रमाचे । दिसोनि ये ॥ १२ ॥ ऐसें न म्हणावें सर्वथा । विनयसाध्य प्रधानता । जय विजय नेणतां । पतन चि पावे ॥ १३ ॥ पाहें पां उदकाची नम्रता । ते भेदी सकळ पदार्थां । शस्त्रादिकां तीव्रता । चाले जेथें ॥ १४ ॥ पाणिये शस्त्र मोलें चढे । सुपाणीं तें मोतीं आवडे । बहु असो पाणिये वाढे । चराचर ॥ १५ ॥ प्राणियाची जाति कैसी । शस्त्री तीव्रता चि प्रकाशी । सुढाळपणे मुक्ताफळासी । रूपा आणी ॥ १६ ॥ नराश्वपशुजाति । तेजा-धिक्यें पाणी म्हणती । नम्रपणे भूमी प्रति । तोय वर्ते ॥ १७ ॥ एवं सर्वांचें जीवन । वस्तुभेदें विलक्षण । तैसे चि विविध गुण । औषधीभेदें ॥ १८ ॥ तैसी जयाची स्फूर्ती । विवेकाची अवगमली मूर्ती । कीं नीतिमार्गाची प्रकाशवाती । दीपिका हो ॥१९॥ इत्यादि नाना कळा । जाणे तो अमात्य आगळा । मेरु जैसा क्षितितळा । आश्रय-भूत ॥ २० ॥ मजमू दुसरें अधिष्ठान । राजश्रियेचें मंडण । तेथील कर्तव्य गहन । बहुनां परी ॥ २१ ॥ स्वता चि पाहिजे लेखनज्ञान । आणि प्रज्ञा असा-धारण । धूर्ततेचें अधिष्ठान । हृदय जयाचें ॥ २२ ॥ कारखाने देश सेना । त्यासि जे गणिती हृदयस्थाना । पूसतां सांगे कागदे विना । धारणावळें ॥ २३ ॥ देशिचें द्रव्य यथाकाळें । यथोचित वेळवेळे । आलें राहिलें कळे । प्रतिमासीं ॥ २४ ॥

सेवकजनाचें वेतन । प्रतिमासीं अवलोकुन । यथान्यायें संभवन-।-करणें निवडी ॥ २५ ॥ मुकासे व इनाम चालती । त्यामाजि जीं द्रव्यें साधिती । तिं ही चिकित्सा युक्ती । निवडि आणावी ॥ २६ ॥ कारखानीयाच्या नाना वस्तू । ज्यांति नित्यता वेच होत । अथवा अव्यय संग्रहार्थ । जो जो पाहिजे ॥ २७ ॥ तो करवी यथाविहित । जें जें पाहिजे जेथजेथ । अपव्यय नित्य नियत । सर्वांसि करी ॥ २८ ॥ व्यर्थ व्यय करूं चि नेदी । तुळा तुकिल्या सर्व विधी । कार्य ऐसा आपादीं । जे अल्पें चि संपादी ॥ २९ ॥ अनागत लेखनविधी । जेथें हि पारंगतबुध्दि । पृच्छा जितुकी निरवधी । निवडूनि ठेवी ॥ ३० ॥ पुसो न पुसो भूपती । परंतु निवडूनि ठेवी आयंती । न पुसतां ही राजनीती । प्रसंगीं बोले ॥ ३१ ॥ दंश जो जो लेखनाचा । हृद्गत वसे जयाचा । वर्म भेद चतुष्पदांचा । केशरी जाणे ॥ ३२ ॥ जया सन्मुख कोण्ही वार्ता । न बोले कारकुनी सकळार्था । दंशासि सूचवी सकळ पदार्था । चिंतामणी मानवद्रवें ॥ ३३ ॥ ऐसें राजश्रियेचें भावरण । नीतिमार्गाचें प्रकटीकरण । ते मजमू जाणा भूषण । मुख्य सभेचें ॥ ३४ ॥ राजा प्रधान सेना प्रजा । जयाचेनि समस्त समजा । टाकू न सकति बोजा । आंगबळें ॥ ३५ ॥ ऐसें सकळांचें नीतिसूत्र । ते मजमू जाणावी पवित्र । सकळार्थ पिके-तें क्षेत्र । भूभुजाचें ॥ ३६ ॥ मजमू नव्हे शारदा । हृदयपद्मीं राजन्हदा । निर्माण जाली विद्वदा । लेखकभ्रमरा ॥ ३७ ॥ कीं पुण्यें अपार पाळिलीं । तीं चि कल्पलता जाली । मजमूमिसें वोळगली । विशांपतीतें ॥ ३८ ॥ राजाश्रियेचें निवासस्थान । सर्व नीतीचें सांटवण । ते मजमू जाणावी विचक्षण । राजसंनिधीची ॥ ३९ ॥ आतां सुरनिशी ते कैशी । जिचा त्रास लेखकांसी । कमावीसदारीं अहिर्निशीं । वाहिजे धाक ॥ ४० ॥ कर्मी बाय दिसे थोडा । परि पतन देऊनि गाढा । जया विणे वेद बापुडा । रेखा नुलंघी ॥ ४१ ॥ स्मृतीनें भय वाहिजे । शास्त्रीं अनुकूळ वर्तिजे । पुराणीं तेथें काय कीजे । न चले कांहीं ॥ ४२ ॥ प्रत्यवाय सांपडला । तो कोणा न वचे सोडविला । वर्यांति मृत्यु आला । कैंवी टळे ॥ ४३ ॥ तैसे अमीन आणि लेखक । कमावीसदार आणि मापक । त्यांसि लागे धाक । सुरनिसांचा ॥ ४४ ॥ उजू चि ते कागद वांकडे । करूनि देह तंव वेडें । याचेनि मोसया निवडे । कोणे रीती ॥ ४५ ॥ तूप साजूक भादर्ले । मांडी वरी दोंद आलें । याचेनि कागद निवडिले । कैंवि जाती ॥ ४६ ॥ तुमार पाहे अवलोकुनी । घडणी समजे आपुला मनीं । सुशब्द न वदे वाणी । वक्र चि पाहे ॥ ४७ ॥ माहाल दस्तें पुरला । उमूल हंगामी जाहला । परंतु न म्हणे भला । कारकून हा ॥ ४८ ॥ कदीम रकमाले आले कानुनाती । ते पन्हाम केले असती । कर्मांमुळें दस्त साधिती । रकम ते चि ॥ ४९ ॥ जरी प्रजांचा संव्हार जाहला । तऱ्ही म्हणे पैका बुडविला । निजा काढी मना आला । मुकामुक ॥ ५० ॥ हुमदून करी नियमू । कीं अमुकाचा कमाविसीचा

धर्म । विलक्षण तो निजे क्रम । हें ही नसे ॥ ५१ ॥ जमा वासील सेनदवारें । कागदा कागद कमावीसदार । परि व्यंगोक्ती वाग्व्यापार । सांडी च ना ॥ ५२ ॥ इत्यादि नाना अवगुण । हें चि वाटे परम भूषण । लेखनधर्मी अति निपुण । मानी आपणा ॥ ५३ ॥ मागें पुढें वोढितां । कर्वत न राहे कापितां । कां अही प्राशन करितां । विष चि वर्मी ॥ ५४ ॥ असो बहुसाल बोलतां । भंग होयील मनोरथा । मुख्य हुद्दे दूषितां । अज्ञान म्हणती ॥ ५५ ॥ अल्पज्ञ जालियां सुरनिस । येणे रीतीनें होयील नाश । राजनीतीचा विकाश । संकोच पावे ॥५६॥ आधीं च हुद्दा सुरनिसी । तो हातां चढतां पापबुध्धीसी । राजनीति उरेल कैसी । काय नेणा ॥५७॥ आतां सुरनीस कैसा । असावा प्रतिपदेचा चंद्र जैसा । कळा वाढती दिवसादिवसा । प्रकाशबळें ॥ ५८ ॥ एवं सुरनीस नामाथिला । तो ही सांगेन वहिला । जेणे सकळ हि सोडविला । लेखकजन ॥ ५९ ॥ आकाश न पुरे सांटवणा । तो आधार नव्हे रवि देखणा । तात्काल करी तमउगाणा । उदया सर्वे ॥ ६० ॥ किंवा गंगत्वावगाहनो । जन्मार्जिताचि धुणी । होऊनि सुरुनउभारणी । विराजे जगीं ॥ ६१ ॥ तैसे कागद सुरू होतां । वोहट पडे सर्व दुरिता । किं पूर्वे उगवतां सविता । दश दिशा सोज्वला ॥ ६२ ॥ माहालिचे कमावीसदार । शतसहस्रधा अपार । कमावीस करितां आदर । लेखनी नाहीं ॥ ६३ ॥ कमाविशीची जाति कैसी । हे न पुसती लेखकासी । राहाटे मन माने तैसी । करूं आवडे ॥ ६४ ॥ संमत सुभे हवालदार । ठाणेदार तर्फदार । निशिंदे पतकी हुद्देदार । निगेवान हरकारे ॥ ६५ ॥ कारखानीस कुलकरणी । मसातीआ कटुबाणी । करिताति गळत मदाणी । ते ही वेगळे ॥ ६६ ॥ पाटील चौगुले ठाणगे । माहार कोरबो वोसंगें । वराती इनामी दाटगे । मुकासी सिरजोर ॥ ६७ ॥ इत्यादि आवघे कमावीसदार । मोसची येकटा लिहिणार । पुसणार ते अतिचतुर । गोविती त्यासी ॥ ६८ ॥ मुख्यापासूनि सेवट वरी । तें जें केलें कमावीसदारीं । ठाउकें नसतां लिहिणारीं । उत्तर द्यावें ॥ ६९ ॥ त्या सकळांचे अन्याय । आणि लिहिणाराशी शब्दघाय । धन्य जयाची माय । तो चि निस्तरे ॥ ७० ॥ ऐसी येकाची घेउनि पुसी । जो शुद्ध करी सकळांसी । दूषण त्या सुरनिसासी । कोण ठेवी ॥ ७१ ॥ भागीरथीचें स्नान । करी तो चि पावन । इतरांचे दोष दहन । केवीं होती ॥ ७२ ॥ कल्पतरू कामधेनू । कल्पकासी च देवहीनु । करी विरचिला जनु । जैसा तैसा ॥ ७३ ॥ परिसें पालटे पूर्वधातु । अन्यत्रासि नव्हे हेतु । प्रत्येक पाहिजे पुनरुक्त । जितुकीं सकळें ॥ ७४ ॥ सुरनीस तैसा नव्हे । येकलें स्वकरांनि वाहे । सर्वथा गुणदोष न पाहे । आणिकाचे ॥ ७५ ॥ गंगा वोघामाजि सांटवी । वोहळाची हिरे निवडी । सरितेतें सांटवी । समुद्र जैसा ॥७६॥ तैसें येकें मोहसबा दिधला । म्हणजे कारकुनींस देश सूटला । तो नव्हे तरी भविष्यका । भ्राट सकळां ॥ ७७ ॥ या विषइचें समाधान । ग्रंथार्थी निरूपण । करावें

ढागेल म्हणऊनें । पुरे येथें ॥ ७८ ॥ सुरनिसाचेनि धर्में । लेसकांचीं दुष्ट कर्में । दहन होती नेमें । अन्याय नाहीं ॥ ७९ ॥ जैसे पाळकांचे अवगुण । माता ठेवी आछादून । प्रशंसवी त्यांचें ज्ञान । सकौतुकें ॥ ८० ॥ सुरनीस निकुरा जाय । त रक्षणार कोण आहे । राजा प्रधानसमुदाय । उगे चि राहती ॥ ८१ ॥ या कारणें गेचतिचा । हुद्दा केला असे मजमूचा । तो चि सुरनीस नियमाचा । भूपती करी ॥ ८२ ॥ तें चि घडे यथान्याय । कोणी न पवति अपाय । राजद्रव्य वाया नव जाय । यथोचित जें ॥ ८३ ॥ मुकासी मध्यीक सचनिसी । स्वतंत्र कर्तव्य नाहीं यांसी । अंतर्गत मजमूसी । मिळोनि असती ॥ ८४ ॥ प्रत्यकें विस्तार बोलतां । अनावर होयील कथा । संक्षेपें विज्ञानवंतां । कळोनि जाइल ॥ ८५ ॥ हेजबी आणि डबीरी । दोहीं युक्ति बरोबरी । समयोचित उत्तरीं । जिणावी सभा ॥८६॥ मधुर आणि सखोल । बोधक आणि अनकूळ । विवेकियाचे शीळ । स्वभाव जैसे ॥ ८७ ॥ तैसें बोलणें व लेखन । विहित या उभया लागुन । सभे बैसलिया रंजन । महीभुजाचें ॥ ८८ ॥ पाहिजे पुराणांत श्रवण । नीतिशास्त्रपरमर्शन । तर्कशास्त्रआलोडन । आणि काव्यनाटकीं ॥ ८९ ॥ देशांतरलीपिभाषा । अभ्यास करणे विशेषा । गीतसंगीतपरीक्षा । आणि धर्मशास्त्र ॥ ९० ॥ एवमादि नाना गुण । पाहिजेति उभया लागुन । पूर्या चि अनवछिन्न । तें चि जोडे ॥ ९१ ॥ आतां सांगो सामान्यतां । तरि पुढें कळेल प्रसंगता । येथें बोलतां पुनरुक्तता । होऊ पाहे ॥ ९२ ॥ हें कौशल्य असे जयासी । तें चि भूषण राजसभेशीं । पूर्णचंद्रें जैसी निसी । पौर्णिमेचि ॥ ९३ ॥ अमात्यादि आघवे । नृपें साहतें मेळवावे । तरी च राज्य शोभा पावे । आणि विस्तारे ॥ ९४ ॥ राज्य म्हणावें यासी । विराजें सर्व जनेसीं । बृहस्पतितुल्य सभेसि । अमात्यादि ॥ ९५ ॥ श्रुतज्ञ सभेसि नाहीं । ते सभा चि नव्हे पांहीं । राज्य नव्हे सामाई । ग्रामकाची ॥ ९६ ॥ कुलीन आणि युक्तिवंत । हे लोक नाहीत जेथ । तें राज्य आहे भूत । प्रजापीडक ॥ ९७ ॥ प्रजा जालियां देवंहत । राजा केतेनि धनवंत । सेनासमुदाय दुर्ग पर्वत । बळहीन होती ॥ ९८ ॥ अमात्यादि हें राज्यमुळ । राजा तो वृक्ष चि केवळ । सेना शाखा प्रजा फळ । सहज चि असे ॥ ९९ ॥ तें मुळ चि जेथें निर्मुळ । तें वृक्ष केंचा शार्दुळ । पतन होतां कोण वेळ । परचक्रवातें ॥ १०० ॥ राजा जाणावा विष्णुप्रतिमा । पाळणधर्म त्याचा महिमा । तेणे जिंकोनि क्रोधकामा । नीतिधर्मा भजावें ॥ १०१ ॥ लक्ष कोटि स्वार्थ टाकिजे । परंतु राजनीति परिपाळिजे । कीर्ति लोकीं उरविजे । जन कीजे परलोक ॥ १०२ ॥

॥ भारत ॥

न हि ज्ञातव्यो न मंतव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
महती देवता तत्र नररूपेण तिष्ठति ॥ १ ॥

राजा भोजोऽधिराट् क्षत्रियो भूपति र्नृपः ।
एवं यः स्तूयते शब्दैः कथं नोर्चितुमर्हसि ॥ २ ॥

राजा पाळीतें स्वधर्म चाले । अन्यथा वेदशास्त्र वायां गेले । अधर्मकारक लोक जाले । राजसत्ता ॥ १०३ ॥ राजा न टाकी नीतीसी । तें दुःख केचें प्रजांसी । राजीक दैवीक न ये देसी । सर्वथा नव्हे ॥ १०४ ॥ विशेष बोलावें विस्तारें । कासया येथें अनादरें । ये अर्थी पुराणांतरें । गर्जत आहेती ॥ १०५ ॥

॥ इति श्री हेमाद्रिपंतविरचिते पिशाचलीपिकाकौशल्याविधिप्रकरणं संपूर्णमस्तु ॥ श्रीराम ॥

॥ अथ लेखनाधिकारकर्तव्यादिविधिः ॥

आतां लेखनक्रियेचा आरंभु । बोलिला हेमाद्री प्रभू । त्याचा प्रस्तुत आलाभू । दिसोनि आला ॥ १ ॥ लेखन करिती मतिमंत । जमा खर्च वासील बाकी समस्त । परंतु कारिका सांप्रदाययुक्त । न लभे कोण्हा ॥ २ ॥ तरि शिष्य शागिर्द बहुसाल । प्रवर्तक बुध्धिमंत केवळ । ते जाणती सकळ । उलेखमात्रें ॥ ३ ॥ परंतु बाळा वृद्धा सकळांसि । लेखनकळा कळावी कैसी । म्हणऊनि आरंभ मेस्तकासी । करणे लागे ॥ ४ ॥ जमाखर्च वासीलबाकी । झडती म्हणजे कवण येकी । कर्तव्य नामाधिकीं । त्रिधा भेद ॥ ५ ॥ तरि वासीलबाकी ते कवण । जमाखर्चाचें काय लक्षण । झडती म्हणती लेखकजन । ते ही कैसी ॥ ६ ॥ माहालिचे दस्त जमा धरिजे । वासील आणि खर्च पुरविजे । बाकी त्रिधा काढिजे । शिलकी आणि निसवती ॥ ७ ॥ या नांवं वासीलबाकी । लेखकीं लिहिजे निकी । झडती करावी नेटकी । ते ही कैसी ॥ ८ ॥ न पुरता सरसाल बारमाही । तूट मुदती कागद पाही । दस्त जमा धरणे नाहीं । झडती लिहिणे ये रीती ॥ ९ ॥ अथवा जिनस येक चि जमा असे । नाना जिनस कांहीं नसे । तिये नांवं झडती ऐसें । विपन्न म्हणताती ॥ १० ॥ अथवा वेगळाले । झाडे करिती वेळचे पेळे । तया माजि नामाथिले । ऐका ते ही ॥ ११ ॥ नाणेझडती जिनसझडती । रसदझडती बाबझडती । माहालझडती कारखानेझडती । प्रसिध्द आहे ॥ १२ ॥ कैली झाडे वजनी झाडे । हक्क झाडे बोसगी झाडे । हासील झाडे तकट झाडे । करावे आधीं ॥ १३ ॥ तसेर झाडे नुकसान झाडे । पडि झाडे खेप झाडे । तोफेर झाडे राबणूक झाडे । जाहाजाती ॥ १४ ॥ जमाखर्च कोणे ठाई । ते चि सांगेन, नवाई । आनसारिखे पांहीं । नाहीं सर्वथा ॥ १५ ॥ रत्नखाना शुभसमता । जेथे माहालिची दस्ते न येति जमा धरितां । आला उसूल जमाखर्च करितां । बाकी निघे ॥ १६ ॥ याशि बोलिजे जमाखर्च । ऐसें नामत्रय निर्वेच । जाणोनि करिजे साच । असेल तैसें ॥ १७ ॥ तरी हुजराती लेखक । जमाखर्च करिती देख । काय निमित्य तें ही ऐक । सांगि-

५

जेल आतां ॥ १८ ॥ जमाखर्च हुजरातिचा । तौताक जालिया साचा । इतुलेनि राजसमृध्दिचा । शब्द फुटे ॥ १९ ॥ अनेक भूपतींचे दूत । चार घालूनि घेती वृत्त । जमाखर्च होतां नमस्त । कळे यासी ॥ २० ॥ देशकोशसेनासमृद्धि । परासि कळलिया यथाविधि । आवश्यकता विघ्न बाधी । परचक्र होय ॥ २१ ॥ म्हणोनि लेखकी बुद्धिमंती । कागद घेऊ नये हुजराती । राजसमजाविसी निकी । सुमंती निवडावी ॥ २२ ॥ जैसें मंत्राचें वीर्य पाहें । प्रकट बोलतां नसोनि जाय । गुप्त असतां होय । सर्वसिद्धि ॥ २३ ॥ आतां बाकीलबाकी । शेणवे लिहिताति निकी । ते शागीर्द-हीं कौतुकी । शिकावी लागे ॥ २४ ॥ तरि ऐका सावधानमनें । न कळतां ही नेंदावी दूषणें । अधिक असेल तें सांगणें । मानूनि आम्ही ॥ २५ ॥ नाना देसीं नाना रीती । नाना लेखन नाना युक्ती । इतुकी कैंची वित्पत्ती । कीं सर्वत्र आकळे ॥ २६ ॥ तुंगभद्रेचे उत्तर तीर । आणि सिंधुनदीचें दक्षणाधर । संख्या पाहतां अपार । देश असती ॥ २७ ॥ त्या माजि गोदा-तीर । जें कमाविशीचें माहेर । देश वराडी कौशल्य थोर । समुद्रतीर सविशेष ॥ २८ ॥ तेथील कैसी कर्तुती । लेखक वित्पन्न लिहिती । सांगेन शागीर्दा प्रति । यथोचित ॥ २९ ॥ कागद करोनि वर्ख । निक सर्व्य मोडावे कौनुकें । च्यारी रकाने नेटके । समान करावे ॥ ३० ॥ चहूं माजि विभागता । नांवे सांगेन ऐक आतां । पहिला रकाना म्हणतां । येक चि जाणिजे ॥ ३१ ॥ रकाने दोनि लिहिजेति । जिल्हेहे ऐसें तयासि म्हणति । तीन रकाने जें सांपडती । तें मशूदूर ॥ ३२ ॥ मधील दोनि लिहिजेती । तैं चिंति ऐसें तया म्हणती । त्यांत अर्धार्ध सांडिती । तैं तेनेतं ॥ ३३ ॥ त्यांत हि सांडिती दोहींकडे । मध्यें दोनि अक्षरें लिहिणे घडे । तें किदार म्हणतां आवडे । शेणवयासी ॥ ३४ ॥ येणे चि माने जिल्हेचा । विभाग नेमिला साचा । चित-चितैनाचा । तपसील निका ॥ ३५ ॥ रकाना मोईन अक्षरें च्यारी । सांडूनि पैका अक्षराची वारी । रेखा योढिजे मशूदुरीं । तें हर्फ जाणिजे ॥ ३६ ॥ टाकिती अर्ध रकाना । दफाते दफात म्हणती विचक्षणा । जाणोनि ऐसिया मना । लेखन कीजे ॥ ३७ ॥ पुढील सांडतां रकाना । मागील तीनि रकाने विचक्षणा । हमंदर लिहिती लेखना । आदीसा व किनाबनी ॥ ३८ ॥ च्यारी रकाने कायती । शरायती जीस लिहिती । जीणे न्यून पूर्ण पुरे पडती । कागद देखा ॥ ३९ ॥ हुद्दा जालिया गैबतीसी । भोजनापूर्वी जावें माहालासी । याहूनां उत्तम मुहूर्तासी । पैवस्ता होयिजे ॥ ४० ॥ देशमुख देशपांडिये । देशाची सीमा जेथें आहे । शेटे माहाजन गांवपांडिये । तेथे भेटती ॥ ४१ ॥ यथोचित भेटावयासि । कोणकोण ते चि सांगती आपणासी । सांगितलियाचें मानसीं । स्मरण धरावें ॥ ४२ ॥ देशांतून माहालासि येतां । कसबे मौजे वाटेसि लागतां । पाटे मोकदम भेटतां । आपादनां पुसावे ॥ ४३ ॥ माहालासि आलिया लोकरी । मुहुर्त वसावें सदरेवरी । जो येऊनि नम-

स्कार करी । त्यासी पाने देयिजे ॥ ४४ ॥ लोक भेटती अनोळख । जवाळे बो-
लाऊनि देशमुख । मोख्तेसर जे जे लोक । तयांशी पुसांवे ॥ ४५ ॥ सबनीस
आणोनि सामोरा । घ्यावे शेवकाचिया जोहारा । पूशि पाचार मोख्तेसरा । येरां
पाने मात्र द्यावीं ॥ ४६ ॥ या उपरी कारकुन । बैसले असती पहिले च भेटोन ।
ते कोण कोण हे अनुसंधान । पुसोनि समजणे ॥ ४७ ॥ माजी जे जाले असती ।
शिलीक मागावी तयां प्रती । सिके निघेनसी ठेविजेति । लखोटा करूनी ॥ ४८ ॥
मग पागेचें अवलोकन । कोठी पाहावी शिलिक घेऊन । बाजे कारखाने अवलो-
कन । मात्र करावे ॥ ४९ ॥ हाल-माजीच्या अवसरीं । नादान लोक करिती
चोरी । शिलीक मागतां गईवरी । नेऊं पाहती ॥ ५० ॥ ऐसें कांहीं एक पाहोनी
लांछन । एकदोघांशि करावें स्वल्प ताडण । इतुलेनि दर्पदर्शन । सकळांशि होय
॥ ५१ ॥ वेळ न लगतां हे करावें । मग निवासस्थानासि जावें । आधीं द्वारपाळ
ठेवावे । जितुकीं द्वारें ॥ ५२ ॥ मग जाऊनि भीतरी । निवास पाहिजे चौं मेरी ।
यथोचितें स्थळा माझारी । विधीनें उतरावें ॥ ५३ ॥ उलफा मोईन माहालिची ।
फिरवितां अपशकुन तो चि । घेऊनि स्याहावें खर्ची । आपुले नांवें ॥ ५४ ॥ लोट-
लीया तो दिवस । सकाळी बैसावें सदरेस । माहालींचें वर्तमान सावकाश । मना
आणिजे ॥ ५५ ॥ जरि असेल अवल साल । तरि लावावीं माहालीं तहसील ।
बाजे कमाविशीचा अमल । पेस्तर पाहिजे ॥ ५६ ॥ अथवा निमे साल मोगलें -
आणि हाल माजी जाले । तरि गुदस्ताची दुस्तअमलें । बाकी मागिजे ॥ ५७ ॥ हें
हि नसे जालें । साल चि बहुतेक भोगलें । बाकी पुसतां नसे देखिलें । बहूतक।
रूनी ॥ ५८ ॥ तरि कांहीं दुस्तामाफिक । पटी करावी सुरेख । तहसलिं न चालतां
आणिक । गुंती न काढिजे ॥ ५९ ॥ तहसील चाली लागली । पोत्याची माहामुरी
जाली । मग पाहिजे केली । कमावीश माजी ॥ ६० ॥ झडती आणि दुस्तअमल ।
जमीन जुमले कानू असेल । इनामत बागाइत ग्याहाल । आणि बादर बकाया
॥ ६१ ॥ असामी आणि रकमाले । सालीलवार कैसे जाहाले । किताबती कमा-
विशी माहाल । असेल तरि तें ही पाहिजे ॥ ६२ ॥ ऐसे गांवगनाचे कागद ।
पाहोनि अवघे सनदशुद्ध । मग ज्याचा जैसा बुध्दिभेद । ते तैसे समजति ॥ ६३ ॥
ते लिहितां ग्रंथरीती । संख्या होयील सहस्रशतीं । शाहाणे शागीर्दांचिया मती । बोले
चि ना ॥ ६४ ॥ म्हणऊनि संक्षेपमात्र । जैसें शास्त्रकाराचें सूत्र । मतीनें सार
विचित्र । वाखाणिती ॥ ६५ ॥ तैसे चि लेखनसांप्रदायी । जयाचे हृदयीं देखणे-
पण नाहीं । त्यासि या वीण चांड नाहीं । यथार्थता ॥ ६६ ॥ असो हें अप्रासंगिक ।
प्रस्तुत कमाविशी अलोलिक । हित आणि सौख्यदायक । नीतिमार्गें ॥ ६७ ॥ द्रव्य
तहशिलेसि आलें । रोजकीर्दीशी जमा जालें । बाकी सालमजकूर निवडिलें । पा-
हिजे बाबवारा ॥ ६८ ॥ तेथें रसद आणि वरात । दोन्ही लिहिजे यिथंभूत ।

थोव उगवणी सालमजकुरांत । लागे सहजे ॥६९॥ जे जे बाबेची तहसील आली । गांव मस्मू जमा जाली । सनदं रोजवार उगविली । पाहिजे आधीं ॥ ७० ॥ जाला अमल रोजकीर्दीसी । उगविला पाहिजे सनदेसी । तरी च कागद-घडणीशी । उशीर न लगे ॥ ७१ ॥ येथें जेणें काहली केली । तेणे जीविका बुडविली । कागद घडतां मुदत लागली । त्रिगुणी जें ॥ ७२ ॥ रोजनामा कांदीं जे नीतीनें । नख्त जिनस जमा धरणे । बाकी सालमजकूर उद्धरणे । यथारीती ॥ ७३ ॥ बाकी रोजगुदस्तांची । आणि रसद रोजमजकुरची । तेरीचवंत जमेची । बेरीज घडे ॥ ७४ ॥ ज्यामाजि जो जो खर्च जाला । सनद मस्मू लिहिजे वहिला । ह्यापाते रोजनामा जेणे उगवला । तो चि दक्ष ॥ ७५ ॥ बाकी निघाली शिलक । ऐन आणि तसलिमांत देखें । ऐन जिनस येक येक । साधुनि लिहिजे ॥ ७६ ॥ ऐसा रोजनामा जाला । पोताचा अमल उगवला । धाजे कारखाना हि निवडिला । रोज बरोज पाहिजे ॥ ७७ ॥ या नंतरें खतावणी । मोफर्द आवर्जा समान दोनी । मेस्तक प्रमाणें जाणोनि । आधीं च लिहिजे ॥ ७८ ॥ सनदी आणि समजाविसी । दोनी कागद करितां त्यासी । चोरी करणे निश्चयेसी । संदेह नाहीं ॥७९॥ लेखनधर्में करालें चोरी । तो यश न पावे लोकोत्तरी । बेडी बंदखाना हाण मारी । उदंड मरतां देखिले ॥ ८० ॥ जयाची करावी सेवा । तो ईश्वरसा कल्पावा । त्यासि वर्तता अन्यभावा । कोण देशा पावेल ॥ ८१ ॥ चोरीने जरि पोट भरे । तरि श्वान हिंडताति चों मेरें । चोरी करितां गांव न पुरे । पोट न भरे सर्वथा ॥ ८२ ॥ या कारणे वेतन तें चि सारें । येर तें चंडाश मानावें । ऐसी वर्तणूक करितां भावें । ते सेवार्थ पावले ॥ ८३ ॥ अथवा अमीन ही जाला । तेणे चि मर्दे फुगला । कार्यभाग मना आला । तैसा चि करी ॥ ८४ ॥ नव्हा तमुची मुर्वत चोरी । हे सागसार हरामखोरी । तीं न करी येक करी । तो काय अमीन म्हणो ये ॥ ८५ ॥ यथाशक्ति यथामति । यथान्याय यथार्थनीती । चुकों चि न ये हे शर्ती । स्वामिसेवेचि ॥८६॥ जैसें पतिव्रतेचें चित्त । स्वामिसेवा वांछी नित्य । येणें प्रकारें अनुरक्त । तो चि सत्य सेवक ॥ ८७ ॥ खाते पाच करी चोरी । कार्य नाहीं सहस्रधा । सेवक नव्हे तो वैरी । अंतरंग ॥ ८८ ॥ लांच अथवा शेणोपणे । युक्तीने द्रव्य मेळवणे । भाग वांटा रहीम करणे । चारी द्वारें चोरीची ॥ ८९ ॥ पांचवें नाहीं च सर्वथा । हें कळलें आहे लेखकां बहुतां । परि कदं न बे सर्वथा । कर्म दुर्में ॥९०॥ कुटुंबाची तडातोडी । वेतन न पुरे थोर जोडी । तथापि चोरीची खोडी । असो नये ॥ ९१ ॥ राजा अथवा राजचक्र । यानि वृत्त मागावें समय । पारपत्य नव्हतां देशांतर । धुंडें करावें ॥९२॥ आंगीं असेल पुरुषार्थ । कोण मायाचें जोडतील अर्थ । परंतु चोरीमुळें जो स्वार्थ । तो अनर्थ रोकडा ॥ ९३ ॥ अमीन आणि पुरुषार्थी । सर्वथा न पडे अनर्थी । कृपा करितील ज्ञानपार्थी । काय उणे तयासि ॥ ९४ ॥

जरि आंगी पुरुषार्थ नाहीं । तरि चोरी करितां नं पुरे कांहीं । प्रतिवर्षी पडे अपाई । सुख नाहीं सर्वथा ॥ ९५ ॥ राजा न धरी विश्वास । चक्र हि प्रतिकूळ तयास । एवं व्यर्थ वयाचा करणे नाश । सुख स्वार्थ नसतां चि ॥ ९६ ॥ किती सांगों वारंवार । करी चोरी बुडे घर । अमीन तो राजसमोर सिरजोर । आणि निःशक ॥ ९७ ॥ बसैरी रोजनामे कारखानाचे । रोजगारी उगवी नेमाचे । बिनसिकी सनदेचे । जातक नसावे ॥ ९८ ॥ आणीक जे झाडे । ते उगवावे वाडेकोडें । जेणे पुढें अटक न पडे । घडणी करितां ॥ ९९ ॥ फड-झाडे जिनस-झाडे । बाद-झाडे शिलक-झाडे । मोईन-झाडे रसद-झाडे । करावे लागती ॥ १०० ॥ तसलिमात-झाडे कर्ज-झाडे । दास्तान-झाडे कलम-झाडे । जे जे पडती माहाल-झाडे । ते ते निवाडें उगवावे ॥१०१॥ आवर्जा शिलकी घालणें । नफर देणे निकें साधणें । तें बारमाही वांटणें । तौताक आधीं ॥ १०२ ॥ लिडती कसीदकी बेलकटी । नवमाही जे जनानपटी । नाणेचढाव सिंहपटी । वजा करणें ॥ १०३ ॥ पैवस्तगी सुरनिसी । गफेरोज निमरोज ऐशी । कचर्जी वजा होऊनि आपैसीं । बेरीज उरे ॥ १०४ ॥ ते करावी बारमाही । निका महिना बैसेल पांहीं । पोतें वराता आदा तो ही । तपसीलवार ॥ १०५ ॥ ऐन आदा फाजील माहे गुदस्तां । नागा मुदतीचा रस्ता । ऐसा येक वेळ हिशेब करितां । दुसरा न लगे ॥ १०६ ॥ सरसाल चाकरी करी । कीं बाद मयत गयाळ जरी । गोंवि न पडे ऐशी परी । जरि जाणिजे ॥ १०७ ॥ गयाळ नफराचें फाजिल । कारकुनी देणे लागेल । यास्तव शिरचांदीं देणे फाजिल । पाहावें आधीं ॥ १०८ ॥ भागस्थळ आले देश । गल्ला येईल हरजिनस । तैसें फरोख्त रहीशांसि । रुजू घालूनि करावें ॥ १०९ ॥ कानूचे जिनस येती । शेळ बैल बकरे जुंती । सांब दर्के नालदचे येती । रुई सूत गोणपाट ॥ ११० ॥ शेल पासोडीया कांबळे । अथवा बानगीचे नाना जिनस आले । जकातिमुळें जमा जाले । ते जिनस बहुविधा ॥ १११ ॥ कीं जाहर्जी थोर जिनस । गैरमहसूल हि अशेष । याचे तसेर फरोख्त शिलकेस । उरलें किती ॥ ११२ ॥ हें वरिच्या वेरी पाहिजेल । तरी च सत्वर कागद होयिल । नव्हता वाहार लागेल । लिहिणियां ॥ ११३ ॥ ऐसी कमावीस करावयाची । युक्ति लिहितां नावरे चि । यास्तव संक्षेपते चि । बोलिलों असे ॥ ११४ ॥ नाकीर्दि असेऊ जुमला पैकीं । ते कीर्दि करावी निकी । हस्तावेनि चढेल कौतुकीं । जमा धरणें ॥ ११५ ॥ प्रजांसि निष्ठूर न बोलावें । कौलाचें सत्व राखावें । दिधलें वचन न पाळावें । सर्वथैव ॥ ११६ ॥ हा चि पाया मामुरिचा । समुदाय मिळे प्रजाचा । नामोश वाढे कारकुनाचा । राजा लोभ करी ॥ ११७ ॥ प्रजांसि पावतां दुःख । कीर्दि कैंची तेथें देख । गुदस्तां साधतां अनेक । पापें घडती ॥ ११८ ॥ प्रजा सुखरूप राहे । तें कीर्दीस उणें काय । कीर्दी वाढतां द्रव्य नये । हें तों न घडे ॥ ११९ ॥ कारकून

म्हणावे कोणासि । सर्वस्व देखतां भूपतीसी । विषम न वाटे प्रजांसी । हे समजाविशी जो जाणे ॥ १२० ॥ प्रजा ही म्हणती मायबाप । राजा देखे हितस्वरूप । ऐसी वर्तणूक निः + + + । करूं जाणे ॥ १२१ ॥ ते बहुसाल होतील कैंचे । दुर्लभत्व चिंतामणीचें । दुराराध्य संजीवनीचे । मूळ जैसें ॥ १२२ ॥

॥ इति करणकौशल्य ॥

॥ अथ जमेलेखनविधिः ॥

न पुरतां सालाची लावणी । आधीं च घडिजे खतावणी । जे वाशीलबाकींची करणी । ऐका निकी ॥ १ ॥ सिदर लिहिजे मशूदर । हर्फे ऐन जमा सुंदर । दफाते मामले मजकूर । लेखा निके ॥ २ ॥ कर्त साल मजकूर । बिंति महसूल बाबवार । तो अष्टधा प्रकार । सांगिजेल ॥ ३ ॥ आठ बाबा महसूल म्हणती । तेथील कैसी कर्तुती । ते यथामती लेखकां प्रती । बोलो आवडे ॥ ४ ॥ तेथें पहिलें जकायती । जरायीब दुसरी म्हणती । तिसरी जाण बागाइती । बारनगजग ते चोथे ॥ ५ ॥ बरगुजार ते पांचवी । बातररूत साहावी । कटुबाण ते सातवी । आठवी जुजुया ॥ ६ ॥ सांगितलिया बाबांचीं नांवें । कर्तुत्व कैसें बोलखावें । ते ही परिसा स्वभावें । बोलिजेल ॥७॥ मशूदर म्हणिजे जकायती । दुतपसील अमानत वा इजारती । परि लिहितां अमानताची रीती । बोलावी लागेल ॥ ८ ॥ तया तळीं थावर म्हणिजे । पहिला तपसील जाणिजे । तेथें बाब उद्धरिजे । तया तळीं ॥ ९ ॥ हांडी हुंडा अश्वजकाती । मेंढी स्थळ जूंपि निगुती । वन्हाड पाटदाम जाणिजेति । तया तळीं ॥ १० ॥ चूलिदाम राहाटसारा । वोवांडे खंड अवधारा । गांवखंडी किरकोळ विकरा । सिंगशिंगोटी ॥ ११ ॥ मस्तखंड असती जे जे । तें नें स्थावर बोलिजे । बाबा अनेक जाणिजे । देशविशेषें ॥ १२ ॥ आतां ऐन जकाती । ते ऐकावी मतिमंती । याशि प्रमाण माहालरीती । कानू प्रमाणें ॥१३॥ पहिलें चोत्रा लिहिला । ऐन हासील काढी वहिला । महिना अनुक्रमें आला । तया तळीं ॥१४॥ महिनिया तळीं तेरिखा । नीट लिहिजेति सुरेखा । वस्ती आंत निका । तपसील दिसे ॥ १५ ॥ निकाळु आणि पैसाद्ध । तेरिखे तळीं उद्धाद्ध । उभा मार्ग प्रांजळू । जेथें म्हणिजे ॥ १६ ॥ जळवाटे जाहजे येती । अथवा बंदरा रवाने होतीं । कानू प्रमाणें कीजेति । हासील जमा ॥ २० ॥ पाळणूक वजा यावी । कोली सोडी उद्धरावी । कानू कमावीश घालावी । रुजू देखा ॥ २१ ॥ ऐन हासिल जिनस बानगी । खर्डा घालावा लागवेगीं । दूसरें सदर अनेगीं । यावी घडे ॥ २२ ॥ जकाति चोरिति वाणी । खंड मोयांन अकरागुणी । अथवा गैरमहमुलाची करणी । विचित्र ते ॥ २३ ॥ येवं तेरीखमुळें महिना । साधूनि लिहिजे विचक्षणा । ऐसा चोत्रा घडलिया जाणा । पथकें लिहिजेति ॥ २४ ॥ जीं जीं असतीं पतकें । तीं लिहिजेति या प लेखें । एवं चोत्रा आणि पथकें । ऐन जकाती ॥ २५ ॥ ऐन जकाती आणि था-

वर । मिळोनि जकायतीचें सदर । बहु बोलतां विस्तार । आवरे ना ॥२६॥ अथवा इजारती जैं चाले । तें लिहिणें चि न लगे इतुलें । कतबेवार जमा धरिले । उसूल घेयिजे ॥ २७ ॥ पाणखांदार सरखांदा । यांच्या जाणोनिया भेदा । वसूल घेतला तरि फांदा । न पडिजे पुढें ॥ २८ ॥ अन्यथा हे मोईन न कळतां । वसूल भोळेपणे घेतां । खोत करूनिया बदरस्ता । पाय पसरिती ॥ २९ ॥ मग न चले कांही । पैका बुडविला पांहीं । हें समजोनि करिजे जिहीं । तो चि लेखक ॥ ३० ॥ जरायीब बाब दूसरी । ते ही ऐकावी चतुरीं । इजारती अमानती कसरीं । तपशिलेंसीं ॥३१॥ मीठकेणी तेलकेणी । तूपमधुकेणी गोदानी । बकरेकेणी पत्रकेणी । आणि तंबाकु ॥ ३२ ॥ जिनस मस्मू जाले इजारती । ते जरिये जाणिजेति । कदांचित अमानत हि असती । ते तैसे ल्याहावे ॥३३॥ आतां बागाईत तें कैसें । तें ही ऐका सविलासें । जिये देसीं असे जैसें । तेशी रीती ॥३४॥ मोट पाट कानू वेगळी । कितियेक राहाट-तळीं । त्रिविध वेगळी वेगळीं । जाणोनियां ॥३५॥ बारमाही नवमाही । त्यांत ही तपसील निघती पांहीं । सामान्य तिसरें सामाही । उदका सारिखें ॥ ३६ ॥ तमाखू आणि अफीन । हे ही जिनस गहन । सामाहीमाजि प्रजाजन । विशेष पिकविती ॥ ३७ ॥ किमतिकानूप्रमाणें । जमे तपसिलें साधणें । चावरातीने करणे । मसाती आधीं ॥ ३८ ॥ अथवा खंडमख्ते असती । तरि लिहिजे ते चि रीती । येथें प्रमाण कानुनाति । कदीम जे ॥ ३९ ॥ बारनगजग अंब्राई । इजारति–अमानतीसे पांहीं । लेहोन ठायिचा ठायीं । हासील घडे ॥ ४० ॥ न्याहाल रुजू घालणे । मुकासा इनाम वजा देणे । उरला हसील जमा करणे । बारनगजगीं ॥ ४१ ॥ अथवा खर्चीं लिहिणे । तरि बाद न घालणे । पडिलें सारिखे करणे । जाणोनियां ॥ ४२ ॥ बरगुजारत पानवेली । त्रिविध पाहिजे विचारिली । सिसाल कानू वेगळाली । असेल जेथें ॥ ४३ ॥ चिघावणी कोठें असे । आलें गणती त्रिशेषें । मख्ता खंड कौली असे । तरि तें लेहों ॥ ४४ ॥ नव लावणीचे सडगला । दूसरे सालीं तें चि मुदगल । तिसरे सालीं नाउगळ । गोदातीरीं ॥ ४५ ॥ नवाबें खांडबि आणि खाडिं । हें प्रसिद्ध कोंकणीं समुद्रकांठे । आगर आहेति मोठमोठे । जमे सारा ॥ ४६ ॥ हे कानूप्रमाणे तपसीलवार । जमा साधी तो कमावीशदार । घडणी आणि जे सदर । बरगुजारती ते ॥ ४७ ॥ बारदस्तीं झाडें हसिलीं । तीं च पाहिजेत लिहिलीं । संक्षेपता नावं भलीं । सांगों आतां ॥ ४८ ॥ अनार अंजीर फणस । द्राक्षी जंबीरी बहुवस । निंबोणी पोफळी बहुवस । नारेळवनें ॥ ४९ ॥ बोरी भोंकरी जांवळी । सेप तुतें रायआवळी । इडी सत्यानि कंकोळी । उंडणी कविठी ॥ ५० ॥ अनास आणि चंदन । पतंग देवदार जाण । पारंगे रातंजन । शिरसी सर्वे ॥५१॥ अक्रोट बादामी खर्जुरी । भिलावि चारें भरी । आवळी कोकंबी करदळी । चिंचा चापे मोगरे ॥ ५२ ॥ आणीक हि झाडें हासिलीं । तीं तीं पाहिजेत लिहिलीं । देश-

विशेष-कळलीं । असतील तैसीं ॥ ५३ ॥ इजारत व अमानत । असेल तैसें यथं-भूव । लेहानिया बारदस्त । रखवाब साधावी ॥ ५४ ॥ आतां मुख्य बाब ती कटुबाण । कैसी लिहितात विचक्षण । ते ही परिसा सावधान । गुणवंत हो ॥५५॥ कटुबाण बाब एकली । परि कमाविशीनें फांकली । लिहितां बुध्धि आपुली । विशाळ करावी ॥ ५६ ॥ कसबे आणि विलायती । पहिले सदरे आणिजेती । तया तळीं लिहिजेति । कसबे आधीं ॥ ५७ ॥ तया तळीं सताविला । कसबा येक नामाधिला । तपसील पाहिजे निवडिला । मुजेरी व मोहतर्फा ॥ ५८ ॥ मुजेरी बाब पहिली । पहिलें पाहिजे सताविली । रुजू घालूनि दस्तअमलीं । घडावी जमे ॥ ५९ ॥ भागस्थळ असेल रीती । भागागळानें जमे साविती । चावराना तरी घालिती । कानू रुजू ॥ ६० ॥ नख्त कटुबाण असला । रुजू घालिजे दस्तअमला । गळे कटुबाणी ही होईल । ऐसी च जमे ॥ ६१ ॥ तेथें सांडिजे दस्तअमल । कोठीं आदकार्दीमुळें पडेल । इस्ताव्यानें जे चढेल । तें जमा करावें ॥ ६२ ॥ जमीन असल चावराना । किनावती प्रमाणें भिन्नभिन्ना । त्या दस्तअमलाचिया विंदाणा । विल्हा लाणे ॥ ६३ ॥ ऐशी साधूनि जमे निगुती । कीजे लेखनधर्में वासिलाति । रोजकीर्दी रोजनामे बोलिती । माहेनेमें तेरिखवार ॥ ६४ ॥ रसद आणि प्राप्ती । दुतपसील वासिलाती । बाकी राहे तें यथारीती । तीस मोझ्या पाहिजे ॥ ६५ ॥ कागदीं बाकी निघेल । मोझ्याकरितां नाकबूल । चोरी न करतां पडेल । पतन लेखकासी ॥ ६६ ॥ वासिलातिची हे रीती । सकळ बाब उसलाती । लेहोनि बाकी निरुती । मोझे रुजू काढिजे ॥ ६७ ॥ ऐशी जाली मुजेरी । मोहतर्फा बाब दुसरी । जाणोनि लिहिजे चतुरीं । ताइफेवार ॥ ६८ ॥ ताइफे अनेक असती । मोहीन वाहनर वदती । अनुक्रमे शार्गीदां प्रती । सांगणे लागेल ॥ ६९ ॥ बकाल चाटे सौदागर । सराफ जोहरी सोनार । बोहरे तांबट कलेगार । तिरकार चितारी ॥ ७० ॥ मणियार पटवे सिकलगार । तेली तांबोळी परगार । कातारी सुतार जिनगर । बागवान चुनाडे ॥ ७१ ॥ क्षेत्री चपरसी कणिगार । जोगी कुलारी खुशबईगार । लोहार धोबी कुंभार । कांसार शिंपी व चांवटे ॥ ७२ ॥ कोष्टे रंगरेज धणगर । मोमीन साळी रंगारे । दुलाल काचारी सफाफगार । पश्चेलाटी धावडे ॥ ७३ ॥ तिवासी थापरगार । जरगार साडीगार । कमाणगार पिसणार । घरटी आणि काथाडी ॥ ७४ ॥ कोंसंदोज कागदगार । कसाब पेंढारी सोकर । बोंड गोंडे गडेगार । संगतरास हमाल ॥ ७५ ॥ गोळी मासोंदे आडेगार । बुरुड भोग आणि महार । लोणारी पत्रावळीगार । ऐसी बाहर जाणिजे ॥ ७६ ॥ ताइफे मोकदमा लिहितां । कदीम जदीद काढिजे निगुता । गल्लाळ मयत याद देतां । आळस न करावा ॥ ७७ ॥ साधिलें दस्त ताइफ रुजू । उमेलीं लिहिजे परा

उजू । बाकीचा ही माल उजू । मोझ्यासूद पाहिजे ॥ ७८ ॥ एवं मुजेरी व मोह॰ तर्फा जाला । दोन्ही बाकी सवा घडला । आतां मामला पाहिजे लिहिला । यथा-रीतीं ॥ ७९ ॥ चिंत अथवा मशूद्र । जैसें अनुक्रमें येयील सदर । विलायती एकंदर । लिही वहिला ॥ ८० ॥ तया तळीं मौजा । बरवा लिहिजे चोजा । काहली करितां न ये काजा । निश्चयेंसी ॥ ८१ ॥ दस्तामल रुजू घालावा । कानू मस्मू जमा धरावा । जमीन जुमला ल्याहावा । खेरीज इनामती ॥ ८२ ॥ बाकी उरे खालिसा । जेथील जुमला जैसा । चावर धुरुंग ठेंके ऐसा । नेम नांहीं ॥८३॥ रुके तिवडे परतने । खांडिया मुडे नेवने । कुडव सेर यैसे माने । देशपरत्वें आहेती ॥ ८४ ॥ पाठिं कौर्दि दाखवावी । बेरीज बेरिजे आणावी । तेथें साकल्य उद्धरावी । विविक्षा ॥ ८५ ॥ हें जालें ऐनदस्त । किरकोळ मोहतर्फा बाजेदस्त । ऐसें मिळोनि दुरुस्त । सदर दुसरें ॥ ८६ ॥ दुतपशील मौजा घडला । असल मोकासा चालिला तरि लिहितां दुमाला । विलंब कवणां ॥ ८७ ॥ जरि खालसा असेल । तरि लि॰हिणे लागेल । वसूल तो आवघा प्रांजळ । सांगीतला मार्गें ॥ ८८ ॥ ऐसे मौजे तर्फा अनुक्रमें । ल्याहावे आवघे या चि नेमें । मामला येकंदर संभ्रमें । ऐसा लिहिणे ॥ ८९ ॥ एवं कसबा व विलायती । सदर घडे येणे रीती । दुसरे सदरेची कर्तुती । खास बाग व सेरी ॥ ९० ॥ त्यांत पहिले खासबाग । नीतीनें लिहिजे अव्यंग । तो ही सांगेन विभाग । कळेल तैसा ॥ ९१ ॥ मौजा व नेशकर । ल्याहावे जिनस मोकदर । तर मेवे अपार । असतील ते ॥ ९२ ॥ त्या उपरि साग सबजी । जिनस लिहिजेति सैमाजीं । ऐशीं दस्तें नाना जीं जीं । ऐशीं लिहिणें आधीं ॥९३॥ उतारवर्क जमावर्क । तरुरवर्क निरखवर्क । खर्चवर्क बाहवर्क । करावे आधीं ॥९४॥ वसूल जमा वर्क चि तेथें । आणि जिनस वेचल ते । ऐसा नेम खास बागेतें । असे देखा ॥ ९५ ॥ नख्त फुरोक्तार्चे आलें । ऐन जिनस हरसाल गेलें । दोहीं प्रकारें साधिलें । दस्तमाहे मोकदरा ॥ ९६ ॥ या नंतरें शेरी । तेथें जिनस परोपरी । उपजवर्क जमावर्क दूसरी । करावें निकें ॥ ९७ ॥ भूस विदळ काबाड जिनस । जे जे उपजति शेरीस । सनद उपजवर्क त्यास । विशेष नांहीं ॥ ९८ ॥ शेरी खासबाग येकंदर । हें जाणिजे दुसरें सदर । मिळोनि घडी ते थोर । कटुयाण ते ॥ ९९ ॥ आतां जुजुया कैसी । नाना बाबांची सांटवण ऐसी । ते सांगतां शेष वयासी । संतोश वाटे ॥ १०० ॥ जात्रा बाजार भेट बोलावी । आनप तरी नाव जाणावी । ढोकरा थडिया ऐशिया नांची । बाबा देखा ॥ १०१ ॥ भुतफुरोखी जेजारी । भोग राहाण डांकारी । गोंधळे आवट अवधारीं । अश्वपात्रा ॥ १०२ ॥ पारधि मारिती श्वापदासी । त्याशि खंड अथवा भागविशेषीं । ते जमा होती परि ऐशी । जुजुया तळीं ॥ १०३ ॥ जंगल सागवानी हरजिनसी । लांकडें तोडूनि वि॰किती त्यासी । कोडी प्रमाणें जिनसेंसी । जमा धरणे ॥ १०४ ॥ बेरागरी उपजाति

६

हिरे । मोतियें सोधिजति पाणिचरें । प्रवाळलतिका आदरें । जमा होती ॥ १०५ ॥ समुद्रतीरीं लवंगाचें । बोशाण लागे नियमाचें । अथवा जीवजात सागरींचे । आपण चि मरती ॥ १०६ ॥ ऐशिया बाबा अगाध । जुजुया तळीं प्रसिद्ध । लिहिती लेखक-विध । राजहंस ॥ १०७ ॥ अष्टधा प्रकृति ईश्वराची । तैसें चि बाबाष्टक माहा-सुलाची । हे मूळपीठिका जमेची । जन्मभूमि ॥ १०८ ॥ ऐसा माहासूल जाला । तो येक सदरेंशि लिहिला । दुसरे सदरीं उदेला । दस्तवजू तो ॥ १०९ ॥ दस्तवजू दूसरें विंती । शार्गीर्दीं लिहिजे निगुती । ते परिसावी कर्तुती । करिती कैसी ॥११०॥ मुकासा अथवा इनाम चाले । त्या पूर्वीं दस्त जाले । तें पाहिजे लिहिलें । सनद सुद्धां ॥ १११ ॥ अथवा न होतां सरसाल । बाजावर्द अधानत होयिल । ते जमा धरणे लागेल । दस्तवजीं ॥ ११२ ॥ अथवा मिरासींचें भांडण होतां । वृत्ति अमा-नत वरिती सर्वथा । तो ही दस्तवजू अन्यथा । पडो न सके ॥ ११३ ॥ ऐसा दस्तवजू आणि माहासूल । मिळोनि ऐन ऐसें सदर होयिल । ते ही लिहिणे लागेल । मशूदर देखा ॥ ११४ ॥ दूसरिये मशूदरीं । बाजेवजाची नवल परी । सर्वज्ञ ले-खक नवलपरी । लेखन करिती ॥ ११५ ॥ समुद्राचेनि कांठें । सारलें पाणी भरे बोहटे । चांद बांधोनि संकटें । करिती सारिथा ॥ ११६ ॥ अथवा जमिनी सारिखें । मिठागर करिती निकें । ते हि लिहिजेति कौतुकें । बाजेवर्जी ॥ ११७ ॥ सांडि-जेति डोंगर । बारले करिती अपार । नाचणी वरई जिनसवार । पिकविती पिकें ॥ ११८ ॥ खेरीज जुमळा जमीनीचा । नव जमीन साधनाचा । उपाय तो चि बाजेवजूचा । आगम देखा ॥ ११९ ॥ ऐसा जाला बाजेवजू । ऐनेसी मेळविजे उजू । एवं ऐन बाजेवजू । सदर होय ॥ १२० ॥ ऐन व बाजे उजू जाला । आतां लिहिजे बाजे माहाला । क्रमु अनायासें आला । मेस्तकासी ॥ १२१ ॥ उलफा भेटी आणि नजर । सौगत अथवा यादगार । सतगा आणि बलायदूर । वारेवणी ॥ १२२ ॥ देशसमंधें घेणे । सालेंसाल जमा धरणे । ते ते बाबा लिहिणे । बाजे-माहालीं ॥ १२३ ॥ पायपोसी तेजीपटी । खर्चपटी मोहीमपटी । तोफापटी तख्त-पटी । ईद ईदैन सुभराता ॥१२४॥ +++ तोरणपटी । मुनकतार नाम पटी । यथा-र्थता सिंहस्तपटी । जारता पीर वालिदा ॥ १२५ ॥ ऐन व बाजे माहाल घडले । सालमजकूरचें सदर वहिले । गैरमहसूल विस्तारलें । दुसरे सदरीं ॥ १२६ ॥ गैर-महसुलाचा तपसील । तो सकळाहूनि सखोल । लेखकाशि येती डोल । श्रवणा सर्वे ॥ १२७ ॥ कसर मुतालया नागावा । खून दफीने सांडावा । पिदास्ति शिराणा जाणावा । भागस्थळीं ॥ १२८ ॥ निपुत्रीक आणि सत्तावन । मूठमर्दी तकसिमा-तिगहन । पाडाव मसाले करिती आपण । जमा होती ॥१२९॥ रुयानति रुषवति चंदरतवाई । अमानत शिलकावणी सेरणी पाहीं । ++++ सेला व हाकी ॥१३०॥ दिव्य घाणि आणि कोश । व्यवहार प्रायश्चित्त विशेष । जमानाति नेमोत्तर समाप्त ।

धव नेम खंड पत्र ॥ १३१ ॥ मुंडमोकळावण अजान । बांदी बरदा अकस्मात । सांपडलिया जमा होत । निभ्रांत जाणा ॥ १३२ ॥ पुराडे आणि शिकस्ती । जाइजे अथवा इमारती । कोणाचीं मोडिजेती । तो ही जिनस जमा कीजे ॥ १३३ ॥ ऐशा बाबा अनेका । गैरमहसुली निवती देखा । सहजें चि निपुण लेखकां । कळोनि जाति ॥ १३४ ॥ ऐन वगैरे महसूल । मिळोनि सालमजकूर होयिल । आतां बकाया बहुसाल । कठिण लिहितां ॥ १३५ ॥ दूसरिये कर्ते । बाकीबकाया वर्ते । तो क्रमु कैसा वर्ते । ऐका वहिले ॥ १३६ ॥ शिलीक बकाया कलम । खर्चहीन जें कदीम । तिचा आगम सुगम । लिहितां असे ॥ १३७ ॥ दास्तान आणि दुकाना । आवघा निर्वेच कारखाना । चौत्रे ठेवणी बेवाना । नाना वस्तू ॥ १३८ ॥ भांडीं फिरंगा अलम निशान । सदर फराशिया फान । लंगर सामा आणि गहन । अन्नछत्राचा ॥ १३९ ॥ हवा इमानी नजरखुशी । ऐशा वस्तु वच नव्हे जयांसी । त्या लिहिजेति जिनसेंसी । मिळती तैशा ॥ १४० ॥ नख्त नाणे नानाविध । अथवा वजनी धातूचे भेद । जवाई व तवाई प्रसिद्ध । जिनस रुजुवाति ॥ १४१ ॥ कैलीं मापें देशविशेषें । ते लिहिजेति सजिनसें । वजनी विचित्र भेद ऐसे । ते ही लिहिजे ॥ १४२ ॥ नेबी बरेदी टकबंदी । सवाके व सुपलभेटी । एवं गुंजा मासे तोळे विधी । समजोनि लिहिणे ॥ १४३ ॥ सुमारा तळीं जिनस । जे जे मिलती जयास । ते ते लिहिजेति विशेष । सामान्यरीती ॥ १४४ ॥ तैसे चि आठरा कारखाना । अवेच वस्तू नाना । त्या कदीम शिलकेसि आणा । तसलिमातळीं ॥ १४५ ॥ ऐन आणि तसलिमाति । दुतपासिळ कदीम शिलक निरुती । सर्वे चि सिलकेचि रीती । ती हीं ऐका ॥१४६॥ तरि आठरा ही कारखाना । जमा होय जिनस नाना । तैसास च उसत असिना । खर्च हि करितां ॥ १४७ ॥ खर्च होतां साल पुरलें । बाकी जिनस कारखाना राहिले । तेतया अनुक्रमे पाहिजे लिहिले । लेखनधर्में ॥ १४८ ॥ अविलायती व तसलमाती । जें कारखानयासी मिळती । ते बाजे सिलकेशि येती । सदरें दोन्ही ॥ १४९ ॥ ऐशी शिलीक जाली । निसबती पाहिजे निवडिली । ते ही पाहिजे कळली । लेखकासी ॥ १५० ॥ तेथें म्हणजे विलायती । कसबा मामले निवडजेती । तया तळीं सहजे येती । मौजे ही ॥ १५१ ॥ मौजेस गांवचाचे तळीं । बकासियाच गांवांतळीं । न करितां परड धंगाळि । लिहितां न सरे ॥ १५२ ॥ ये च रीतीने जरि बैसति । विलास काढूनि बाबे लिहिजेति । यथालाभें अमानती । इजारतीसी ॥१५३॥ जकायत आदिकरुनि आठ बाबा । जेवजादि बाजे बाबा । निसबतिनळीं सबाबा । तपाशिलेसि विस्तारा ॥ १५४ ॥ बाकी पैकीं राहे बाकी । ते बकाया लिहिजे निकी । येवं बाकी बकाया वोळखी । असली पाहिजे ॥ १५५ ॥ गैरमहसूल यथानिसबती । वारंवार सांगो किती । जाणतेनो तुम्हा प्रती । कळलें चि आहे ॥ १५६ ॥ ऐशी

बाकी सालमजकूर । मिळतां दफाते सालमजकूर । दुसरिये दफाते थोर । इजाफती ॥ १५७ ॥ दफाते इजाफति लिहिली । बाब विती पाहिजे रेखिली । सविस्तर तपशिलीं । यथारीती ॥ १५८ ॥ तह आणि तोफेर नाणे चढाव । कर—पाडा पारखाव । बाजगस्त आणि वांटाव । भेटी यादगार ॥ १५९ ॥ उलफा तफावत सोकतें । नालबंदी आणि दायितें । अथवा नदीकिनारा उपजतें । नाना जिनसा ॥ १६० ॥ नदीकिनाराचा उपजु । पाहतां पडत नाहीं रुजू । कोण्ही म्हणवितां बाजेबजू । लेखकमतें ॥ १६१ ॥ नदीचें वाळुवंट चढे । खरबुजें तरबुजें पीकती अपाडें । सर्वे चि ते चि होड पडे । अकस्मात ॥ १६२ ॥ तेव्हां न चले कांही । बलात्कार कोणाचा नाहीं । यास्तव इजाफतीचा ठायीं । लिहिलें पाहिजे ॥ १६३ ॥ अथवा तळीं उदक असे । तेथें बांद बांधोनि असोसें । भात पिकविती साहासें । नाना परीं ॥ १६४ ॥ माहालोमाहालींचे आळे । किंवा ऊट हुजद्दानि पाठविलें । बजाबजाई सदनसूद जालें । ते इजाफति ॥ १६५ ॥ निजा आणि मुकररद । बेलकटी सनद्सूद । गुजारद्दाळबाजी विशद । बाबा ऐशा ॥ १६६ ॥ मूस कवडी कचकलबाजी । थेरटकावणी गुराची नियोजी । इजाफतीची बाब जी जी । ते इजाफतीसी ॥ १६७ ॥ एवं पंचवीस बाबा इजाफती । साकल्य लेखक जाणती । दंनि च्यारि अधीक हि होती । देशपरत्वें ॥ १६८ ॥ हासील अमल हकेंवार । बरवा लिहिजे नागर + + + । तपतिलेसि ॥ १६९ ॥ जाहाजाति आणि सौदागरी । कर्ज फायदा तया वरी । खरीदी फोरूत अवधारी । अनुक्रमे ॥ १७० ॥ कर्दन आणि बस्तन । या वेगळें रासकर्दन । हस्तमेळ परम गहन । नाना विधी ॥ १७१ ॥ कर्ज हासन गिरिफ्तन । जाहाजमाहें कर्जआमदन । उदिमावरि साधे जाण । नफा नाना जिनसी ॥ १७२ ॥ टांकसाळेचा हासिल । तो ही जाण हासिलअमल । संदेह धरितां नासेल । लेखनकळा ॥ १७३ ॥ एवं पंधरा बाबेचा हासीलअमल । मोयिनेचा समजतां तपसिल । + + + दुघंट आहे ॥ १७४ ॥ बाब लिहिली नाममात्र । कर्तुत्व तेथिचें विचित्र । लेखक जाणति पवित्र । धारणाबळें ॥ १७५ ॥ पहिली जाहाजाति लिहिली । आमदानी तेरीख सनाविली । तथील जमे साधिली । मस्त नाणी नाना जिनसी ॥ १७६ ॥ ऐन जिनस तया वरी । तो ही लिहिजे परिचे धरी । वजनी केली सुमारी । रास राशी चोर्धाना ॥ १७७ ॥ नगीना पशमीना जरेगारी । चर्मीना मोतीं हिरे माणिकें अवधारी । पाच पेरोज नाना परी । लसणे पुखराजा ॥ १७८ ॥ लफाफी पिनळी कांसबट । नावें अहिनी कांबट । सापग्मून अति चोखट । पंचरत्नांचें ॥ १७९ ॥ रसडी पाटपटमी सुती । रेशमी हाथा आणि नाथी । अनुक्रमी लिहिजेति । सुगमी नानाभिधानी ॥ १८० ॥ ऐसे जिनस नानाविध । क्रमे लिहोनि यथातथ्य सिद्ध । त्याप्रमाणें करा सनद । बंदररुजू ॥ १८१ ॥ जिथे बंदरीहूनि आलें । तेथील माप वजन रुजू पाहिलें । घड

अथवा नुकसान जालें । वाजपूशी करावी ॥ १८२ ॥ बंदरांचे खरेदीखत । लीपि-भाषाभेद असत । तेविशी जे पारंगत । लेखक मेळवावे ॥ १८३ ॥ खस्ता चि असेल अवगत । मग कावसें आणिकाचें मत । कागदें कागद पाहोनि तथ्य । पाहिजे त्याचे ॥ १८४ ॥ बंदरलिपींचा तर्जमा कीजे । हिंदवी तैसा चि लिहिजे । गोही मुकाबला मना आणिजे । कवेल तैसा ॥ १८५ ॥ ऐसा जिनस आला । तो पाहिजे जमा धरिला । त्यामाजि जो वेचला । तो खर्च सर्फी ॥ १८६ ॥ आतां सौदागरी ते कैसी । आकाशीं अभ्रें जैसीं । पार चि नाहीं गणनेसीं । कोण करी ॥ १८७ ॥ जेथें ऐसें चि पाहिजे लिहिलें । खरेदी केलें अमुकेनि मुदलें । अमक्या नफ्यानें विकिलें । मिळकत आमकी ॥ १८८ ॥ अथवा जाहा जाति आदिकरुन । पंचदश बाबा मिळून । जिनस आला तो जमा धरून । तसेर लिहिणें ॥ १८९ ॥ मुदल घालिजे पोटीं । नफा बेरिजे तळवटीं । एवं मुदल व नफा सेवटीं । निवडोनि ये ॥ १९० ॥ कर्ज फायदा बाब तीसरी । तीं लिहिजे अति कूसरीं । मुदल पोटीं फायिदा सदरीं । प्रकट दिसे ॥ १९१ ॥ खरीदी फोरुन तसेर । हा तंवं उघडा चि प्रकार । जें जें करी कमावीशदार । तैसा जमा ॥ १९२ ॥ कर्दन आणि बस्तन । रहाशी रुजू घालून । करावें जाणोनि मान । फायद्याचें ॥ १९३ ॥ रासकर्दन अति कठिण । तेथें कारखाने-रुजू लेखन । जें जें आणिजे जेथुन । तें जमा करणें ॥ १९४ ॥ ते नाना प्रकार जिनस । वेचोनि करिजेति रास । ते चि जातील सदरास । येर तपशील पोटिचा ॥ १९५ ॥ केली वजनी सुमारी । खुमासर्सानें रुपें रत्नें अवधारी । कापूस सूत रेशीम जर परोपरी । किमसान आणि चर्मीना ॥१९६॥ या प्रकारें नाना जिनस । खर्च होउनि घडे रास । सुमारी उपजे जिनस । रासकर्दन त्या नांवं ॥ १९७ ॥ हस्तमेल कैसी जाली । ते पाहिजे लिहिली । यथानुक्रमे आली । मेस्तकासी ॥ १९८ ॥ सोजी मैदा कणिक । गोधूमाचे प्रकार अनेक । सूत रुई वनोले कापुसाचे देख । जिनस होती ॥ १९९ ॥ माताचे तांदूळ होती । तेल-पेंडी-कारणे तिळ गाळिजेति । तेलें वोखदें रसायण करिती । ते हस्तमेली ॥ २०० ॥ केली वजनी सुमारी खर्चीं पडे । आणि केली किंवा वजनी जिनस घडे । ते चि हस्तमेली न घडे । आणीक येथें ॥२०१॥ कर्जहसना कर्ज घेतलें । तें कळंतरपोटीं जाणविलें । मुदल बेरिजेति आणिलें । पाहिजे सर्वथा ॥ २०२ ॥ कर्ज घेऊनि बुडाविलें । तैं गिरिफ्तन बोलिलें । किंवा मागणाराचें निर्मूळ जालें । यास्तव बुडे ॥ २०३ ॥ परबंदरीं कर्ज घेतलें । तें बंदरीचें आनदरफ्त राहिलें । तैं हि जागावें गिरिफ्तन जालें । जमा कीजे ॥२०४॥ यानंतर जाहाजभाडें । दुकानभाडें आवासभाडें । वाडेकोंडे + + । लिहिलें जाणा ॥ २०५ ॥ नफा पावनी हुंडांचा । अथवा मामला वरातेचा । विकत घेतला नफियाचा । फायदा जमा ॥ २०६ ॥ टांकसाळेशी विचित्र नाणे । घडे

तांबें रुपें सोनें । तें यथानुक्रमें लिहिणें । लेखकजनीं ॥ २०७ ॥ ऐसा जिनस खर्च पडे । नाणवट अपार घडे । तेथें मुदल नफा मांजळ निवडे । ऐसें लिहिजे ॥२०८॥ जो जो जिनस आटिला । त्याच्या च त्याहावें मुदला । उपका पाहिजे जमा केला यथोचित जो ॥ २०९ कोणकोण कैसा जिनस । किती पडिला आटणीस । येकत्र जालिया कोण कस । हिशेबीं होता ॥२१०॥ तो मासला उतरला । तरि च कारकुनाचा विवेक उरला । तें न कळे तरी केला । दगा करणारीं ॥ २११ ॥ नाणे-उतार कसमोयिनी । तो चि उतार करिजे आटणीं । हें नेणतां गाफिलपणीं । ख्यानती च लागे ॥ २१२ ॥ अथवा सौदागराचा जिनस आला । भांजणीदे नाणवट केला । तरि हाशिलीं च जमा जाला । मोयीनप्रमाणे ॥ २१३ ॥ तांबे हि अपार आटिलें । खुर्दे नाना जिनस केले । ते हि लिहिजेत मुदलें । कायभेदें ॥ २१४ ॥ येवं मुदल अमकें टांकसाळेसि पडिलें । नाणें इतकें निर्माण जालें । फायदेजाति निवडिलें । सहजचि दिसे ॥ २१५ ॥ ऐसी हासीलअमलीची कर्तुती । संक्षेपे बोलिली यथामती । विलक्षण ते आवघे जाणती । हेळामात्रें ॥ २१६ ॥ सकळाहूनि कठिण लिहिणे । हाशीलअमलीचीं विंदाणें । जाणिजे तरी च सुटणें । अन्यथा बुडिजे ॥ २१७ ॥ लेखकाचें मायपोट । तो हासीलअमल बरवट । नेणे तयाचे सपाट । निसैतान ॥ २१८ ॥ पोहो जाणे तया नदी माय । इतरां अग्निप्रवेश होय । जना सुदीन उल्का राहे । निगूढपणे ॥२१९॥ ऐशी हाशीलअमलाची मिळकती । शाहाणेपणे काढीन म्हणती । ते मूर्ख चि निश्चिती । लेहों जाणतां ॥ २२० ॥ ऐशी जमे यथाज्ञानें । कथिली श्रीगुरुप्रसादानें । कर्तव्य न जाणतां दूषण न ठेवणें । लेखकजनी ॥ २२१ ॥ हें च मागणें तुम्हा प्रती । वारंवार विनऊं किर्तीं । आपुले आपणा प्रती । गोड चि मानिजे ॥ २२२ ॥ आतां साष्टांगीं नमन । नमस्कारिले लेखकजन । जमासमाप्ति जाली येथुन । यथामती कळली ते ॥२२३॥ संतोषोनि आज्ञा कराल । तरी च लिहिजेल वासिल । जेथें कौशल्य बहुसाल । समजतां लागे ॥ २२४ ॥ इति श्री हेमाद्रिपंतविरचिते पिशाचलीपिका जमेलेखनविधिप्रकरणं सपूर्णमस्तु ॥

॥ अथ वासीलविविक्षापूर्वलेखकविधि ॥

जमे यथाज्ञानें कथिली । जे देशरीतीनें असे चालिली । लेखकीं पाहिजे क्षमा केली । न्यूनपूर्णविषईं ॥ १ ॥ आतां लिहिजे वासिल । पाहतां जमेहूनि सखोल । ते ही कीजे मांजळ । कळेल तैसी ॥ २ ॥ त्यासि वासील सहती आणि खर्च । हा त्रिविध नामनिर्वच । वृथा कीं पाहिजे साच । लेखनमतें ॥ ३ ॥ सारे दस्त जमा जाले । वासील मुद्द खर्ची पुरले । द्विविध बाकीने रुपा आले । शिलकी आणि निसबती ॥ ४ ॥ ते चि म्हणिजे वाशिल । खर्च तो जाणावा उसूल । मळ साहा तो केवळ । येकजिनसी ॥ ५ ॥ हा तपसील विस्तारें । जमेशी लिहिला नि॰

धारें । म्हणुनि आतां पुरे । संक्षेपे चि ॥ ६ ॥ तयामाजि थोरपणें । वासील आधीं समजणें । येर दोन्ही सांगणें । वगळे न लगती ॥ ७ ॥ वासील मशूदरी रेखा । हर्फ ऐन खर्च देखा । मामलेमजकूर खर्च देखा । दफातेसीं ॥ ८ ॥ कर्ते सालमजकूर । बिंती लिहिजे तपसीलवार । रस्तखाना सदर थोर । तया तळीं ॥ ९ ॥ ऐन रस्तखाना पहिलें । मशूदर मागुती आलें । ते ही लिहिजे दुतपसिलें । तहवेली आणि शाहीरहू ॥ १० ॥ तहवेली बिंती आली । कारखाना मशूदर तया तळीं । ते विवंचना वेगळी । जाणावी लागे ॥ ११ ॥ कारखाने उदंड असती । परि मोइनी अठरा लेख्क लिहिती । किरकोळ ते आटती । तया तळीं ॥ १२ ॥ पोतें खजाना जामदारखाना । पागा आणि पीलखाना । जरगरखाना जिरानखाना । कोठी आणि मुदबख ॥ १३ ॥ थटी आणि सुतरखाना । अबदारखाना शराबखाना । फराशखाना अलमखाना । सिकारखाना आणि कोठार ॥ १४ ॥ वहिलीमाहाल आतसखाना । इमारती आणि अंबरखाना । या वेगळे हि नाना । आणीक असती ॥१५॥ अडरा मोइनी लिहिजेति । वरकड अंगभूत असती । वित्पन्न सहजें चि जाणती । सांगणें काय ॥ १६ ॥ इरसाल खाना जालें । फेरिस्तें पाहिजे उद्धरिलें । साल माहाल बराबरी गेलें । तें हीं ल्याहावें नामाथिलें ॥ ७ ॥ नाणवट नाना जिनस । खुर्दे तैसे चि देशविशेष । यथानुक्रमे सावकाश । ल्याहावें आधीं ॥ १८ ॥ ऐन जिनस तया वरी । बरवें ल्याहावें कूसरी । सोनें रुपें तये सदरी । आधीं लिहिणे ॥ १९ ॥ कैली वजनी सुमारी । त्याचे जिनस नानापरी । समजोनि ल्याहावे चतुरीं । मोला सारिखे ॥ २० ॥ रास रासील चौबीना । सर सनगें विचित्र जाणा । देशांतरीचीं ठावकीं कोणा । असतील ते जाणाति ॥ २१ ॥ ऐन खाना इरसाल राहाखर्च वाटभाडें पडेल । तें दुतपसिलें घडेल । सदर तेथें ॥ २२ ॥ तैसें चि बाकी सालमजकुर । बाब उगविजे सविस्तर । तरी च जमे बाबवार । रुजू पडे ॥ २३ ॥ इरसाल हुजूर गेलें । कारखानेवार जमा जालें । तेथील जमा बर्कमुळें । हुजति चाले ॥ २४ ॥ पाडा पारखाव तफावत नाणे । वाटाव खुर्दे मुळे जाणणे । वजनी कैलीची नुकसाने । वजा होती ॥ २५ ॥ तीं बाद देऊनि निकी । हुजती चाले येकी । कारखाने रुजू नेटकीं । सनद सूद ॥ २६ ॥ ते महालास आलियावरी । बारजमा धरणे कूसरी । नाणेवाद जाणोनि चतुरीं । साधूनि घेयिजे ॥ २७ ॥ खर्च ल्याहावा कारखानेवार । तेथें वजा नेदावें बादर । इरसालमुळें सदर । ल्याहावें आधीं ॥ २८ ॥ त्याशि तपसील काढिजे । सनदसूद बादर लिहिजे । बाबेचा ही तपसील उगविजे । यिथंभूत ॥ २९ ॥ एवं संकळितें लिहिलें । जाणतेयासी च कळलें । शागीर्दासि पाहिजे समजलें । कारखानामुळें ॥ ३० ॥ कोणे ठायीं काय जमा । कळली पाहिजे हे सीमा । पुनरुक्त न म्हणावें क्षमा । केली पाहिजे ॥३१॥ तरि पोतें आणि खजाना । येक चि मानिती जाणा । न जाणोनिया विंदाणा ।

शणोपणाच्या ॥ ३२ ॥ नित्य वेच जेथें होय । माहालिचा ऐवज तेथें जाय । तें पोतें म्हणतां काय । अनुमान असे ॥ ३३ ॥ खजानाचा ऐवज नेमिती । नाणे हुजूर आणविती । चौत्रे दृष्टीनें करिजेति । तो खजाना ॥ ३४ ॥ पोते खजाना येक केला । तो राजा नव्हे कळवंत भला । मंत्रिसमुदाय भ्रांत जाला । पारकें मानिति ॥ ३५ ॥ पागा म्हणता अश्वजाती । आणि त्यासि खर्च जे जे होती । प्रसिद्ध चि लेखक जाणती । लिहिणे कासया ॥ ३६ ॥ पीलखाना म्हणतां हस्ती । अथवा त्यासि नाना वेच होती । ते यथाप्रकारें लिहिजेति । जाणोनियां ॥ ३७ ॥ जरगरखाना घडीत नगाचें । आणि नाना वस्तूंचें । गणन न करवेल जिनसांचें । बहुवसपणें ॥ ३८ ॥ नाना देशीं नाना लेणी । नाना नावें नाना करणीं । ऐशी कोणाची बुद्धि देखणी । असेल तरि असो ॥ ३९ ॥ सोनें रुपें आणि मिने । तैसे चि डांकाचे जिनसाने । हिरे माणिकें पाचू न गणे । मोल अज्ञाना ॥ ४० ॥ नीळ गोमेद पुष्पराज । लसणे आणि पेरोज । मोतें काहली आणि हुरमोज । लाजावर्तें पोवळीं ॥ ४१ ॥ आणीक ही रत्ने विशेष । उपजति जे जे देशीं देश । किंवा जडले असतां नगास । तरि नगाचे नपशिलीं ॥ ४२ ॥ आतां जिरातखाना जुझंती । सकळ सामुग्री आइती । शस्त्रें शिलेकमाना किती । परोपरींच्या ॥ ४३ ॥ जिरे आणि कंगाल । चिलखतें बंदु तवेल । घुगी ताज पाखर त्रिकाळ । सनीना आणि जंजीरी ॥ ४४ ॥ बरचे सेल्या सरनेजे । तोडे मणगटीं जाणिजे । गुप्ती सुरई विराजे । विचित्रपणें ॥ ४५ ॥ आंगराखी आणि पंजे । मोहर्ळी गजाचीं जाणिजे । टोप टोपिया बिनी साजे । अर्धचंद्र ॥ ४६ ॥ ढाला आणि तरवारा । तरकस खंजीर कटारा । पटे हातबरसे अवधारा । वागनखें विंचू ॥ ४७ ॥ पिचरा माहुसाण खंडे । भाले तुबखा हातखांडे । गुरगुज टोणपे सोटे । नाना जिनसी ॥ ४८ ॥ भांडा फिरंगा जंबूरे । नाली झुतर नाना प्रकारें । आसचा लस्करा पुरे । समेत गाडी बैलेंसीं ॥ ४९ ॥ दारु गोळी आणि गलोले । बाण चंद्रज्योती आणि नळे । कोकबाण दाणनळे । फुलबाजी हवायिया ॥ ५० ॥ हुके खजाने हातबाण । दरखजाइ जेंजाळ बाण । नाना दारुचे जिनस संपूर्ण । कोण जाणे ॥ ५१ ॥ जिरातखाना आसनखाना । दोनी येक चि जाणा । नामें वेगळीं परि कारणा । येक चि असे ॥ ५२ ॥ कोठीस बैलसमेत साज । हें सर्वांस ठाउकें सहज । केली वजनी सुमारी साज । बैलाचे नानाविध ॥ ५३ ॥ मुदपख रसोयांचे । जिनस लागती तयाचें । गणन करितां आयुष्य वेचे । तरी न सरती ॥ ५४ ॥ थटी म्हणिजे गायी म्हैसी । रोळी मेंढी ही विशेषीं । ग्वाली मेंढी देखील दुभतेसीं । लिहिजेताती ॥ ५५ ॥ सुतरखाना म्हणिजे उंटें । देखील खर्च नेटपाटें । अबदरखाना पाणवटें । पात्राविशेषें ॥ ५६ ॥ शरबतखाना मेवे वोखदें । नरमेचे आणि सुगंधें । मारविलें तेलें विविधें । नाना परींचीं ॥ ५७ ॥ नाना विधांचे

उतार । अथवा संभोगाचे संकोचकार । घुटगे पाहतां अपार । गोळिया अंजनें ॥ ५८ ॥ यत्नसाध्य दिव्य औषधी । मोहरे गुणवंत नाना विधी । अव्हा संख्यादि ज्या ज्या निधी । त्या त्या ठेविजेति ॥ ५९ ॥ फराशखाना सदर बिछाने । कनाता रख्त सामीने । जमीदोज हवादोज शामीने । नौगजी राहाटिया ॥ ६० ॥ न्याहालिया अंदर बिछाने । हवा हमामे लंगरखाने । तख्त तयारी पिहुदाने । मसीदाने कंदूरिया ॥ ६१ ॥ चिका पडदे असमानी । बाजवा थोरा निमाजदानी । तिरिपी चांदवे सलघतखानी । शिसंबी आणि दुखंबी ॥ ६२ ॥ ऐसे जिनस नाना । तपसील लिहितां पुरवेना । संक्षेप च जो समजेना । त्यासि विस्तार हीं न कळे ॥ ६३ ॥ अलामखाना वाद्ययंत्रें । शुभसूचक पवित्रें । जीं वाजतांचि येकसूत्रें । सेना प्रजा धांवती ॥ ६४ ॥ राजमंत्राची सूचना । प्रत्यक्ष बोलों न ये कोणा । वाद्य वाजतां विचक्षणां । आधींच कळे ॥ ६५ ॥ छत्रें पालखिया सुखासनें । तख्त तयारी जिनखाने । चवरडोल हौदे सुखढाळ बहुमाने । नाना जिनस ॥ ६६ ॥ वाद्यांचे विशेष त्याहावे । तरि स्वदेशींचें सकळांशि ठावे । देशांतरिंचे कैंचे आणावे । चाड हीं नांहीं ॥ ६७ ॥ सिकारखाना चित्ते । वाग रिसें वानरें कुत्ते । हरिण सांबरें चील निरुते । घोरपडा आणि जवादी ॥ ६८ ॥ राही खबुतरें खुलगे रावे । सारिका यदकें बाज गव्हे । दुराज तितर निका लांव्हे । मैना ससाणे ॥ ६९ ॥ लगड कुहिका काक कव्हे । कोले बाउल सुरंग गवे । येडके मयूर पारवे । मुंगस चुवे वनगायी ॥ ७० ॥ भोगराज शाहामृग मनोहर । सारस गेंडे माहाथोर । ऐसे नाना जिनसी अपार । दृढदेहीं ॥ ७१ ॥ मृग नाना जातिचे । पक्षी हि तैसे च पर्वतिचे । ते आवघे शिकारखानिचे । नेमें जाणा ॥ ७२ ॥ अंबरखाना चांगला । वख्त गैरवख्त कामा आला । तो चि राजा शोभला । जगतीतळी ॥ ७३ ॥ परचक्राचिये वेळे । देशसेना अवघी च गळे । तेधवां अंबरखाना मोकळे । करावे नृपें ॥ ७४ ॥ धान्य आणि दुर्ग । शार्यीत असतां शत्रु भंगे । सेना देश आवघे । सहज चि मिळती ॥ ७५ ॥ घांसलकडीचे कोठार । सहल मानिती पामर । सकळ राज्याचें जिव्हार । हें चि जाणा ॥ ७६ ॥ पांच कारखाने राजमंडण । तो न वांचती तृणे विण । राज्य बुडतां उसीर कोण । जरि नसे कोठार ॥ ७७ ॥ वहिली माहली रथ घोडे । अथवा वहिलिया याच पाडें । कोण्ही न म्हणों वांकडे । नीट चि आहे ॥ ७८ ॥ इमारती प्रसिद्ध आहे । बोलावी च नलगे पाहे । एवं कारखाने जालिया हे । तहवेली जाली ॥ ७९ ॥ इमारतीच्या ऐवजास । वरातां चालताति अशेष । अथवा नाना जिनस । देतील चौबीना ॥ ८० ॥ शाहिरू दूसरें सदर । मुकासें इतलाख तपसीलवार । जाणोनिया सविस्तर । लिहिजे देखा ॥ ८१ ॥ तो ही आवघा अनुक्रम । भागिजेल अति सुगम । तो चि जाणतां दुर्गम । सकळांशि आहे ॥ ८२ ॥ पहिलें लिहिजेति माहालाति । कर्दीम वालिदानी असनी । दादे पडदादे घोलिजेति ।

७

त्या अनुक्रमें ॥ ८३ ॥ तया तळी हरिमसराव । पहिलेपासूनि शेवट होय । ते च रीतीनें लिहिजेत पाहें । इतलाख व मुकासे ॥ ८४ ॥ सुरती व नाटकसाळा । दापी जवळिकेच्या भूपाळा । प्रीतिपात्रा ज्या सकळा । नेमस्त लिहिणे ॥८५॥ या वेगळ्या चि कबिलिग्याच्या । बहिणी लेंकी भाच्या । सुना नाती ज्या नियमाच्या । जाणोनि लिहिणे ॥ ८६ ॥ व नंतरें प्रधान अमात्य । मंत्री सरखेल व सरनोबत । कार मुलकी आणि हुकमत । जे जे असती ॥ ८७ ॥ तया तळीं वजारती । आधीं लिहिजेनि भूपती । क्षेत्रीं नामाथिले होती । यथाक्रमें लेहुनी ॥ ८८ ॥ हिंदू जे जे देशरीती । ते ही लिहिजति यथाजाति । समजोनि तारतम्यप्रवृत्ती । रस्तख नाची ॥ ८९ ॥ सरदार आणि जमातदार । मोयिनी आणि शिलेदार । नतनी आणि बारगीर । जाणा पहिले ॥ ९० ॥ मदनी आणि विलायती । पागी मेहनती । रस्तखाना जे जे रीती । असतील तैसे ॥ ९१ ॥ अकारीब मजालसी । मोयीन कामी नाहीं तवासी । जे मंडन राजसभेसि । नीतिमार्गस्थापक ॥ ९२ ॥ काजी पंडित । जोसी जे जाणती सिध्धांत । वल्लाद जे पढवित । शास्त्रज्ञ रायासि ॥९३॥ सर्वस्व जावों आतां । परि नीति न संडितां सर्वथा । राजा कोपतां ही राजहिता । उदास न होती ॥ ९४ ॥

॥ भर्तृहरिणोक्तः ॥

निंदंतु नीतिनिपुणा यदि वा स्तवंतु ।
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टं ॥
अद्यैव मे मरणमस्तु युगांतरे वा ।
न्याय्यात्पथः प्रविचलंति पदं न धीरा ॥ १ ॥

ज्याचे नीतीचेनि बळें । तुच्छ करिती राज्य सकळें । शासनहार यद्नां भूपाळें । ऐकों न ये ॥ ९५ ॥ या लोकांचा संग्रह जेथ नाहीं । तें राज्य नव्हे पाहीं । सुंदर देहीं विवेक नाहीं । तें महत्व कैंचें ॥ ९६ ॥

॥ किराते ॥

स किंसखा साधु न शास्ति यो नृपं ।
हितं न यः संश्रुणुते स किंप्रभुः ॥
सदानुकूलेषु च कुर्वते रतिं ।
नृपेष्वमात्येषु च सर्वसंपदः ॥ १ ॥

कारकून मोहरीर । कारखानी तपसीलवार । निविसिंदे व हरकारे । नाना परींचे ॥ ९७ ॥ आतां कारकून ते कोणते । जाणावे लागती निरुते । मजमू मुकासनीस निरुते । न्यावनी आणि सुरनीस ॥ ९८ ॥ हेजीब लाहान थोर । जाणोनि

त्याहावे विल्हेवार । पारसी हिंदवी दबीर । तैसे चि जाणा ॥ ९९ ॥ सबनीस आणि वाकेनीस । मुस्तसर जे हसमनीस । अर्जबेग बहुवस । असतील तेही ॥ १०० ॥ वैद्य जे कां नाना विध । व्यवहारे कां जे राजसंनिध । वेतनें मुकासे प्रसिद्ध । असती ज्यांसीं ॥ १०१ ॥ या उपरि दूसरे सदरीं । मोहरीर म्हणिजे दफ्तरी । ते लिहिजेति अवधारीं । दफ्तर मरमु ॥ १०२ ॥ दफ्तरा तळीं नफराचे । तपसील असतील नेमाचे । हवालदार यारदी हरकार ज्याचे । समूह देखा ॥१०३॥ दफ्तरी जालियावरी । कारखानी तैसे चि अवधारीं । त्याचा अनुक्रम सदरीं । कारखानें मुळें ॥ १०४ ॥ आणीक ही या वेगळे । हरकारे कामागळे । जागोनि वेगळे वेगळे । लिहिणे लागती ॥ १०५ ॥ या उपरि पाउखलक । त्यांचा तपसील अनेक । परंतु जाणावया कांहीं येक । सांगावा लागे ॥ १०६॥ कट्की जमाति बाजे लोक । हे तपसील त्यांचा देख । त्यामाजि पहिलें लेख । कट्ट चि लिहिती ॥ १०७ ॥ तुळवे आढाउ लकेकरी । तुपकी कमानी इटेकरी । आहीर बाणकरी । गोलंदाज गुंडगल ॥ १०८ ॥ जरि जिनसवार जुमले असती । तरि लिहिजेति येणे रीती । सरमेसळी जिनस असती । तरि जुमलेवार त्याहावे ॥ १०९ ॥ जुमलेमुळें जिनसवार । सहजें चि येतील सदर । समजोनि लिहितात लिहिणार । येरां काय कळे ॥ ११० ॥ आतां खिजमती बाजे लोक । तपसील वेगळा सदर येक । आधीं खिजमती येकें येक । जाणोनि लिहिणे ॥ १११ ॥ सरखवास आणि हुद्दे चालविती । मर्दे जवळी हुजूर असती । माहालदार मुख्तेसर होती । दहा वीस ते ॥ ११२ ॥ बाजे लोक नाना विध । समजोनि याचे भेद । जैसी जे जे प्रसिद्ध । तें चि ऐका ॥ ११३ ॥ अफराद आणि माहालदार । भोंयी छत्रे नेजदार । दिवटे हिला..ी सकेकार । बेलदार पखाली ॥ ११४ ॥ जेठी राजगुरू मर्दनी । भाट गुनीजन कथनी । गपी चितारी माचगाणीं । भांड शाहीर विनोदी ॥ ११५ ॥ आणीक हि जे जे असती । ते सांगो विस्तारें किती । जाणते लोक चीट घेती । म्हणोनि असों ॥ ११६ ॥ ऐन शाहिद जालें । आता रख्तखाना लिहिजे पहिलें । त्याचा तपसील पहिलें । इनामति ऐसा ॥ ११७ ॥ त्या हि माजि ऐन इनामति । तपसील विशेष विस्तारति । ते ही ऐका यथामति । कळतील ते ॥ ११८ ॥ दायिरे फिर वालिंदाचे । मोयिनीखर्च मसीदीचे । तैसे चि देवस्थानाचे । लाहान थोर ॥११९॥ काजी खतीब मुलाणे । ब्राह्मणाची आग्रहारें व ठिकाणें । लंगर अन्नछत्रें गहेंरें । फकीर आणि तपस्वी ॥ १२० ॥ इनामति जालियावरी । मोईनखर्च अवधारीं । सांडी चोळी निवाळे कंदोरी । पीरवालीदानी ॥ १२१ ॥ उरूस जात्रा खेराति । चारि ईदा मोहीन होती । नागर वसंत पुराणे निरुनी । जिकीर आणि हरिकथा ॥ १२२ ॥ ऐसा ऐन रख्तखाना जाला । आतां किल्ले कोट लिहीं पहिला । त्याचा अनुक्रम पहिला । कोठूनियां ॥ १२३ ॥ त्या ही माजि मामाथिला । आधीं पाहिजे

लिहिला । मुकासा तनखा नेमिला । असेल तैसा ॥१२४॥ इस्लाद् नाना जिनसी । दारू हंगामी गोळी जकीरा ऐसी । मोईन प्रमाणे तयासी । हंगामी च देणें ॥१२५॥ जो हंगामी जिनस आहे । तो हंगामी न पवे पांहें । तो सेवक नोहे । होय ऋणायिते ॥१२६॥ जरि सामान न पावे हंगामी । तरि कोट किल्ले निकामीं । हें जाणोनि सेवाधर्मी । चुकों नये ॥ १२७ ॥ या वेगळी इमारती । ऐवज मोयीन देवविती । तो पावविजे यथानिगुती । तरि काम चाले ॥ १२८ ॥ आणि शाकार वर्षांतें । तें ही चालविलें पाहिजेति । चुंडी वोंडे कांबळे जूंती । कोकणप्रांतें पाहिजे ॥१२९॥ येणे प्रमाणें कोट घडले । किल्ले हि तैसे च वहिले । येवं ऐशिये रीती घडले । कोट आणि किल्ले ॥१३०॥ ऐन रस्तखाना किल्लेहाय । मिळोनि रस्तखाना होय । बाजे खर्चाचें पाहे । सदर दुसरें ॥ १३१ ॥ बकशिसें आणि देहंदगी । दे शूरवर्पासन अनेगी । खैराति उल्फे यादगार वेगीं । मालेकरी बंदवान ॥ १३२ ॥ गर्क आणि मयत । तैसें चि पाहा हो जळित । लूटि सांडावा अकस्मात । घाला पडे ॥ १३३ ॥ ऐसा नाना प्रकारिचा वेच । त्यासि बोलिजे बाजे खर्च । जरि लिहिजे आह्मचवाच । तरि बुडिजे किं ॥ १३४ ॥ बाजेखर्च व रस्तखाना । मिळोनि आकार रुजू दिवाणा । माहालखर्च विचक्षणा । दुसरे सदरीं ॥ १३५ ॥ त्यामध्यें पहिलें हुजराति । सुभे संमना लिहिजेति । बदल मुशाहिरे म्हणिजेति । तया तळीं ॥ १३६ ॥ तेथें पहिलें नामजादि । वजीर सरदार नानाविधी । मजालसी व अमीन आधीं । असतील ते ल्याहावे ॥ १३७ ॥ यानंतरें माहालमजकूर । संमत अथवा सुभेदार । असेल तो मजमूदार । अनुक्रमे चि ॥ १३८ ॥ दबीर हेजीब फडनिस । दफ्तरदार कारखानिस । निशिंदे हरकारे पारसनीस । जे जे असती ॥ १३९ ॥ यानंतरें लश्करी । हशम बरवे परी । बाजे नफर अवधारीं । तया तळीं ॥ १४० ॥ ऐसा मुशाहिरा जाला । बाजे खर्च प्रवर्तला । तो तपसील सकळाहूनि आगळा । लिहितां कठिण ॥१४१॥ सदरखर्च पानसुपारी । रोशनायी शायी कागद् अवधारीं । हें लिहिजे मोकदरीं । सनद सुद ॥ १४२ ॥ उल्फे आणि देहंदगी । खलीति हरसाल कानगी । मजूरी तामेरी अनेगी । तश्रिफा आणि बकशिसें ॥ १४३ ॥ एवं बाजेखर्च मुशाहिरा । दुबाबी आकार हुजुरा । दुसरी गैवत्ती अवधारा । ये च रीती ॥ १४४ ॥ मामले परगणे तपे क्र्यांती । असतील तितुक्या लिहिजेति । एकंदर जालियां म्हणति । माहालखर्च ॥ १४५ ॥ माहालखर्च व रुजू दिवाण । मिळोनि सालमजकूर जाण । मीनकबळ दुसरें स्थान । तें ही ऐका ॥ १४६ ॥ कोणीं देशीं ऐशी रीती । पुढील सालिचा वसूल घेती । साल हाली जमा करिती । मुस्तकबल म्हणऊनी ॥ १४७ ॥ तो दस्त साल हालिचा । गुदस्तां जमे जाला साचा । याद देतां जमेचा । आकार न कळे ॥ १४८ ॥ म्हणोनि दस्तीं जमा धरावें । मुस्तकबल मीनकबली खर्च ल्याहावें । सनदेशि रुजू घालावें । गुदस्नाचे ॥ १४९ ॥ ऐसें

जालया सालमजकुर । खर्च बकाया दशाचार । काण लिहिताति लिहिणार । तो ही प्रकार सांगेन ॥ १५० ॥ जाहाजें रवाना होंती । तीं दुसरे साली येती । यास्तव ते दुसरे सालीं काढिती । खर्च बकाया ॥ १५१ ॥ किंवा खासबाग सेरी । हुकुम कारस्तगी परोपरी । उपज नव्हता सालमजकुरीं । खर्च बकाया म्हणती ॥ १५२ ॥ अथवा फाजिलें नफराची । पुढिले सालीं पडती खर्ची । ते ही खर्च बकयाची । बाब होय ॥ १५३ ॥ खर्च बकाया ऐन बाकी । सालगुदस्तां उरली निकी । तो खर्च बकाया कौतुकीं । येथें लिहिजे ॥ १५४ ॥ खर्च बकाया सालमजकुर मिळोनि जालें समंतमजकूर । मुजाफतीचा प्रकार । तो ही ऐका ॥ १५५ ॥ आपले माहालीचे गेले । दुसरे माहालीं जमा जालें । तें पाहिजे लिहिलें । पहिले सदरीं ॥ १५६ ॥ परमाहालीचे लोक येतां । जातां खर्च होय वाटेशि राहातां । ते ही जाणिजे तत्वता । मुजाफती ॥ १५७ ॥ ऐशी मुजाफती आणि समंत मजकुर । मिळोनि ऐन खर्च सविस्तर । सर्फे अमल येकंदर । दुसरे सदरीं ॥ १५८ ॥ पंधरा बाबा हासील अमली । जमे असेल जैसी लिहिली । त्याचा अनुक्रमे हाली । सर्फे लिहिजे ॥ १५९ ॥ हासीलअमली जमा जाले । त्यामुळें जें जें खर्चलें । तें तें सर्फे अमलीं लिहिलें । पाहिजे सत्य ॥ १६० ॥ पुनरुक्त किती सांगावें । लिहिणार म्हणाति निसिंदा नव्हे । पालाळ केसिया बोलावें । असो आतां ॥ १६१ ॥ ऐन खर्च आणि सर्फे अमल । मिळोनि घडलें वासिल । निवडोनि गेला अमल । दुर्जय बाकीचा ॥ १६२ ॥ बाबवार जमा वासील । जाणोनि लिहिताति सखोल । नाना निसिंदे म्हणती फोल । त्याविणे चाड काय ॥ १६३ ॥ तैसें व्यापार करिती सहस्रशतें । लिहिणार पांच सात तेथें ' अतुळ विद्या जगन्नाथें । दीधली जया ॥ १६४ ॥ बाकी उरे तपसीलवार । शिलकी निसबतवार । विषद तो ही प्रकार । जमेसी च आहे ॥ १६५ ॥ जैसी सेना लक्षवरी । परंतु झुझावें तें झुझारीं । येरां पाहवे ना दृष्टिभरी । जवळि राहोनि ॥ १६६ ॥ बाबवार उतरे बाकी । तेथें आधीं जाणिजेस कीं । त्यांत कदीम जदीद नेटकी । कुसरी लिहिजे ॥ १६७ ॥ शिलकी दुतपसील होती । कदीम अवघे चि म्हणती । कारखानेमुळे बाकी उरती । ते दुसरी जाणिजे ॥ १६८ ॥ दोनि तपसील निसबती । नफर आणि विलायती । बाबे खाले लेहों म्हणति । न उगवे गुंती सर्वथा ॥ १६९ ॥ याकारणें नफर अथवा गांवांतळीं । जे जे बाबेची बाकी उतरली । तेणे चि बाब निसबत उगविली । थोडियामध्यें ॥ १७० ॥ ऐन बाकी खर्च बकाया । बरवी निवड करूनियां । त्याहावें तें च अपाया । पासूनि सूटिजे ॥ १७१ ॥ रस्कील अथवा कैफती । नस सालसाल वोढिती । असेल ने ते कैफती । मना आणिजे ॥ १७२ ॥ सनद घेऊनि हुजरातिची । मसलासी करवावी विनतीची । असेल ते बाद करावयाची । तरि करावी ॥ १७३ ॥ अथवा सनद कैफतीची । माहालीं करावी नियमाची । हे रीती बका-

येची । कालांतरीचें ॥१७४॥ आपुलिये कारकीर्दीची । बाकी काढावी नियमाची । तेणेप्रमाणे मोझ्याची । सनद घेयिजे ॥ १७५ ॥ बाकी मोझा सनदवार । कागद घेऊनि करावे तयार । मोहसबियास जे जाणार । ते कैसे असावे ॥ १७६ ॥ सुघड बोलिके कुलवंत । लेखनी निपुण अत्यंत । प्रसिद्ध जे ख्यातिवंत । जिहीं मोहसबे दीधले ॥ १७७ ॥ कदाचित पडतां बाजपूशी । तेथील तेथें चि जाणोनि निरसी । प्रसंग पडतां भूपतींसी । यथोचित्त बोलों जाणे ॥ १७८ ॥ फुरनीस जें जें पुसे । तें तें अवघे सिद्ध असे । केलें असती पहिलें चि ऐसें । कागद जिहीं ॥ १७९ ॥ ऐसा मोहसबा जालिया पाठीं । पारखनिसीची आटाआटी । बोलका तो चि उठा-उठीं । निर्गम करी ॥ १८० ॥ धर्मनीतिपारंगत । ते चि पारखनिशी करीत । दुरिकार यथोचित । निवडूनि देती ॥ १८१ ॥ तेणेप्रमाणे निजे जावता । उसीर कायसा लिहिता । येणेप्रमाणे युक्तिवंता । ठावकें चि आहे ॥ १८२ ॥ ऐसे रीतीने व्यापार करी । तो चि लेखक जाणावा चतुरी । अपार होतां नाना परी । तो कोण्हा नावरे ॥ १८३ ॥ सांप्रदायीक लिहिणार । ते चि जाणती हे प्रकार । इतरांशि येथिचा विचार । कामा नये ॥ १८४ ॥ चोरी आणि नजकरा । जिहीं केरण परंपरा । ते येथिचिया विचारा । योग्य नव्हती ॥ १८५ ॥ सन्मार्गें राजसेवन । करावें खाऊन वेतन । तेणे कदापि नव्हे पतन । आणि भय नाहीं ॥ १८६ ॥ चोरी करूनि द्रव्य मेळवणे । योपेक्षां भीक पांच घरें मागणें । सद्विद्या असोनि नीच होणे । चोरीसाटीं ॥ १८७ ॥ चिंतामणी घालूनि कंठीं । चोरीस जाय उठा-उठीं । तेथें चिंती ते शेवटीं । साध्य होय ॥ १८८ ॥ तैसें चोरी करूनि द्रव्य मेळवी । तें राजा हरूनि ने सर्वस्वीं । पूर्व संपत्ति जे आघवी । त्या ही सगट ॥ १८९ ॥ लेखन असोनि करी चोरी । तो चि सदांचा भिकारी । दैन्य वदन लाहान थोरी । अवमानिजे ॥ १९० ॥ लांच घेती जयापासुनि । तो सत्ता करी जें साधनीं । हा तया प्रती उंच वदनी । बोलों न सके ॥ १९१ ॥ ग्रामलोकांचें हे चि मत्त । कारकून जो नवा येत । येक वेळ लांच देत । त्याचे बुध्धी सारिखा ॥१९२॥ तो कारकून जोंवरि असे । तंव कार्यें आपुलीं असोतें । घेऊनि ही अंतरीं नसे । उपकार कांहीं ॥ १९३ ॥ जेव्हां त्याचा हुद्दा फिरला । दुसरा कारकून आला । तो बाजपुशी करता जाला । प्रकट पसारा ॥ १९४ ॥ सात पांच असती घेतले । सांगती वरि देऊनि बिंदुलें । इतुलेनि सहज चि जालें । निसंतान ॥ १९५ ॥ येक कलम खरें होतां । अवघीं लटकी च ये सर्वथा । तिहीं आरोपिती माथां । शासन सगट ॥ १९६ ॥ सर्वस्व नेती आजन्माचें । तथापि चित्त तृप्त नव्हे त्यांचें । नि-क्षेप ठेवणे तयाचें । असेल देशांतरीं ॥ १९७ ॥ यास्तव करिती मार । बेडा सगट कारागार । रांडा पोरें दारोदार । अन्नालागिं हिंडविती ॥ १९८ ॥ ऐसे रीती जिवें मेला । तरि म्हणती पैका बुडाला । पाटें पैका ठेविला । पुत्रालागीं ॥ १९९ ॥

जिवें सहित सर्वस्वें जाय । अपकीर्ति लोकोत्तर होय । प्रपंचाशीं भंकि पाहें । याव- ज्जन्मी न चुके ॥ २०० ॥ येक वेळ चोरी केली । तरि जन्मवरी अवकळा आली । सद्विद्या वांयां दवडिली । लोभीपणें ॥ २०१ ॥ ऐसें सर्वथा न करावें । केलें वेतन भक्षावें । स्वामिकार्य नीतिनें करावें । यथोचित ॥ २०२ ॥ तितुलेनि आपुलें संसारिक । चालवावें नित्यनैमित्तिक । भला भला म्हणती लोक । याहुनी काय पाहिजे ॥ २०३ ॥ लेखकांसि हे मेस्तक । नीतिवंता नीतिशास्त्र देख । राजकी लोकांसि विवेक । प्रगट करी ॥ २०४ ॥ शिष्य शागीर्दा जीविका । आश्रय चि प्रजादिकां । भांडार हें नृपनायकां । वेचितां न सरे ॥ २०५ ॥ हात जोडोनि शा- गीर्दासी । विज्ञप्ति केली येकि ऐसी । जतन करा इजतीसी । चोगीशी चित्त नेदावें ॥ २०६ ॥ तरि च कौशल्य येथिचें । कळेल चातुर्य लेखकाचें । हें बीज कल्पद्रु- माचें । संदेह नाहीं ॥ २०७ ॥ हें मेस्तक केलें जेणें । ऐका तयाचें करणें । राज- सेवा मान्यपणें । उदंड दिवस केली ॥ २०८ ॥ हुदे केले मजमूचे । सात पांच नियमाचे । तर्पे दोनि नृपातिचे । वेतन भक्षिलें ॥ २०९ ॥ वेतना विहित रुका । तो शिवस्व मानिला देखा । तजकरा कैसा तो ठाउका । मुळीं च नाहीं ॥ २१० ॥ सात पांच शागीर्द केले । ते यथामतीनें लीहों शिकविले । ते ही प्रसिद्ध ख्यातिवंत जाले । आपुलेनि प्रसादें ॥ २११ ॥ लेखणी दिधली ज्याचे हातीं । तो स्वीकारिला सरस्वती । लेखनकळा वर्षा आंती । साधली तया ॥ २१२ ॥ आतां ही जे आस्ता धरिती । येणे प्रमाणें लिहिती । त्यांसि पावेल सरस्वती । संदेह नाहीं ॥ २१३ ॥ विशेष बोलावी वित्पत्ति । लोक मानिती आत्मस्तुती । तरि लेखन अपार माझी कीर्ती । बुद्धि तेथें ॥ २१४ ॥ परंतु जें रीतीसारिखें । जें बोलिलों साचें लटिकें । तें परिसोनि नेटकें । मना आणावें ॥ २१५ ॥ गुरूनें जें शिकविलें । शतसहस्र उपतिष्ठलें । तद्नरूप ऐसें बोलिलें । शागिर्दा प्रती ॥ २१६ ॥ अनंत बोलतां अनंत रीती । अनंत विद्या अनंत मती । अनंत कळा अनंत शक्ती । बुध्धीस कैंची ॥ २१७ ॥ न्यून पूर्ण तें करावें । शिष्यशागिर्दा उपदेशावें । अधीक तें परतें सारावें । जरि युक्ति दिसेल ॥ २१८ ॥ वारंवार विनति हे चि । उभारणी मेस्तकाची । होय रुपा सरस्वतीची । प्रकट जालियां ॥ २१९ ॥ केला साष्टांग नमस्कार । लेखकजनाशि जोडुनि कर । त्यांचे कृपेने सविस्तर । ग्रंथ संपला ॥२२०॥

॥ इति श्रीमत् हेमाद्रिपंडितलेखनपिशाचलीपिकान्वितसेवनलेखनकौशल्यव्या- पारांगभूतप्रचारानुरूप मेस्तकपरिभाषानामग्रंथ समाप्त ॥

॥ ग्रंथसंख्या लिखिते ॥

मंगळाचरण	२५	संस्कृत श्लोक	४
लेखनपरिक्षा	२३	भारतीचा	१

कौशल्याविधि	१०६	भर्तृहरीचे	१
लेखनाधिकार	१२२	किरातचा	१
जमे लेखनविधि	२२४		
बासीलबाकी	२२१		

एकून संख्या ७२१

॥ इदं पुस्तकं लिखितं शके १६६७ क्रोधन नाम संवत्सरे आषाढशुद्ध येकादसी भृगुवासर गणेशात्मजमहादेवेन लिखितं मसूरस्थः ग्रामलेखकार्गणिकः ॥ छ ॥

॥ मेस्तक संपूर्णमस्तु ॥

१२ शक १५९१ मधील एक महजर

(लेखक—रा. रा. गं. ना. मुजुमदार)

)[1]

फारसी मजकूर

द॥[2] नारोजी सुर्याजी देसपांडिये प्र॥[3] मजकूर दसकत माहादाजी देसमुखं

सके १५९१ सौम्य नाम संवतसरे[4] जेष्टे[5] श्रुध[6] सप्तमी वार शुक्रवार ते दिवेंसी मीरासिपत्र त्रिंबक जोसी बिन मोरजोसी कसबे[10] भींगार हवेली[11] अहमदनगर यांसी

मोकदम	चोगुले
१ अनसोजी बिन नागोजी पा॥[12]टील गुरव मो॥[13]	१ लखमजी बिन म्हळोजी गोदळ
१ जाऊजी बिन काळोजी बाहसेर मो॥	१ गोविंदे[14] बिन सखाजी काळा
१ एसाजी बिन जाखोजी काळे मो॥	१ दिपाजी बिन बगेजी[15] काळा

१ अलीफ. हें अक्षर मंगलार्थी फारसी लेखांत संस्कृत श्रीप्रमाणें मथळ्यावर लिहितात. २ दसकत = द॥. ३ प = ख. ४ रे वे सारखा काढला आहे. ५ जे=ज्ये; ष्ट = ष्ठ. ६ शु श्रु सारखा लेखक काढितो. ७ ह्या मोडी लेखांत सर्व अक्षरें दीर्घ आहेत. पैकीं सध्यांच्या लेखनपद्धतिप्रमाणें तीं तीं प्राय: अक्षरें ऱ्हस्व दीर्घ छापिलीं आहेत. कारण मोडीमध्यें प्राय: ऱ्हस्व वेलांटी क्वचितच येते. ८ समास. ९ अनुस्वार दिला नाहीं. १० कसवा इ भिंगार = भिंगारचा कसबा. ११ इजाफत. १२ प ला दोन काने दिले आहेत. १३ मोकदम = मो. १४ वि वर अनुस्वार नाहीं १५ गो असावा, परंतु मूळांत गे स्वच्छ आहे.

व समस्त दाहीजन मौजे कवीठे पा[16] नीवास[17] सा[18] अहमदनगर सुबे[19] खुदस्तेबुनि-
याद मिरासपत्र ळेहोन दिधले ऐसे जे मौजे मजकुरीचे कुळकर्ण तुम्हा पासुन रुप[20] ६०१
सासे एक घेऊन विकत दिधले असे तुम्ही लेकुरांचे ळेकुरी[21] कुळकर्ण खाने आपळे गांवी
कुळकर्णी मिरासदारी[22] होता तो दुकळी[23] काळे बुडाला त्याचा कोण्ही[24] वारीसदार नाही
मग गावास नातवाणी जाली त्या मुळ आपण तुम्हास विकत दिधळ असे सानीन[25]-
हाल कोण्ही उभा राहेळ त्यास आपण समजाउ तुम्हासी समंध लागो न देऊ तुम्ही
कुळकर्ण मिरासी लेकुराचे लेकुरी अर्जानी[26] करणे कोणे बाबे शक न धरणे घर व वाडी
बी[27] नरसोजी ताकिया गतकुळ त्याचे बुडाले आहे ते देखील अडतेही[28] मिरासी
करून दिधले असे यास हिलाहरकिती जो करीळ त्यास आपण वारू तुम्ही आपळा
हक व मुशाहरा व तेल व जोडा व चवाले वगौरे[29] हक घेत जाणे यास आपण बेई-
मानी करूनै[30] तरी आपल्या पूर्वजाची व कुळधामीची आण असे हे मिरासपत्र लिहुन
दिधले सही अवी पैका घेतळे मग महजर लेहून दिधळे हे सही

तेरीख छ० ५ माहे मोहरम
सन १०७९ हिजरी सन १०८०
मुताबिक सन १२

निशानी नागर
(चित्र नांगराचें)
बिकलम जनार्दन यादव कुळे[31]-
र्णी मौजे चाद प॥ मजकूर

गौही

साक्षी आउभट खरवंडीकर मूळे। भोजजी मोकदम मौजे चांदे। मल्हारजी पटारा चौगुला मौजे चांदे। एसाजी डांकिया मौजे चांदे। बि॥ नागोजी कुलकर्णी मौजे चांदे। एसाजी वलद संताजी हिगना मौजे मजकुर। सटवाजी बिन रतन पाटील बेरड क॥ भिंगार प्र॥ हवेली अमदनगर। सभाजी व॥ तुलसोजी काले। सबाजी व॥ लखमजी। परसोजी व॥ जाउजी मुले मौजे सिराल। सितोजी बिन कान्होजी सुतार मौजे मजकूर। नागोजी मोकदम व समस्त दाही जन मौजे सिगवे तुकाईचे। यादवभट बिन नागभट मुळे मौजे म॥। सितोजी सुतार बिन सान + सुतार मौजे म॥। बुबाजी गुरव राउत फड राजजी मोकदम मौजे चादे १। विठोजी सेटिया मौजे चादे १। बापुजी डाकिया मौजे चादे १। एमाजी दहतोजी मौजे चांदे १। कान गावडा व॥ जेबगावडा। कृस्णाजी मोकदम

---

१६ परगणा = पा.. १७ नीवास = नेवासें. १८ सरकार = सा. १९ खु० = औरंगाबाद. २० रुप = रुपये. २१ ल व ळ ह्या अक्षरांचा उच्चार लेखक एक च करतो. २२ र हवा. २३ दुकळा ही षष्ठी. २४ का वर मात्रा पाहिजे. २५ अन्य वेळीं, भविष्य काळीं, पुढें. २६ अर्जानी करणे = अनुभविणें. २७ बेशमी. २८ अडतेही = अल्लतेही. २९ वगैर बद्दल वगौर काढला आहे. ३० करून = करूं. येथें अनुनासिकाबद्दल न स्पष्ट लिहिला आहे. ३१ क लिहिला नाहीं.

कसवे मिरी वृत्तीकार । पेम नाईक व॥ जाख नाईक माहार मौजे म॥ । भडारनाक १। तुलनाक १ बगाऊ मौजे म॥ । संता माग मौजे म॥ । बाद् मेहतर चाभार मोकदम व बाळोजी झिंपुर्डे मौजे राजन गौ प्र॥ सेवगौ । बि॥ बालाजी कुलकर्नी मौजे म॥ । तुकोजी पाटील मोकदम मौजे बुन्हाणपुर । काऊजी नाईकवडी व लाडजी नाईकवडी म॥ नेवासे। सेकोजी अहीर मोकदम मौजे म्हालसे पिपलगौ । बि॥ गोविंद भुतो कुलकर्नी मौजे म॥ । नरसोजी मोकदम मौजे करज गौउ । खडसेट व॥ जानसेट मौजे पेडगांव । ब्रह्मनी व॥ राउजी । मालजी व॥ रभाजी ढवळे । जमालखां मुल्लां खिजमत पीर दावल । जाख वरटा परीट । राय माहाला वरीक

सदरहु समाकुळ मौजे मजकुर वगैरे कुळकर्णाचा हक्क सुदामत प्रमान यासी मुकरार केळ असे.

ब॥ त॥— मुशारा गला दर चावरी मन पक्का १ एकून २॥ ४ अडीच खडी च्यार मन अकी दोन खडी चौदा मन व नगद दर चावरी रुपय एक एकन रुपय ५४ चौपन करार सुदामत आहे तेन प्रमा तुम्ही खात जान या सिवाय हुरडा व निंबूर व वानरपेंडो व गाडेग्राहनी व सलई देखील वानवळ व चाभारा जोडा व तेलियाच तेळ सेर बारा ०।१२ व साळ व कोस्टी व ताबोळ व माळ व धनगर व वानी व सिपी व सोनार व कासार वगैर जो का काही जिनस होत जाईल तो सिरस्तावमोजीब घेतने यास कोन्ही नवदिगर करील त्यास आपलेया पूर्वजाची आनी असे आनी आपले कुळस्वामीची आण असें हे महजर लिहिले सही.

☞ या महजरांतील फारसी मजकुराखालीं शिक्के नसल्यामुळें प्रस्तुत महजर अस्सल नसून नकल असावी असें मानण्याकडे मनाचा कल होतो. नकल पुष्कळ जुनी आहे. सहरहु महजरांत पूर्वीच्या वतनदार लोकांच्या चमत्कारीक हक्कबाबींचा उल्लेख झाला असल्यामुळें त्या दृष्टीनें हि महजर विचारार्ह आहे. रा. विनायक गोविंद कस्तुरे कुळकर्णी मौजे कवठे ता॰ नेवासें जि॰ अहमदनगर यांजकडे प्रस्तुत महजराच्या आणखी दोन नकला मिळाल्या. त्या माझे संग्रहीं आहेत.

१३ नागेश कवीचा काल

(लेखक—रा. वि. ल. भावे)

१. श्री. मुजुमदार यांनीं वाचलेल्या शक १५९१ मधील महजरांत मिरासवतन घेणारा त्रिंबक जोशी वीन मोरजोशी हा 'सीतास्वयंवर' 'चंद्रावळीवर्णन' वगैरे यमकबद्ध काव्यें लिहिणाऱ्या नागेश कवीचा वडील भाऊ होय. मोरजोशास पुत्र तीन. थोरला मल्हारी, मधला हें वतन घेणारा त्रिंबक व धाकटा मराठी कवि नागेश.

२. हें पत्र अथवा हा महजर शके १५९१ मधील आहे, हें त्यावरून उघड आहे. नागेश कवि हा याच काळीं विद्यमान होता हें उघड आहे.

३. ' महाराष्ट्रकवींत ' छापलेलें सीतास्वयंवर ज्या प्रतीवरून घेतलें ती प्रत शके १६१६ मधली आहे. म्हणजे नागेशाच्या हयातींत च किंवा हयातीनंतर लगेच ही प्रत केली गेली असावी असें दिसतें.

४. इतके दिवस या कविचा काळ अनिश्चित होता. परंतु आतां शके १६०० असा तो मानण्यास हरकत दिसत नाहीं. नागेशानें आपल्या काव्यांत उल्लेखिलेला को॰ काव्या यशवंतराव हा हि या च सुमारास होता असें दिसतें.

१४ शिवदिनकेसरीचें एक पद

(लेखक-रा. द. वा. पोतदार)

आजि तुम्ही ऐका । सखा सोहदर म्हणजे पैका ॥ धृ० ॥ पैका पदार्थी चक्रवर्ती । पैका न घडल तें घडवितो । पैका सखेत्व तोडितो । आप्त लोका ॥ आजि० ॥ १ ॥ पैका मायेचें मुळ जीव । पैक्या पासुन भक्तदेव । आनंद करीती मोहोछाव । लाउन पताका ॥ आजि० २ ॥ पैका साधनाचें सार । पैका सीद्याचें जीर्णोद्धार । पैका चालवि राजदरबार । करून मुद्रिका ॥ आजि० ॥ ३ ॥ सीवदिन म्हणे केसरीनाथा । ऐक पैक्याची हे कथा । इंद्रचंद्र ब्रह्मादिका । आवडे लोका ॥ आजि० ॥ ४ ॥

' काव्यसंग्रह ' द्वारा शिवदिनकेसरीचीं ४० पदें प्रसिद्ध झालीं आहेत. त्यांत हें नाहीं. शिवदिनकेसरीची चांगली कविता अद्याप बरीच अप्रकाशित आहे.

१५ व्यंकटेश कवि

(लेखक- रा. द. वा. पोतदार)

शेवटील विसाव्या श्लोकावरून ' प्रख्यात शिवभक्त राघवसुताच्या आज्ञेवरून व्यंकटेश कवी हें काव्य रचिता झाला ' या पलीकडे त्याची जास्त माहिती कळत नाहीं. हा राघवसुत कोण ? बाजीराव रघुनाथ असेल काय ? रा. भाव्यांच्या यादींत व्यंकट कवि आहे. परंतु सदर काव्याचा उल्लेख नाहीं. नारायण पंडित कोण ?

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

श्लोकपत्रिका प्रत्योत्तर कृष्णाचे रुक्मिणीसः—

वंदूनियां हरिपदांबुरुहास आधीं । जें सेविल्या हरति सर्व हि अंतराधि । प्रत्योत्तरार्थ रचना करुं माधवाची । तो धन्य जो परमभाव धरूनि वाची ॥ १ ॥ वाचूनि रुक्मिणिचिया वरपत्रिकेला । प्रत्योत्तरार्थ रचना मग येत केला । घालूनि केशररसा मणिहेमपात्रीं । कृष्णे येथार्थ लिहिली तिस दिव्य पत्रि ॥ २ ॥ तों जे प्रिये लिहियले शुशुपाळ आला । त्या लागि साज मगदाविर सिद्ध जाला । बंधु म्हणे मज तयासि च सत्य द्यावें । जिंकोनि त्यास सदया मज शीघ्र न्यावें ॥ ३ ॥ आश्चर्य हेंचि गमले मज राजकन्ये । हा अर्थ काय घडतो सुरलोकमान्ये । माझा तुझा सहज योग अनादि आहे । हा अर्थ तूं स्वहृदई समजोनि पाहें ॥ ४ ॥ मारी जसा मृगपती मृगसावकातें । तैसा वधीन शुसुपाळ ससैन्य हातें । जे चैद्यमागधनृपादिक अ नि नृपाते । मारीन मी न लवतां नयनार्धपातें ॥ ५ ॥ उत्पत्तिपालनलयास हि तूं करीसी । ब्रह्मादिकां सुरवरां सुख पाववीसी । वृत्तांत हा निज पुरातन ऐक देवी । व्यासादिकीं कथियला बरवा सदेवी ॥ ६ ॥ जालों जई उदधिच्या च जळांत मासा । होतीसि तूं श्रुतिमुखीं घडला तमासा । संखासुरें तई समग्र हि वेद नेला । त्याला वधूनि हरिलें सुरखेदनेला ॥ ७ ॥ केली जळांत जइ आकृति कासवाची । संपत्य काढुनि दिल्ही तइ वासवाची । जालीसि तूं क्षिति तई मग राजवर्या । त्या वर्णिली विमळ त्याप्रति आत्मचर्या ॥ ८ ॥ जालो वराहतनु यज्ञ मही विराजे । तै दक्षणा धरणि हे तुज नाम साजे । म्या मारिला दैत्यधुरीण जेव्हां । तो स्थापिले सनिमगागम धर्म तेव्हां ॥ ९ ॥ जालों नृसिंह परमाद्भुत रूप माझें । तेव्हां जया म्हणुनि बोलति नाम तूझें । तैं त्या हिरण्यकस्यप क्षितिकंटकातें । संव्हारुनि पद दिल्हें सुरनायकातें ॥ १० ॥ होऊनि वामन बळिप्रति भूमि थोडी । मागें तई चरण अंडकटाह फोडी । तेथूनियां प्रगटली सुरनिम्नगा ती । तैं तुज वेदवति नाम मुनींद्र गाती ॥ ११ ॥ जालों जई परशराम महाप्रतापी । तेव्हां धरा असासि आश्रय विश्वरूपी । त्री सप्तवार नृप जिंकुनि कार्तवीर्या । मारूनि सर्व मग रक्षिली धर्मचर्या ॥ १२ ॥ जालों जई दशरथात्मज राम लोकीं । सीता असे सकळ लोक तुतें विलोकी । मारूनि रावण सबांधव तूज आणी । आतां तरी च पुरवीन तुझी सिराणी ॥ १३ ॥ मी कृष्ण यादव आळे नृप भीमपुत्री । तूं रुक्मिणी वरिन सत्वर यो सुनेत्री । सोळा सहस्र शत येक हि आठ रामा । तुझ्या कळा वरिन सर्व मनोभिरामा ॥ १४ ॥ होईन बोध्य तई नाम दयाल्य तूझें । मोहूनि दैत्य हरु सर्व अधर्म बोझें । मी कल्कि नाम विजया म्हणतील तूतें । मारीन दुष्ट यवना अवघ्या रिपूतें ॥ १५ ॥ मी विष्णु हे रमा तूं कमळभुवन मी शारदा नाम ते तूं । मी शंभू पार्वती तूं सुरपति म्हण मी जे सची मुख्य ते तूं । मी चंडाश प्रभा तूं हिमकर तव मी रम्य हे चंद्रिका तूं । मी पाथोनाथ गौरी तुज जन म्हणती मीं यमः शामला तूं ॥ १६ ॥ दक्षी स्वाहा

असी तूं धनद मि म्हणवी जे महारिद्धि ते तूं। वेदव्यासीं श्रुती तूं परम सुकविता वाल्मीकिमार्जि ते तूं। सेनानी मी चमू तूं रुषभ मि सहजे जे दयामूर्ति ते तूं। ऐशा योगा पहा तूं नृपवर तनये व्यग्र जालासि कां तूं ॥ १७ ॥ विघ्नेसी सिद्धि ते तूं कपिल मुनिवरीं योगसिद्धि असी तूं। ? द्रति ज्ञानप्रदा तूं नरपतिवर मी कीर्ति विख्यात ते तूं। ब्रह्मीं चिच्छक्ति ते तूं तुज मज सहसा, तूं नको भेद चिंतूं। +आलों वरी तूं त्वरित सुनयने कृष्ण मी नोवरी तूं ॥ १८ ॥ ऐसी पुढें पाठविली सुपत्रि। आनंद पूर्ण मग वाचितसे सुनेत्रि। उत्कंठिता परम होउनि मार्ग लक्षी। तो पावला कमललोचन सर्व- साक्षी ॥ १९ ॥ श्रीमद्विष्णुपुराणभाव हृदईं आणूनियां नेटका। हे नारायणपंडितीं करविली श्रीकृष्णसत्पत्रिका। जेव्हां श्रीशिवभक्त राघवसुत प्रख्यात आज्ञा करी। तेव्हां हें कवि व्यंकटेश रचिता हे चालिली वैखरी ॥ २० ॥

१६ चांगदेवाचा एक अप्रसिद्ध अभंग

(लेखक–रा. द. वा. पोतदार)

बा सखीये सांगातिणी। कांडू दोघी जणी। बारा सोळा जणी। मिळोनिया ॥ १ ॥ देह हें उखळ। मन हें मुसळ। कांडीले तांदूळ। विवेकाचे ॥ २ ॥ प्रकृति हांडी आधण ठेवीलें। ईंधण जाळीलें। कामक्रोध ॥ ३ ॥ मदनाचा कढ देतो वेळो- वेळा। चहू हातो। जवळी ? सबधीर ॥ ४ ॥ अंबृताचें ताट। करुनिया चोखट। पाहुणा बरवंट। आत्माराम ॥ ५ ॥ चांगदेव म्हणे। भली त्रो मुक्ताबाई। ज्ञानाचिये सोये। दाखविली ॥ ६ ॥ ७ ॥

हा चांगदेव चांगा वटेश्वर होय हें ६ व्या चरणावरून उघड आहे.

१७ शाहुमहाराजांनीं दिलेली एक सनद

(लेखक–रा. द. वा. पोतदार)

स्वस्ति श्रीराज्याभिषेक शके ६५ कालयुक्त नाम संवत्सरे फाल्गुन सुध दशमी भृगुवासरे क्षत्रीये कुलावतंस श्री राजा शंभु छत्रपती स्वामी याणी राजमान्यराजश्री बापुजी श्रीपत यांसि आज्ञा केली यैसी जे राजश्री शंकराजी भानगीरे हवालदार रत्न- शाला यांचे मीरासीचें सेत मौजे हडपसर ता हवली पुणे या गावी आहे तें सेत देश- मुख ता हवली मा याणी व गांवकऱ्याने दुसऱ्या कुणब्यास वतन करून दिल्हें आहे म्हणून विदित जालें तरी हे गोष्ट त्यांस करावयास गरज काय तरी तुम्ही पंचाईत

मेळवून पंचाईताचे मतें यांचे सेत यांचे दुमाला करणे पुढें मागे याच्या सेतास काही कुसुर न होये ते गोष्ट करणे मारनिल्हे हुजुर स्वामीसनिध निष्ठेने सेवा करितात यांचे स्वामीस अगत्य आहे तुम्ही अगत्य धरून येविसी साहेता करून यांचे सेत यांचे स्वाधीन होऊन ये ते गोष्ट कर्णे *जाणीजे बहुत काय लिहिणे

मर्यादेयं
विराजते

सुरु सुद बार. समत सुद बार.

* येथून पुढें खाशांचें अक्षर.

मोडकांचे जंत्रीवरून शक १६६० फाल्गुन शु. १० स गुरुवार येतो. शुक्रवार युत नाहीं. सनद मात्र अस्सल आहे.

१८ "कर्मविपाका"चा कर्ता
अमृत जयानंद

(लेखक–रा. द. वा. पोतदार)

(१) शके १८१६ त मुंबईस रा. या. ल. पाठक यांनीं ' कर्मविपाक ' या नांवाचा एक २४८ ओव्यांचा ग्रंथ छापून प्रसिद्ध केला. परंतु त्यांत ग्रंथकर्त्याचें नांव नाहीं. एका बाडांत याच ग्रंथाचा शेवटचा निमा अधिक भाग मला आढळला. त्यांत या कवीचें नांव अमृत जयानंद असें आढळलें. नंतर या पूर्वी कधीं हि कोठें ऐकिलेलें नाहीं. छापील प्रतींतील ३० ओव्या लेखी प्रतीत नाहींत व लेखी प्रतींतील शेवटच्या ११ ओव्या छापील प्रतीत नाहींत. पाठभेद हि आहेत. मासल्याकरितां एकच देतो.

ज्याणीं वेदशास्त्र चोरिलें । जातीसीं सांगतां भीड करूं लागले । ते पिंगळे होवोनि जन्मले । पाप न खंडे तयाचें ॥ १६७ ॥ छा. प्र.

लेखी प्रतींतील ही च ओवी येणेंप्रमाणें:—

जेणें वेदशास्त्र चोरिलें । ज्योतिष सांगतां भीड धरूनि बोले । ते पिंगळे होउनी जन्मले । पाप न खंडे तयाचे ॥ १६९ ॥ ले. प्र. कर्मविपाक.

दुसराच पाठ उघडउघडीं खरा आहे.

(२) या नांवाचा ग्रंथ संस्कृतांत आहे. त्याचा च तर्जुमा आपण केला असें अमृत जयानंद स्वतःच लिहितो. खालील ओव्या पहाः—

संस्कृताचे महाराष्ट्र करितां । काणा मात्रा गेला असेल अतर्किता । कर जोडुनी प्रणिपात करितों आतां । हें मज करावें क्षमा ॥ २२५ ॥ साधु सज्जन मुनि-

जन । श्रोते येत संत सज्जन । आतां वंदितों तुमचें चरण । केलें कथन तुमच्या प्रसादें ॥ २२६ ॥ जाणतां नेणतां विस्तारिलें ग्रंथा । महाराष्ट्र म्हणोनिया श्रोता । न ठेविजे (?) लकार ॥ २२७ ॥ हरीहर संवाद । शिव उपदेशी गोविंद । म्हणे अमृत जयानंद । महाराष्ट्र करुनियां ॥ २२८ ॥ इति श्री कर्मविपाककथा । शिवे सांगितली अनंता । हा ग्रंथ अवलोकितां । नाठवे विशय ॥ २२९ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ छ॥छ॥

(३) अमृत जयानंद नांव नवेंच आहे. यापेक्षां अधिक कांहीं माहिती आज नाहीं.

१९ दोन देवदास

(लेखक-रा. द. वा. पोतदार)

देवदास (देविदास ?) कवीचें ' व्यंकटेशस्तोत्र ' महाराष्ट्रांतील आबालवृद्धांच्या नित्यपाठांतलें आहे. या च कवीचें एक ' संतमालिका ' नांवाचें दुसरें स्तोत्र रा. राजवाडे यांनीं कांहीं वर्षांपूर्वी ' ग्रंथमालें'तू'न प्रसिद्ध केलें होतें. त्यावर, रा. पांगारकर यांनीं ' केसरीं'त एक लेख लिहून त्यांत देवदास कवीनें केलेले ५०० हिंदुस्थानी श्लोक आपणांस मिळाले असल्याचें प्रसिद्ध केलें. वरील स्तोत्रद्वयाचा कर्ता हाच या श्लोकांचा हि पण रचयिता असावा अशी रा. पांगारकर यांची अर्थातच समजूत. पुढें ' समर्थांची कविता खंड १ ला ' या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेंत धुळ्याचे रा. शंकरराव देव यांनीं समर्थशिष्य ' दादेगांव ' मठाधिपती ' देवदास ' यांच्याबद्दल कांहीं माहिती प्रसिद्ध केली. या माहितींत दोन महत्वाच्या गोष्टी रा. देव यांनीं नमूद केल्या आहेत. (१) ' निजामशाही डळमळीत करण्यास यांचे प्रयत्न बरेच कारणीभूत झाले असावेत असें दिसतें. ' (पृ. ३५) व (२) व्यंकटेशस्तोत्राचा कर्ता व दादेगांवमठाचे मूळ संस्थापक समर्थशिष्य देवदास ह्या अगदीं भिन्न व्यक्ति होत, अशी दादेगांवच्या विद्यमान मठाधिपतींची परंपरागत माहिती. (पृ. ३६.)

आतां रा. राजवाडे यांनीं आपल्या देवदासावरील निबंधांत संतमालिकेचा काल शके १६०८ हा अगदीं नक्की केला आहे.

निजामशाही इ. स. १६३७ त नामशेष झाली. तिला डळमळीत करण्यास झटणारा दादेगांवकर देवदास अर्थातच ३०।४० वर्षांपूर्वी म्हणजे इ. स. १६०० च्या सुमारासच जन्मला असला पाहिजे. संतमालिका रचिली गेली इ. स. १६८६ त. म्हणजे दादेगांवकर देवदासानें च जर संतमालिका रचिली म्हणावें तर त्यावेळीं तो ८६ वर्षांचा जख्खड म्हातारा असला पाहिजे असें मानावें लागतें. इतकी हयात

बळकट प्रमाणावाचून मानणें कधीं हि रास्त होणार नाहीं. तेव्हां दोन देवदास मानण्याकडे च चिकित्सकाची साहजिक प्रवृत्ति होते.

ह्या बाह्य प्रमाणाला विद्यमान मठपतींच्या परंपरागत माहितीची हि जोड मिळून बळकटी येते.

बाह्य प्रमाणांपेक्षां आंतर प्रमाणाची योग्यता फारच मोठी. तरीं दोन आंतर प्रमाणें हि प्रस्तुत प्रकरणीं मिळतात. एकः—संतमालिकेची एक पोथी रा. पांगारकर 'मुमुक्षु' कर्ते यांचे पाशीं आहे, तिच्या शेवटीं असा उल्लेख आहे:—

"ईति श्री करुणांमृत चैतन्यांकित देविदासांकृत संतमालिका ग्रंथ संपुर्णमस्तु" इ. त्याचप्रमाणें धुळ्याच्या सत्कार्योत्तेजक सभेच्या संग्रहीं सदरहू संतमालिकेची एक प्रत आहे. या 'डोमगांव अंक १८' प्रतीच्या शेवटीं हि "चैतन्यांकित देवदासकृत' असा स्पष्ट निर्देश आहे. याचा अर्थ असा कीं सदर संतमालिका करणारा देवदास कोणा "चैतन्या" चा अंकित म्हणजे शिष्य आहे.

ही गोष्ट ध्यानांत घेऊन संतमालिका व व्यंकटेशस्तोत्र ह्या दोन स्तोत्रांकडे नजर फेंकली तर त्यांतील खालील ओव्यांचें वैशिष्ट्य लक्षांत आल्यावांचून राहाणार नाहीं. आजपर्यंत हें वैशिष्ट्य कोणाच्या ध्यानांत आलेलें दिसत नाहीं.

संतमालिकेंतील १३४ वी ओवी अशी आहे:—

ऐसा करुणावचेनी देविदास। प्रार्थिला सावळा जगदेश। वोतला चैतन्येंकृपेचा सौरस। सुखसंतोष पैं केला॥ १३४॥

त्याचप्रमाणें व्यंकटेश स्तोत्रांतील १०१ वी ओवी अशी:—

श्रीचैतन्यकृपा अलोलीक। संतोषोनि वैकुंठनायक। वर दिधला अलोलिक। जेणें सुख सकळांसी॥ १०१॥

वरील दोन्ही ओव्यांतून ज्या चैतन्यकृपेचा उल्लेख आला आहे त्यांतील चैतन्य शब्द गुरुवाचक आहे.

ह्या चैतन्यदेवदासांचा गुरुशिष्यसंबंध दृढ करणारें आणखी एक प्रमाण येथें नमूद करतों. चैतन्य आडनांवाचे एक कौनीस गोत्री यजुर्वेदी गृहस्थ माझे मित्र आहेत. त्यांचें कुलदैवत गिरीचा व्यंकोबा आहे; आणि चैतन्यशिष्य देवदासांचे हि कुलदैवत गिरीचा व्यंकोबा च. तेव्हां हा संबंध एकंदरींत योग्य व स्वाभाविक च ठरतो.

भाषा, विषय, इत्यादिकांचा विचार केला तरी हि वरील अनुमानें च दृढ होतात. व्यंकटेशस्तोत्र व संतमालिका यांतील भाषादिकांचें साम्य तर इतकें ठळठळीत आहे कीं, त्यावरून दोन्ही स्तोत्रें रचणारा कवि एकच असावा हे अनुमान हि

कळून येतें. देवदास कवीची जी पांचशें हिंदुस्थानी कविता रा. पांगारकर यांस मिळाली आहे त्यांत ठिकठिकाणीं मुसुलमानांवर केलेला कडाखा पाहिला म्हणजे तो समर्थांच्या च शिष्याला शोभण्यासारखा आहे असें दिसून येतें व सदर देवदास म्हणजे दादेगांवकर च असें अनुमान निःशंक करतां येतें.

(रा. पांगारकर यांनीं आपल्या देवदासावरील केसरींतील लेखांत कांहीं श्लोक नमुन्या करतां दिले आहेत.)

तात्पर्यः- (१) देवदासैक्य मानल्यास कवीची धरावी लागणारी फाजील मोठी हयात,

(२) विद्यमान मठपतींची माहिती,

(३) 'चैतन्यांकित' असा स्पष्ट अंतिमोल्लेख,

(४) 'चैतन्यकृपे'चा दोन्ही स्तोत्रांतील उल्लेख,

(५) चैतन्यांचा व गिरीच्या व्यंकोबाचा संबंध,

(६) भाषा, विषय इत्यादिकांचा विचार—

ह्या सहा हि प्रमाणांवरून स्तोत्रद्वयांचा कर्ता देवदास निराळा व दादेगांवकर देवदास निराळा असा सिद्धांत ठरतो. स्तोत्रकर्ता देवदास चैतन्यसांप्रदायी व दादेगांवकर देवदास समर्थसांप्रदायी. दादेगांवकर देवदास अगोदर होऊन गेलेला (म्हणजे अजमासें शके १५३० पासून शके १५७० पर्यंत) व चैतन्यशिष्य देवदास मागाहून झालेला. (शके १५८० पासून १६२० पर्यंत) याप्रमाणें निष्कर्ष निघतो.

स्तोत्रकर्त्या कवीचें नांव देविदास असें सांप्रत प्रचलित आहे. परंतु पोथ्यांतील नामनिर्देशांवरून देवदास हेंच नांव ग्राह्य धरावेंसें वाटतें.

'आपचंद मठांतील बाड १९ यांत' उपलब्ध झालेलें खालील पद रा. शंकरराव देव यांजकडून आलें आहे ते येथें देतों.

पद

कोण मला सोडवील प्राणसंकटीं । स्वगणगोत कोण्हि कामा न येति शेवटीं । दोष पाहुनियां काळ सत्वर चि कुटी । व्यर्थ वेंचिलें म्यां वय विषयराहटीं ॥ ध्रु० ॥ दुष्ट नष्ट शठ अभक्त । शौचहीन खळ अदत्त । धर्मन्यायनीतिरहित । परधनास परवधूस परम सक्त पतित मी स्वयें । अभाग्य ये क्षितितळांत मी च निश्चयें । पापकुंभनिंद्य सदा सर्व संशयें । स्वरूपशुद्धि नेणतां मि मंद अतिशयें ॥ १ ॥ लागतां अपाय घात । दचकलों पडे निवांत । हाय म्हणुनि तळमळत । रडत पडत मूर्ख प्राणि हानि जालि होय घाबिरा । स्त्रीसुतादि नित्य नित्य करिति करकरा । पतित मी च पापरूप वेंचलों खरा । वोढवल्या दुःख निकट वदत हरिहरा ॥ २ ॥ नादरिला संतसंग । निंदिल श्री-

९

गुरुरंग। संतवृंद अंतरंग। छलुनि वलुनि दूषिला मि म्हणुनि दुःख पावलों असो। रात्रिदिवस श्रमुनि भ्रमुनि व्यर्थ फिरतसे। अणु हि सुकृत पुण्य स्वयें जोडिलें नसे। देवदास अंकित संत वदत मम पिसें ॥ ३ ॥ कोण मला सोडवील प्राणसंकटीं ॥

* जनार्दन रामचंद्रजीकृत कविचरित्रांत (शके १७८२; पृ. १७९ वर) करुणामृतस्तोत्र व संतमालिका अशी दोन भिन्न स्तोत्रें देवीदासानें केल्यानें लिहिलें आहे. तें अर्थातच निराधार असून वरील अनेक उल्लेखांवरून या 'संतमालिकेला'च 'करुणामृत' स्तोत्र हें नांव कवीनें दिल्याचें उघड आहे.

---

२०. बहिरा जातवेद-कृत

भागवत दशमस्कन्धावर प्राकृत ओवीबद्ध टीका.

(लेखक—रा. द. वा. पोतदार)

१ या अप्रसिद्ध टीकेचे ६० साठ अध्याय मला मिळाले आहेत. या साठ अध्यायांची ओवीसंख्या १६२८४ भरते. शोध करतां, बडोद्याचे डॉ. चिपळोणकर यांस सदर ग्रंथाच्या २।३ संपूर्ण प्रती मिळाल्या असल्याचें कळतें. परंतु कविविषयक माहितीवर कांहीं विशेष प्रकाश त्या पाडूं शकत नाहींत. सर्व अध्याय ९० व त्यांची ओवीसंख्या ३५९४५ एवढें मात्र त्या सांगतात. मजजवळील प्रत बरीच जुनाट आहे, तथापि अशुद्ध आहे. संस्कृत श्लोक व त्यावर मग मराठी ओव्या असा क्रम आहे. संस्कृत श्लोक इतके अशुद्ध लिहिले आहेत कीं ते वाचतांना मारामार पडते.

२ प्रत्येक अध्यायाच्या शेवटीं कवी आपलें नांव देतो. क्वचित् गुरूचा हि निर्देश करतो. बहुतकरून कवी आपलें नांव 'जातवेद बहिरा' असें देतो. उदाहरणार्थः—

(अ) जेथें अर्थु तेथें अनर्थु। हें दावितसे श्रीकांतु। तें चि चरित्रें गातु। जातवेद बहिरा ॥ ३२५ ॥ अध्याय ५६

(आ) या जातवेद बहिरयाचा। जो कां स्वामी यादवाचा। तया समस्तां विरांचा। झोडील दर्पु ॥ ५९० ॥ अध्याय ५३

कोठें बहिरा जातवेद किंवा नुसता बहिरा असा हि उल्लेख करतो. उदाहरणार्थः—

(अ) श्रीगुरुचिंतामणिप्रसादे। बहिरेनि जातवेदें। जें चरित्र केलें गोविंदें। तें गाइलें वाचा ॥ ३०६ ॥ अध्याय ३३

(आ) म्हणौनि सगुण निर्गुण। दोन्ही येक सत्य श्रीकृष्ण। हां स्वयें बहेरा जातवेद जाणोन। सद्गुरुकृपा ॥ ३०२ ॥ अध्याय ३९

(३) जें जें मनें चिंतावें । तें तें श्रीगुरु चिंतामणीनें द्यावें । तरी नां दो यणे दैवें । बहिरा म्हणें ॥ १३० ॥ अध्याय ४९.

या टीकेला सर्वत्र " भैरवी "–बहिरवी–असें नांव देण्यांत आलें आहे. अर्थात च कवीचें मुख्य नांव बहिरव–भैरव–होतें हें उघड आहे. जातवेद हें आडनांव किंवा पदवी असावी. प्रथमाध्यायाच्या शेवटीं कवी म्हणतो:—

" या येकुणा हातरिं श्लोका । मऱ्हाटि भैरवी टिका । जातुवेदु बहिरा म्हणे आईका । नित्यू श्रूतें ॥ ४५४ ॥ ईति श्री भागवतें महां पुराणें दशमस्कंदे । भैरवि टिका प्रथमोध्यायः ॥ १ ॥ "

३ कवीच्या गुरूचें नांव ' चिंतामणी ':—

मग त्या पवित्रा वाचा । पुसीलें तु रें कवणाचा । जी मीं श्री गुरु चींतामणीचा । पदार्थु येकु ॥ २२ ॥ अध्याय १

४ कवीची कुळदेवता म्हाळसा. तिला प्रथमाध्यायांत ' नमस्कारतांना ' कवी म्हणतो:—

तें समस्तां कुळां कुळदेवता । देवा दानवां नमीतां । जिचिये यकध्वरसता । तीहिं लोकीं ॥ २९ ॥ त्या यौग्य अयौग्य जाणितलें । देव दैय (त्य ?) समजाविलें । ज्या आंमृत विभागीलें । म्हाळसा देवि ॥ ३० ॥ वाचाकमळनीचा कमळीं । येहिं पांचै पुष्पांजुळीं । कुळदेवता सावळीं । नमस्कारिलीं ॥ ३१ ॥

५ पुढील दोन ओव्यांवरून गुरूनें याचें नांव विष्णु विश्वनाथ ठेविलें अशी शंका येते. ओव्या अशा:—

ऐसी हे आवरणपुजा । जेथे श्रेष्ट श्री गुरुराजा । जो मध्यस्थानी स्वामीं माझा । सर्वद्रष्ट्य तों ॥ ३२ ॥ जयाचेनि गुरुत्व आलें । तिहिं देवां गुरुत्व बाणलें । जेणें नाम ठेविलें । विष्णु विश्वनाथुं ॥ ३३ ॥ अध्याय १.

६ मुद्गलगोत्री पद्मनाभ पंडित व चिंतामणी यांचा समागम मला लाधला असें कवी पहिल्या अध्याच्या ६२ ते ६८ पर्यंतच्या खालील ओव्यांत सांगतो:—

तें श्रीकृष्णंनाम कीर्तन । त्रीभुवना पुंण्यपावन । मज माघाडा सुलोचन । पद्मनाभी पंडितु ॥ ६२ ॥ तो मुद्गल गोत्रवंशी । नित्य युक्त हरिकथेंसी । जया संगति चिंतामणिसी । प्रेमभावे ॥ ६३ ॥ साटि अक्षराचा लेखा । ते रूप पाणी पळ येका । त्या साटी पळांची घटिका । येकी बोलीजें ॥ ६४ ॥ या साटि घटिकाचा । काळु आहोंरात्रीचा । तो जाय सावधानतेंचा । अक्षरादिकरंनी ॥ ६५ ॥ यें कृष्णचरित्रांची आक्षरें । जे पळें क्षाडिति वैखरें । ऐसी घटिकां उत्तरें । सं वेंची प्रतिष्ठे ॥ ६६ ॥ या रिती काळेंसी सावधान । नीत्य मुक्तीसी च लग्न (म) । ऐसे ते जें सज्जन । लाधलै

मज ॥ ६७ ॥ ऐसा सत्समागमु लाधला । जेथें चींतामणि चि प्रगटला । मग त्या अनंदा जेथीलां । रुप आहे ॥ ६८ ॥

७ गुरूचें गोत्र ' अत्रि ' असल्याचें कवी लिहितोः—

जो आत्रिगोत्रउदयाचळीं । बोधप्रकाश किरणमाळि । जयाचि घेति वोदपाळी । मुमुक्षु जन तें ॥ ७३ ॥ त्या चींतामणिचेनी प्रसादें । दशमस्कंद वोविप्रबंधें । बहिरेनी जातवेदे । गायन केलें ॥ ७४ ॥ अध्याय पहिला.

८ कवीचें गोत्र कौंडिण्य, एतत्संबंधी उल्लेखः—

श्री कृष्णु गुरु चींतामणींचा । प्रसादें मग भार्गांचा । भुवनिं केलों त्या श्रीकृष्णांचा । वाणितां मीं ॥ ७५ ॥ वरिं जन्मु सुद्वंशी । अनंतु लधलां जेयासी । त्या कौंडिण्यऋषीसंतानासी । मक्तिवरदान ॥ ७६ ॥ अध्याय १

चिंतामणीचा गुरु कृष्ण असावा असें यावरून संभवतें.

९ भागवतटीकाकार श्रीधरस्वामी यांचा उल्लेख अनेक ठिकाणीं कवीनें केला आहे व त्यांना अनुसरून आपण टीका करीत आहों अशी ग्वाही हि पण तो देतोः—

आतां कृपाळु तुम्हीं श्रोत । चित्त यावें कृष्णकथें । मीं श्रीधराच्या मार्गातें । पाहोनी चाले ॥ ८८ ॥ अध्याय १

१० प्रस्तुत कवीसंबंधानें यापेक्षां अधिक माहिती त्याच्या ग्रंथांत आढळत नाहीं. काळ, स्थळ इत्यादि बाबीं संबंधानें कांहीं च उल्लेख नाहीं. अशा स्थितींत अनुमानावर च मदार ठेवणें भाग आहे. माझ्या प्रतींत भाषेचें जें स्वरुप नजरेस येतें त्यावरून ग्रंथ दासोपंत अथवा एकनाथ यांच्या काळापेक्षां अलीकडील खास नाहीं, एवढें म्हणतां येतें. कारण तत्कालीन भाषेचा एक जो मोठा विशेष म्हणजे उकारबाहुल्य तें यांत सडकून आहे. कुस्णु, योगु, लोकु, जीवलगु, गंधु, हारु, दैत्यु, येकु, वामनु, शुकु, आनंदु इत्यादि शेंकडों उकारान्त शब्द यांत पदोपदीं योजलेले आहेत. तसेंच बोलतु, फावतुसे, पाहातु, भावतु, विचारितु, जाजावतु, करितु, विस्मितु, भीरवितु, इत्यादि रुपें हि रगड आहेत. उरौनी, ऐकौनि, स्मरौनि, पसरौनि, प्रगटौनी, अवतरौनी, अशीं किंवा असैल, उपजैल, प्रगटैल, बोलजैल, म्हणैल, आठवैल, दिसैल, हीं, अथवा दोघे, त्यांतु, पोटांतुनु, सकळे, म्हणौनि, इत्यादि दासोपंतकालीन रुपें यांत जागजागीं आढळतात. इतकेंच नव्हे, तर, जेयासी (१/६) तेयासी (१३/८), तेया, सांघे इत्यादि ज्ञानेश्वरकालीन रुपें हि यांत क्वचित् येतात. त्यावरून तर ग्रंथ दासोपंताहून अर्वाचीन नाहीं अशी खात्री पटते. कोणत्या हि शे दोनशें ओव्या वाचतां क्षणींच (माझ्या प्रतींतील) बहिरा व दासोपंत यांच्या भाषास्वरुपांतील साम्य तज्ज्ञाला कळण्यास अवकाश लागणार नाहीं. यांत जुन्या शब्दांचा भरणा हि भरपूर आहे.

११ शके १६९० त भारत करणाऱ्या गोपाळ कवीनें द्रोणपर्वाच्या आरंभीं महाराष्ट्रकवींस नमन केलें आहे. त्यांत तो लिहितोः—

प्राकृत कवि ज्ञानदेव। सिंधुसारिखें बुद्धिवैभव। एकनाथ जनार्दन स्वयमेव। जातवेदा हि मुक्तेश्वर ॥ १ ॥

यावरून जातवेद कवी गोपाळाला माहीत हो ता हें उघड आहे. या शिवाय दुसऱ्या कोणाच्या हि ग्रंथांत संतमालिकांत वगैरे जातवेद असें नांव येत नाहीं.

१२ हा बहिरा जातवेद कोण ? महाराष्ट्रीय साधुकवींत बहिरंभट पैठणकर उर्फ बहिरा पिसा ही व्यक्ति प्रसिद्ध आहे. या बहिऱ्या पिस्याचें चरित्र महीपतीनें 'भक्त-विजयाच्या' ४४ व्या अध्यांत वर्णन केलें आहे. त्यांत या 'षट्शास्त्रीं निपुण वेदो-नारायण' बहिरंभटानें भागवत दशमस्कन्धावर प्राकृत टीका केल्याचें महीपति सांगतोः—

श्री भागवत दशमस्कन्ध देखा। त्यावरी केली महाराष्ट्रटीका। त्या सप्रेम ओव्या अमोलिका। ऐकतां भाविकां निजसुख ॥ ९६ ॥ आणिक पदपदांतरें शेवटीं। काव्य रचिलें बहिरंभटी। दुरितें पळती उठाउठी। कर्णसंपुटीं ऐकतां ॥ ९७ ॥

'सुंदर व अमोलिक' असें टीकेचें वर्णन करणाऱ्या महीपतीनें टीका बहुधा पाहिली असावी. भारतवर्षाचा अर्वाचीन कोश करणारे गडबोले यांनीं 'बहिरा पिसा' यांचें चरित्र महीपतीच्या आधारानें लिहून शेवटीं या टीकेचा पूर्वार्द्ध—४९ अध्याय आम्हीं पाहिला, त्याची ओवीसंख्या ४५ हजार आहे, अर्थातच यांत उत्तरार्धाच्या ३० अध्यायांची संख्या अदमासानें मिळविल्यास ग्रंथ पाउण लाख भरेल, असा अभिप्राय व्यक्त केला आहे.

१३ महीपतीच्या उल्लेखावरून बहिरा पिसा म्हणजे च बहिरा जातवेद असा बळकट संशय येतो. डॉ. चिपळोणकरांचा हि असा च समज आहे. या कामीं एक अडचण पुढें येते ती म्हटली म्हणजे गुरुसंबंधानें होय. महीपतीनें बहिऱ्या पिस्याचा गुरु वडवाळ नागनाथ म्हणून लिहिलें आहेः—

ऐसें असतां बहुत दिवसीं। हिंडत आला वडवाळेसी। तव नागनाथ सिद्ध त्या ठायासी। सद्गुरुमठासी राहिला ॥ ७१ ॥ ... ...

नागनाथाची कृपा होतां चि जाण। बहिऱ्या पिस्यास झालें ज्ञान ... ॥ ९४ ॥

परंतु प्रस्तुत टीकेंत तर बहिरा जातवेद हा आपल्या गुरूचें नांव चिंतामणि असें सर्वत्र लिहितो. तेव्हां या भेदाची एकवाक्यता कशी करावयाची ? स्वगुरुनामा-बद्दल कवी तर सर्वाहून अधिक प्रमाण. मग काय महीपती चुकला म्हणावें ? अथवा नागनाथाचें पूर्वाश्रमींचें नांव चिंतामणी असावें अशा तर्कानें भेद उडवावा ?

१४ आतां नामभेद आहे अशी शंका कोणीं घेतल्यास त्यांत अर्थ नाहीं. कारण

बहिरंभटाच्या विचित्र वर्तनावरून त्याला " नांव पडलें बहिरा पिसा. " जातवेद म्हणजे " जातविद्य "– विद्वान्; आणि ' घरीं अग्निहोत्रादि सत्कर्मे नाना ' करणारा बहिरंभट तर " आणिक ब्राह्मण पढले श्रुती । परी तयाचे विद्यार्थी म्हणविती । " या अधिकाराचा श्रोत्रिय होता. तेव्हां मागें लिहिल्या प्रमाणें जातवेद हें उपनाम किंवा पदवी असावी. ' पिसा ' हें लोकनाम.

१५ परंतु या प्रकरणीं एक महत्वाचें आणि निश्चयात्मक प्रमाण मला नुकतें च उपलब्ध झालें आहे. तें येथें दाखल करतो. दाभाड्याच्या तळेगावीं जगनाड्यांचे घरीं असलेल्या वह्यांपैकीं बाळोजी जगनाडे–संताजीचा मुलगा–याचे एका वहींत पृ. १५२ वर एक संतस्मरण उतरलेलें आहे. त्याचे शेवटीं असा उल्लेख आहे:––

येही अनंता हरीदासीं तारीळें जगासीः जे पुर्ण हरीसी शरणागतः

चीतामणी प्रसादें कौडण्य गोत्री वदे पीस्या बहीऱ्याने जातीवेदें स्मरणें केळें हेः ॥ ७ ॥ छ ॥

अर्थातच हें स्मरण करणारा बहिराजातवेद तो च पिसा. जातवेदाचे गोत्र कौंडण्य व त्याचा गुरु चिंतामणी असल्यावद्दलच्या त्याच्या स्वतःच्या ओव्या मागें दिल्या च आहेत. यावरून बहीरा पिसा तोच बहिरा जातवेद हे निर्विवाद ठरतें. गुरुभेदाच्या अडचणीचा परिहार पूर्वी च सुचविला आहे.

१७. असो बहिरा पिसा हें नांव सर्वमान्य आहे. तेव्हां या प्रख्यात साधूची ही टीका म्हणजे खरोखर च एक महल्लाभ होय. बहिऱ्याची आर्वा खरोखर च ' सप्रेम ' व ' अमोलिक ' आहे. एतत्संबंधीं महाराष्ट्राची उत्सुकता प्रगट झाल्यास, ती हटकून तृप्त होईल.

---

२१ नंदभाषा

(लेखक–रा. द. वा. पोतदार)

(१) नामदेवाचे गुरू विसोवा खेचर यांचा खालील अभंग रा. राजवाडे यांचे संग्रहीं आहे. तो प्रथम देतों:—

मुळु वदनाचा[५] आंगळु हतांचा[१०] । उदाणु[३] नेत्राचा स्वामी माझा ॥ १ ॥ मुगुट जयाचा केवल्या आगळे[२१] काटि । पवित्रु[७] तळवटि चरण ज्याचे । शेळि[६] हे भागळे पोकु[४] वेडावले । आवारु खवच[१८] काटि थकित जाहालो ॥ ३ ॥ सद्भावें शरण आवारु[२] ओडून विसा खेचर चरणि विनटला ॥ ४ ॥

(२) प्रस्तुत अभंगांत ज्या शब्दांखालीं आंकडे आहेत, ते शब्द नंद भाषे-तले असून, त्या त्या आंकड्यांचे ते दर्शक आहेत. एतद्विषयीं (पृष्ट ४४९) मोल्सवर्थच्या कोशांतील खालील उतारा मननीय आहे:—

" नंद M. नंदकी F. (नंद was a proper name) A clandestine or covert term, amongst dealers and brokers for दलाली or the fees of brokerage. Devised to keep the secret of trade from the employer of the broker and the mere customer. Its vocabulary is भुरका One Rupee, ढोकळा one pysa ; केवली One, अवारू Two, उधानू Three, पोकू Four, मुळू Five शेली Six, पवित्रू Seven, मंगी Eight, तेवसू or लेवनू Nine, अंगुळू Ten, एकइू Eleven, रेघा Twelve, ठेपरू Thirteen, चोपडू Fourteen, तळी Fifteen. To this last term, the first four numerals successively added (the sense of addition being expressed by तान) form successively 16, 17, 18, 19 as भुरका तानतळी, अवारू तानतळी, उधानु तानतळी. काटी Stands for 20; then भुरका तान काटी, अवारू तान काटी &c. express 21, 22, &c. बिटी is 100, ढका 1000, फाटा is Anna, अवारू फाटे Two annas, मंगी फाटे Eight annas, तळी फाटे Fifteen annas. डुकार one anna, चकार Two annas, पकार Four annas, टाळी Half a Rupee. The नंद Vocabulary has however variations "

(३) विसोबा खेचर सराफ होता असें गडबोल्यांनीं आपल्या कोशांत लिहिलें आहे. तेव्हां या गूढ व्यापारी भाषेंत त्यांनीं आपल्या इष्ट देवतेचें-शंकराचें-स्तवन केलें हें ठीकच झालें. निदान तेव्हांपासून आतांपर्यंत म्हणजे आज ६०० वर्षें आपल्या इकडे ही भाषा व्यापाऱ्यांत प्रचलित आहे.

(४) महीपतीला हा अभंग व ही भाषा ज्ञात होती असें त्याच्या ' भक्तविजया 'च्या १८ व्या अध्यायावरून सिद्ध होतें. कारण तेथें असा उल्लेख आहे:—

विसोबा म्हणे नामयाकारण । ऐका शिवाचें निजध्यान । मग नंदभाषे त्रि बोलून । संशयखंडन करितसे ॥ ८८ ॥ मुळु वदनें जया कारण । उदानु नेत्र देदीप्यमान । अंगळू हस्त शोभत जाण । त्याचे ध्यान सांगतो तुज ॥ ८९ ॥ मस्तक जयाचा पाहतां दृष्टि । असे कैवल्या आगळा काटी । आणि पवित्रूंचे तळवटी । चरण असती तयाचे ॥ ९० ॥ वर्णितां त्याचें महिमान । सेलु लज्जित जाहालें मन । पोकू बोलतां अर्थज्ञान । वेडावले मानसी ॥ ९१ ॥ अटरा वर्णितां नव्हे लेख । तव ढंकार वद-

त्याचा आला देख । तेणें गुण वर्णितां सुरेख । जिव्हा दुखंड जाहल्या ॥ ९२ ॥ ऐसा न लागे त्याचा पार । मग अवारू जोडुनिया कर । म्हणे मी ज्ञानेश्वराचा किंकर । याचे चरणीं विनटलों ॥ ९३ ॥

(५) मोल्सवर्थनें हा अभंग दिला आहे. पण त्यांतील तिसरा चरण " ढकार १००० वदनाचा आला वर्णवया । जिव्हा त्याच्या चिरल्या वर्णवेना ॥ ३ ॥ " हा ज्यास्त असून तो महीपतीच्या पाठांत होता हें वरील ओव्यांवरून सिद्ध होतें. आश्विन शु० ५।१८३४ च्या ' केसरी 'त एका गृहस्थांनीं हा च अभंग दिला आहे. त्याचे पाठ मोल्सवर्थप्रमाणें च बहुधा आहेत. " खेचर विसा म्हणे । स्वामि माझा " या मोल्सवर्थी पाठापेक्षां आम्हीं दिलेला व महीपतीस मान्य असलेला पाठ च अधिक सुंदर आहे.

(६) अभंगाचा अर्थ असाः—

" माझा स्वामी–शंकर–पांच तोंडाचा, दाहा हातांचा व तीन डोळ्यांचा आहे. ज्याचा मुगुट २१ (स्वर्गें उंच) आहे व ज्याचे पाय सप्तपाताळापर्यंत (पोंचलेले) आहेत; (ज्याचें वर्णन करण्यासाठीं) आलेला हजारतोंडाचा (शेष) जिभा फाटल्यामुळें दमला (व) साहा (शास्त्रें) थकलीं व चार (वेद) भ्रांत झाले, (स्तब्ध झाले–मोल्स०) व अठरा (पुराणें) टेंकीस आलीं, (आश्विन शु० ५ च्या ' केसरी 'त या अभंगाचा अर्थ देणाऱ्या गृहस्थांनीं या चरणाच्या आपल्या म्ह० मोल्स० पाठाचा अर्थ " सत्रावी जीवनकळा अथवा उन्मनी यांस ही अंत लागला नाहीं " असा दिला आहे. पण तो चूक आहे. अंगुळमंगी याचा अर्थ १७ नसून अंगुळ म्हणजे १० व मंगी म्ह० ८ तेव्हां १०+८ = १८ असा आहे. व अठरा म्ह० १८ पुराणें.) (त्या श्रीसदाशिवाला) शुद्ध मनानें दोन (हात) जोडून शरण (येऊन विसा खेचर (त्याचे) पदीं विनटला.

(७) आगळा हें अधिक या अर्थीं व खवच हें ' उणे ' या अर्थीं वरील अभंगांत योजलेलें आहे. पैकीं ' आगळा ' हा शब्द ' अधिक ' या अर्थानें अद्याप हि व्यवहारांत प्रचलित आहे.

(८) ' भक्तविजया 'च्या ५२ व्या अध्यायांत पंढरपूरकर हरदासाकरितां ' देशावर ' जमा करण्यास, लोहगांवकर मंडळीस तुकाराममहाराज खालीलप्रमाणें सांगत आहेत असें महीपती वर्णितोः—

ऐकोनि तुकयाची वाणी । अवश्य म्हणती तये क्षणीं । मग दऊत लेखणी पत्र आणोनी । आसाम्या मांडोन दीधल्या ॥ १९० ॥ उत्तम मध्यम कनिष्ठ जाण । नगरांत नांदत असती जन । ते म्हणती तुकया लागोन । पत्रीं अंक घालावा ॥१९१॥ मग उत्तमावरि घालुनियां तुळ । टाळी लिहिली अधमावर । कनिष्टावरि पकार । लि-

हिला सत्वर ते समयीं ॥ १९२ ॥ ते देखोनि ग्रामवासी । म्हणती हे नये आमुचे चित्तासी । मग तुका उत्तर देत तयासी । जें येईल चित्तासी तें करा ॥ १९३ ॥ त्यांनीं उल्हास धरूनि अंतरीं । मूळु लिहिलें उत्तमावरी । उदाणुकें आंख झडकरी । मध्यमावरि टाकिला ॥ १९४ ॥ पकार होता कनिष्ठावरी । एक आंख घातला त्यावरी । तुकयासी दाऊनी सत्वरी । गांवकरी उठले ॥ १९५ ॥

टाळी म्ह० अर्धा रुपया, पकार म्ह० चार आणे. (मोल्स० पहा). तुळ म्ह० बहुधा एक रुपया असावा. 'आंख' म्ह० अंक असा अर्थ एक गृहस्थ (आषाढ व० ८।१८३४ च्या) 'केसरी'त सुचवितात.

(९) तुकारामबुवांचा हि एक अभंग या भाषेंत आढळतो. हा अभंग ह. भ. प. विष्णुबुवा जोग यांनीं क्षेपकांत गणून त्याचा अर्थ दिला नाहीं. त्याचा विचार आपण न केल्याचें त्यांनीं सांगितलें. सदर अभंग येणे प्रमाणें:-

(अभंग ३४०८-दामोदर सावळाराम मंडळीचा तुकारामगाथा).

उधानु काटीवरी । चोपडूची आस । नवरा राजस मिरवतसे ॥ १ ॥ जिन्हाळ्याची काटी उबाळ्याचा मोटा । नवरा चोहटा मिरवितसे ॥ २ ॥ तुळशीची माळ नवरीचे कंठीं । नोवरा वैकुंठीं वाट पाहे ॥ ३ ॥ तुका म्हणे ऐसी नोवऱ्याची कथा । परमार्थ वृथा बुडविला ॥ ४ ॥

सदर अभंग उलगडत नाहीं. तज्ज्ञांनीं विचार करावा. आषाढ व॥ ८ 'केसरी'त एका लेखकानें सुचविलेल्या दिशेनें अभंगाचा अर्थ असा बसतो:-

" उधानुकाटी = तीन × वीस = ६० म्ह. साठ वर्षांचा म्हातारा, चोपडूची म्ह. चौदा वर्षांच्या नवरीचा अभिलाष घरतो.' 'जिन्हाळ्याचा काठी उबाळ्याच्या मोटा,' याचा अर्थ बसत नाहीं; परंतु " थाटमाटानें " असें त्याचें तात्पर्य दिसतें. हा म्हातारा नवरदेव थाटमाटानें चोहटा-म्ह. चव्हाट्यावर मिरवतो. " लवकरच त्या बिचाऱ्या कोवळ्या पोरीच्या कंठीं तुळशीची माळ "-वैधव्यांत जपजाप्य करण्याकरतां-येते. स्वर्गस्थ पतिराज वैकुंठांत आपल्या प्रियतमेची प्रतीक्षा करीत असतात. तुकोबा म्हणतात, हा म्हाताऱ्या नवऱ्यांची कथा अशी आहे. यांनीं सर्व परमार्थ व्यर्थ बुडविला.

(१०) तुकाराम व्यापारी होता तेव्हां त्याच्या 'व नामदेव-शिंपी-यांच्या मुखांतून या भाषेंत केलेलें कवन बरेंच बाहेर पडलें असलें पाहिजे.

(११) Poona Gazetteer Part I. page 370 वर या भाषेची थोडीशी माहिती दिली आहे.

(१२) ज्ञानेश्वराचे समकालीन जे विसोबा खेचर त्यांच्या वेळेपासून हा कालपर्यंत म्हणजे आज ६०० वर्षें ही नंदभाषा व्यापारी लोकांत जिवंत राहिली आहे.

१०

तिचा उगम केव्हां, कोठून, व कसा झाला, तिला नंदभाषा हेंच नामाभिधान कां व कसें प्राप्त झालें, यांत आणखी इतर कोणकोणते शब्द आहेत, वगैरे अनेक प्रश्न महत्वाचे असून हि त्याबद्दल आज कांहींच माहिती नाहीं. यास्तव शोधकांचें लक्ष या लेखाचे द्वारें इकडे वेधण्याचा यत्न केला आहे.

२२ ज्योतीपंतदादा महाभागवत

(लेखक—रा. पांडुरंग नरसिंह पटवर्धन)

(१) शातवाहनाचे सतरावे शतकांत आपल्या ह्या महाराष्ट्रांत जे अनेक कवी होऊन गेले त्यांपैकीं च ज्योतीपंत दादा बुधकर हे एक होत. ह्यांचे वडिलांचें नांव गोपाळराव देशपांडे. हे अथर्ववेदी देशस्थ ब्राह्मण. यांजकडे बुध मलवडी कर्यातीचे देशपांडेपणाचें काम असे. ज्योतीपंतांचा जन्म केव्हां झाला, त्यांचें बालपण कोणत्या स्थितींत गेलें ह्यांबद्दल निश्चयपूर्वक माहिती देतां येण्याजोगीं साधनें अद्याप उपलब्ध झालेलीं नाहींत; तरी पण त्या वेळच्या परीस्थितीप्रमाणें अवश्य तें शिक्षण ज्योतीपंतांस मिळालें असावें. त्या वेळीं कर्तबगारीचें चीज होण्यास सर्वदृष्टीनें अनुकूल अशी परिस्थिति होती. लवकरच ज्योतीपंत ह्यांची झांशी येथें मोठ्या हुद्याच्या कामावर नेमणूक झाली. तेथें त्यांनीं आपलीं कामें निरपेक्षबुद्धीनें व लोककल्याणाच्या दृष्टीनें केलीं, व रयतेकडून यथार्थ वाहवा मिळविली. पुढें एका ब्राह्मण अपराध्यासंबंधीं न्याय देण्याचे कामीं यांचा व वरिष्ठ अधिकाऱ्यांचा खटका उडाल्यामुळें, ह्यांनीं नोकरीस रामराम ठोकला, व तडक आपल्या गांवचा रस्ता सुधारला! ज्योतीपंतांनीं केलेल्या अद्भुत चमत्कारांसंबंधानें, आपणांस आश्चर्य वाटलें नाहीं, तरी त्यांची लोकोत्तर बुद्धिमत्ता, विलक्षण चिकाटी, अनन्यसाधारण धैर्य व परोपकारी, निष्कपट व निर्मळ स्वभाव इत्याद्यनेक दिव्य गुणांचा विचार केला म्हणजे मनास एक प्रकारचा आल्हाद वाटून ह्या भगवद्भक्ताविषयीं प्रेम उत्पन्न होतें. ठिकठिकाणीं त्यांनीं जीं विठोबाचीं मंदिरें बांधिलीं त्यांवरून त्यांची परमेश्वरभक्ति, कर्तृत्वशक्ति व निर्धार हीं व्यक्त होतात. काशीपासून रामेश्वरापर्यंत ह्यांनीं श्रीपांडुरंगाचीं एक हजार देवालयें बांधिलीं अशी हि दंतकथा वृद्धमुखीं ऐकूं येते. ह्या विठ्ठलमंदिरांपैकीं च मुंबईतील विठ्ठलवाडींतील विठोबाचें देवालय व आपल्या पुण्यांतील लकडीपुलावरील प्रसिद्ध विठ्ठलमंदिर हीं होत.

(२) सर्वांत महत्वाची गोष्ट म्हटली म्हणजे ज्योतीपंतांनीं केलेली भागवतावरील प्राकृत टीका ही होय. भागवताच्या दशमावर शिवकल्याण व कृष्णदयार्णव इत्यादींनीं केलेल्या टीका उपलब्ध असून, एकादशस्कंधावरील एकनाथांची टीका तर सर्व-

मान्य च आहे. परंतु समग्र भागवतावर अशी ज्योतीपंतांनीं च काय ती टीका केलेली आहे; व तीसुद्धां एक अभंगबद्ध व दुसरी ओंवीबद्ध अशा दोन रीतीनें. याशिवाय रामायणावरील कविता, प्रवृत्तिनिवृत्ती–ऐक्यता–रत्नावली नामक गद्यात्मक ग्रंथ वगैरे ह्यांच्या कृति आहेत त्या वेगळ्या च. ज्योतीपंतदादांस श्रीवेदव्यासांनीं प्रसादादाखल श्रीभागवतग्रंथ दिल्यापासून व श्रीभागवतावर त्यांनीं स्वतंत्र ग्रंथरचना केल्यापासून त्यांस ज्योतीपंत महाभागवत हें नांव मिळालें. त्यांच्या वंशजांस हि ' भागवत ' अगर ' महाभागवत ' ह्या नांवानें संबोधितात. कविवर्य मोरोपंत, तुका विप्र इत्यादींचे हे समकालीन असून, ते शके १७१० मार्गशीर्ष कृष्ण त्रयोदशी रोजीं ब्रह्म॰ स्वरूपीं लीन झाले. ह्यांचा मुख्य मठ चिंचणेर, ता॰ व जि॰ सातारा येथें असून, त्यांचे विद्यमान वंशज हि व्युत्पन्न, बहुश्रुत व प्रेमळ असे आहेत. वर लिहिल्याप्रमाणें ज्योतीपंतांची भागवतावरील दुहेरी प्राकृत टीका व त्यांचे इतर ग्रंथ हे उपलब्ध जाह्‌ल्यास मराठी वाचकवर्गावर उपकार होतील. काव्येतिहाससंशोधकांनीं व मराठी भाषेच्या आभिमान्यांनीं इकडे लक्ष पुरवावें, अशी माझी विनंति आहे.

(३) राजापूर येथील रा. गोविंद मोतिराम शेट सांपळे यांचे संग्रहीं असलेल्या ज्येतीपंतदादचे अभंगापैकीं कांहीं अभंग मासल्यादाखल येथें देत आहें.

अध्यात्म रामायण

१

भुमिभार निवारणा । देवें प्रार्थिला जो राणा ॥ १ ॥ नारायण रघु (रवि)-कुळीं । अवतरे भूमंडळीं ॥ २ ॥ मायामनुष्य जो होत । सदा विनाशरहित ॥ ३ ॥ निर्मुळ राक्षसांचें कूळ । करुनि पावे निजमूळ ॥ ४ ॥ जीव पाप हरा कीर्ति । स्थीर ठेवूनीया क्षीति ॥ ५ ॥ दोन बंधु सीतापती । ज्योति भजा प्रेमचित्तीं ॥ ६ ॥

भागवतसार

(स्कंधानुक्रमें)

१

नारदाच्या उपदेशें । ग्रंथ आरंभीला व्यासें ॥ १ ॥ आदौ स्कंध तो प्रथम । उपोद्‌घात दावी नेम ॥ २ ॥ परिक्षिती जन्म कर्म । प्रायोपवेशी शुक आगम ॥ ३ ॥ अध्याय एकोणीस ज्योती । राज प्रश्न शुकाप्रती ॥ ४ ॥

२

सर्ग विसर्ग तें स्थान । पोष कला उत्ती जाणा ॥ १ ॥ द्वितीय स्कंध दश अध्याय । संक्षेप वर्णन तें होय ॥ २ ॥ उती मन्वंतर । ईश कथालय च्यार ॥ ३ ॥ मुक्ति ऐसी नव ज्योती । आश्रयासी लक्षीताती ॥ ४ ॥

३

विदुर उद्धव संगम । मैत्रेयासी तो उत्तम ॥ १ ॥ तेहतीस अध्याय त्रितीय । सर्ग लक्षण उदय ॥ २ ॥ ब्रह्मांड संभूती । क्षिति वराह धरी दंतीं ॥ ३ ॥ कर्दम-पत्नी देवहूती । कपिल बोधी म्हणे ज्योती ॥ ४ ॥

४

मनूवंशी यज्ञहरी । दक्षप्रसूती तें वरी ॥ १ ॥ विसर्ग चतुर्थी । एकतीस अध्या-यानें कथी ॥ २ ॥ सती, ध्रुव, पृथुकथा । प्राचीन बर्ही यज्ञकर्ता ॥ ३ ॥ शंकर नारद प्रसादें । प्राचेतस ज्योती शुद्ध ॥ ४ ॥

५

प्रियव्रतवंशीं भला । नाभिपुत्र ऋषभ जाला ॥ १ ॥ पंचमीं वैकुंठ प्रियजय । सव्वीस अध्यायें स्थान होय ॥ २ ॥ भरतकथावंशीं दीप । स्वर्गपाताळीं प्रताप ॥ ३ ॥ नरक स्थिति स्थळकार्य । विश्वरूप ज्योतिर्मय ॥ ४ ॥

६

अजामीळ तरुनि जाय । नारायण वर्मी इंद्रराय ॥ १ ॥ षष्ठीं पोषण भक्तांचें । एकोणीस अध्यायानें साचें ॥ २ ॥ चित्रकेतू वृत्र जाला । शेष भक्त ज्ञानी भला ॥ ३ ॥ विष्णुव्रते दीतिपुत्र । मरुत ज्योती ते पवित्र ॥ ४ ॥

७

शिशुपाळ सायोज्यता । धर्म नारद सांगता ॥ १ ॥ शुभाशुभ कर्में प्रती । पं-धरा अध्यायीं उक्ती ॥ २ ॥ हिरण्य कशिपु पुत्रा छळी । नरहरि प्रगटे तया काळीं ॥ ३ ॥ प्रल्हाद सप्तमीं वर्णिला । धर्म निर्णय ज्योतीं केला ॥ ४ ॥

८

स्वायंभुवा रक्षी यज्ञ । गज सोडविला सूज्ञ ॥ १ ॥ चोविस अध्यायीं हा क्रम । चौदा मनू कथन प्रेम ॥ २ ॥ अमृतमथनीं अजीत । कासवरूप तें धरीत ॥ ३ ॥ बळी पाताळीं वामन । मत्स्य झाला ज्योति म्हणे ॥ ४

९

सूर्यवंश सोमवंश । नानाकथाभर रस ॥ १ ॥ अध्याय चोविस नवम । ईश-कथा गाती प्रेमें ॥ २ ॥ वैवस्वतमनुसुत । दश इक्ष्वाकादी होत ॥ ३ ॥ ऐलवंशीं यदुकुळीं । ज्योती जन्मे वनमाळी ॥ ४ ॥

१०

भूमिभार हरावया । वासुदेव होत कार्या ॥ १ ॥ नव्वद अध्याय दशम । निग्रह तो होय नेम ॥ २ ॥ मथुरे जन्मुनी । क्रीडा केली वृंद ॥ ३ ॥ कंसांतक पांडव-मित्र । ज्योति संहारी अमित्र ॥ ४ ॥

११

वसुदेव देवकीला । नारदें उपदेश केला ॥ १ ॥ एकादशीं मुक्ती । एकतीस अध्याय निश्चिती ॥ २ ॥ कृष्णउद्धवसंवाद । आत्मविद्याविशारद ॥ ३ ॥ ब्रह्म शाप कुलक्षय । स्वयें सिद्ध ज्योतिर्मय ॥ ४ ॥

१२

कली धर्मातें निर्दळी । कलंकी विष्णु होत बळी ॥ १ ॥ आश्रय लक्षण द्वादशीं । तेरा अध्याय सारांशीं ॥ २ ॥ परीक्षित ब्रह्मभूत । शुकमुखें अमृत होत ॥ ३ ॥ वेद-भाग मार्कंडेय । कथा सर्व ज्योतिर्मय ॥ ४ ॥

१३

नारायण विधी सांगे । लाभ नारदा तत्संगें ॥ १ ॥ भागवत संप्रदाय । पर पराक्रम होय ॥ २ ॥ व्यासा नारद बोलत । शुका नारद पढवीत ॥ ३ ॥ ज्ञानदीप परीक्षिती । शोक हर्ता लाभे ज्योती ॥ ४ ॥

भागवत दशमस्कंध

१

निवृत्त तर्षै०—

हरि कथा सर्वा गोड । धरा धरा हो आवड ॥ १ ॥ मुक्त जन गाती । तृष्णा त्यागी अहो राती ॥ २ ॥ मुमुक्षा औषध । भवरोग तुटे बंध ॥ ३ ॥ विषयीका जना । गोडी असे श्रवणा मना ॥ ४ ॥ पतीता नावडी । पशू घाती संतां पीडी ॥ ५ ॥ ज्योति म्हणे गाऊं कथा । नावडे तया दोषू आतां ॥ ६ ॥

२

सुखस्य दुःखस्यः—

सुखदुःख दाता कोणी । दुजा नाहीं आणी मनीं ॥ १ ॥ अन्या आरोप करणें । हें तो कुबुद्धि तूं जाणे ॥ २ ॥ जैसें असे पूर्व कर्म । तैसें घडत हा नेम ॥ ३ ॥

३

योगींद्राय नमस्तस्मै । शुकाय ब्रह्मरूपिणे । संसारसर्पदष्टं यो । विष्णुरात ममू-मुचत ॥ १ ॥ तया योगींद्रा नमन । ब्रह्मरूपी शुक जाण ॥ २ ॥ भव सर्प जो दंशिला । परिक्षीत सोडविला ॥ ३ ॥ सदा समाधिस्त । मुखीं गाय भागवत ॥ ४ ॥ ज्योति म्हणे माझें मूळ । ज्याचें नाम सुमंगळ ॥ ५ ॥

किरकोळ अभंग

१

देवें व्यापिलेंसें सारें । मुंगीहूनी ब्रह्मवर ॥ १ ॥ नाहीं रिता ठाव कोठें । जनीं वनीं देव भेटे ॥ २ ॥ जळीं स्थळीं पाषाणांत । देवस्वयंभ दीसत ॥ ३ ॥ गुरुबोधें दाखविलें । ज्योती राममय केलें ॥ ४ ॥

२

पांडुरंग बापा कृपा करीं आतां । वारी भवचिंता कृपानिधे ॥ १ ॥ शरण आलों तूज सर्वस्वीं सद्भावें । अनुसरलों जीवें तूझें पायीं ॥ २ ॥ नारायणा रामा मुकुंदा माधवा । दुर्भाव हरावा माझा सर्व ॥ ३ ॥ ज्योती म्हणे नंदकुमरा श्रीवरा । निर्मळही करा भक्ति-मार्गे ॥ ४ ॥

३

सर्व ज्याचें वरें । क्षणमात्र पाप हरे ॥ १ ॥ तया कृष्णा नमस्कार । यश ज्याचे भद्रकर ॥ २ ॥ यशस्वी हा एक । तारी सकलही लोक ॥ ३ ॥ सुखी झाला ज्योती । गातां प्रेमें कृष्ण कीर्ति ॥ ४ ॥ वेदव्यास गुरु । तुम्हा माझा नमस्कारू ॥५॥

४

वेद व्यास आमचे गुरू । जे का भवाब्धीचें तारूं ॥ १ ॥ जाणा शुद्ध भागवत । आमुचा संप्रदाय होत ॥ २ ॥ कृष्ण उपास्य देवता । वासुदेव एक सत्ता ॥ ३ ॥ सर्वरूपी नारायण । हेंचि मनापई ध्यान ॥ ४ ॥ हरिस्मृतीचें आसन । तदाकार मुद्रा पूर्ण ॥ ५ ॥ एकादशी व्रत । पांडुरंग कुलदैवत ॥ ६ ॥ आत्मा अभेद पाहणें । भूत-दया आचरणें ॥ ७ ॥ द्वादश तिलक । कंठीं तुलसीमाळा देख ॥ ८ ॥ श्रीमद्भागवत कानीं । मनीं वाणीं सदा ध्यानीं ॥ ९ ॥ नवविध भजन । मुखीं नारायण कीर्तन ॥ १० ॥ कलियुगीं ज्योती म्हणे । याचि मार्गीं सर्वां येणें ॥ ११ ॥

५

काशीविश्वेश्वर बदरी केदारामहं काळसुंदरा ओंकारतो । द्वादश ज्योतिर्लिंगें एक उमावर उद्धरि शंकर सर्वजीवा । सोरटी सोमनाथ परळी वैजनाथ आवढ्या नागनाथ त्र्यंबकराज । घृष्णेश्वर आणि भीमा तो शंकर दिव्य रामेश्वर मल्लिकार्जुन । सायंप्रातर्वाणी किर्तिताहे ज्योति । लाभे भुक्ति मुक्ति भक्ति सदा ॥

६

ज्याचें नाम संकीर्तन । सर्व पापाचें भंजन ॥ १ ॥ नमो हरीते आवडी । उत्तम पुण्या होचि जोडी ॥ २ ॥ दुःखातें नाशित । कृष्णनमन निश्चित ॥ ३ ॥ ज्योति म्हणे सोपें । केलें साधन व्यासें बापें ॥ ४ ॥

(४) वरील गृहस्थानीं ज्योतिर्पंताच्या गुरुपरंपरेविषयीं खालील पद सांगितलें. पदाचा कर्ता दत्तसांप्रदायी निरंजन आहे, हें स्पष्ट आहे. पदांतील पहिल्या ओळींतील ' ज्योति ' पदाखेरीज त्याचा संबंध ज्योतिर्पंताकडे लावण्यास कांहीं च आधार दिसत नाहीं. शोधकांनीं विचार करावा. तें पद असें:—

पद

नारायण विधि नारद व्यास स्वयं ज्योतिरूपा । कृपाकटाक्षें निज भजकांच्या वारिसी भवतापा ॥ धृ० ॥ सच्चित्सुखा परमात्मा श्रीहरि गाती उपनिषदा । उपक्रम उपसंहार दाविसी आपुल्या निजपदा । सृष्टि स्थिति प्रलया ने स्वरूपीं द्वैत नाहीं कदा । अन्वय व्यतिरेकानें पाहतां तुझा तूंची सदा ॥ नारा० ॥ १ ॥ दोरीवरता सर्प भासला तिमिराच्या योगें । शुक्तिस्थानीं रौप्य विलोकुनि झळकतसें अंगें । तैसा आत्मा नेणुनि आपणा अहंकारसंगें । मानुनि तादात्म्यानें संसृति भोगु लागवेगें ॥ २ ॥ ऐसें फिरतां फिरतां अनंत जन्में या जीवा । गेले परि मनीं विश्रांतीचा लेश नाहिं देवा । योगायाग तीर्थव्रत नेमें न पवे सुख ठेवा । अंतर्यामीं तुजला विसरुनि करिती बाह्य सेवा ॥ नारा० ॥ ३ ॥ तव करुणामृत वृष्टी होतां समुळ दृश्य हरपे । व्यापक व्याप्या ठाव नुरुनियां मीपणही लोपे । आहे नाहींपणा ग्रासुनियां स्वताचि स्वस्वरूपें । होऊनि विचरे स्वयें निरंजन जनार्दनरूपें ॥ नारा० ॥ ४ ॥

---

२३ तुकाविप्राचा प्रयाणकाळ कोणता ?

(लेखक—रा. पां. न. पटवर्धन)

राजापूर येथील रहिवासी रा. गोविंद मोतीराम शेट सांपळे ह्यांचे जवळील एका बाडांत ज्योतीपंतदादा महाभागवत ह्यांचे प्रयाणासंबंधीं तुकाविप्रकृत खालील अभंग सांपडला.

अभंग

लग्नाचे तांतडी ज्योतीपंत आला । ठाव मागितला कृष्णेपाशीं ॥ १ ॥
कीलक वत्सर मार्गशीर्ष मासीं । कृष्ण त्रयोदशी गुरुवारीं ॥ २ ॥
वैष्णव गर्जती वाजविती टाळ । तव प्रदोष–काळ प्राप्त झाला ॥ ३ ॥
ज्योतीमाजी ज्योती मिळाला देखून । करीत गायन **तुका विप्र** ॥ ४ ॥

या तुकाविप्रकृत अभंगावरून व खुद्द ज्योतीपंत यांच्या पंथांतील एका प्रेमळ भक्तानें रचिलेल्या ' स्वयंज्योतिकथामृत ' नामक ग्रंथांतील ' शके सतराशे दहावरी । कीलक नाम संवत्सरीं । मार्गशीर्ष कृष्ण त्रयोदशी वरी । प्रदोष काळीं जाले आत्म· स्वरूप ' ह्या ओंवीवरून* ज्योतीपंतदादांनीं शके १७१० मार्गशीर्ष व॥ १३

---

* ' स्वयंज्योतिकथामृतां'तील तुकाविप्रांचे निर्याणशकासंबंधाची ओंवी मात्र इंदुप्रकाशांत रा. पां. म. बाक्रे यांनीं प्रसिद्ध केलेल्या माहितीवरून दिली आहे. सदरहु ग्रंथ हा वेळपर्यंत हातीं न आल्यामुळें त्याचा प्रपंच करितां आला नाहीं !

गुरुवारीं आपला देह ठेविला हें स्पष्ट होतें. परंतु ह्या कालनिर्णयावरून अशी एक साहजिक शंका उत्पन्न होते कीं, तुकाविप्राचा प्रयाणकाळ तरी कोणता? व एवढ्याचकरितां हा प्रश्न काव्येतिहाससंशोधकांपुढें आज मी मुद्दाम मांडीत आहें. धुळे सत्कार्योत्तेजक सभेमार्फत प्रसिद्ध झालेल्या प्रभात मासिकाचे पहिले वर्षाचे ७ वे अंकांत सांगली येथील रा. दिनकरराव मराठे यांजजवळील राजारामप्रासादीकृत 'भक्तमंजरीमाला' ह्या ग्रंथाधारें रा. वि. का. राजवाडे यांनीं, आपल्या "राजारामप्रासादीकृत भक्तमंजरीमाला" या निबंधांत तुकाविप्राचा प्रयाणकाळ शके १६९० हा ठरविला आहे, व ह्याचे च आधारें 'मुमुक्षु' कर्ते रा. लक्ष्मणराव पांगारकर यांनीं आपल्या 'मोरोपंतांचे चरित्रां'त तोच काल ग्राह्य धरला आहे. परंतु वरील अभंगावरून तुकाविप्राचे प्रयाणकाळाबद्दल शंका येते. शके १७१० मध्यें मृत झालेल्या ज्योतीपंतदादांसंबंधीं—त्यांचे पुण्यतिथी-संबंधीं—उल्लेख करणारा तुकाविप्र अर्थात् शके १७१० नंतर केव्हां तरी गत झाला असला पाहिजे. वरील अभंगावरून तुकाविप्राचा प्रयाणकाळ १६९० मध्यें धरितां येईल किंवा कसें, ह्याबद्दल मात्र शंका घेण्यास जागा झाली आहे. रा. बाळकृष्ण हरी मसूरकर मु० कोंपरडें यांनीं 'केसरीं'त तुकाविप्र यांची माहिती प्रसिद्ध केली आहे. त्यांत तुकाविप्रांचें देहावसान अंजनवतीस पौष वद्य चतुर्दशीस झालें, असें दिलें आहे. परंतु शक व वार हीं दिलीं नसल्यामुळें वरील शंका कायम राहते. सदरहु शंकेच्या निरसनार्थ रा. गो. का. चांदोरकर, धुळें यांजकडे हि पत्रव्यवहार केला होता. परंतु धुळें येथील सत्कार्योत्तेजक सभेच्या संग्रहीं असलेल्या 'भक्तमंजरीमाले'च्या नकलेंत तुकाविप्राचे प्रयाणकाळचा शक दिला नसून, 'अमुक नाम संवत्सरे' असा निर्देश आहे. परंतु 'शक सोळाशें' ह्या शष्दांनी त्याचे पुढील ओंवीस सुरुवात झाल्यामुळें तुकाविप्राचा प्रयाणकाळ शालिवाहन शकाच्या सतराव्या शतकांत केव्हां तरी असला पाहिजे, असा रा. चांदोरकर यांचा तर्क आहे तुकाविप्रांचे शिष्य बापू विप्र यांचे पणतू मोंगलाईत अंजनवती येथें राहतात त्यांजकडे अगर पंढरपूर येथें तुकाविप्रांच्या समकालीन कवींच्या वंशजांकडे ह्यासंबंधीं जरूर शोध लागावा. इतिहासजिज्ञासूंना ही गोष्ट चिंतनीय आहे खास.

२४ "गौरनाल आलपिष्टण"ची मुद्रा.

(लेखक—रा. गं. ना. मुजुमदार)

माझे दप्तरांत एका जुन्नरी कागदावर मोडींत लिहिलेली नोंद आहे. ती अशीः—

"श्रीमंत महाराज छत्रपती यांस राज्याभिषेक इंग्रज कुंपणी सरकार बहादूर याणीं केला १७४३ वृषानामसंवत्सर जेष्ट शु॥ ५ प्रतापसिंह राजे भोसले नामा-

सिधान केलें गौरनाल आलपिष्टण बहादूर मुख्य प्रधान याप्रमाणें मुक्काम दिल्ही शक १७४३ वृषानामसंवत्सरे जेष्ट शु॥ ५ ".

कदाचित् ही तत्कालीन लोकांची समजूत झाली असावी. सदरहु मजकुराचे सत्यासत्यपणाबद्दल निर्णय झाला पाहिजे.

२५ शनवारवाड्याची आग

(लेखक—रा. शं. ना. मुजुमदार)

पुणें येथील शनवारवाडा इसवी सन १८२७ मध्यें अग्निमुखीं पडल्याबद्दल बॉम्बे गॅझेटियरमध्यें—व्हाल्यूम १८, भाग ३, पान ३४६ वर असें लिहिलें आहेः—

" In 1827 on Thursday, the bright sixth of Phalgun or March-April, the palace caught fire and continued burning abont a fortnight, In spite of all efforts almost the whole of the palace was destroyed. Among the part saved was the Minor Hall, which has since been removed."

त्याचप्रमाणें शनवारवाड्याच्या दिल्लीदरवाजास लागूनच पश्चिमबाजूस बसविलेल्या कोरींव कोनशिलेवर हि " तो राजवाडा सन १८२७ सालीं आग लागून जळाला " असा उल्लेख आहे.

परंतु मी आपलें स्वतःचें दप्तर चाळीत असतां, ज्या वेळीं सदरहू वाडा जळाला त्याच वेळचें एक अस्सल पत्र सुदैवानें उपलब्ध झालें आहे. तें पत्र माझे पणजे कै॥ ती॥ नीलकंठराव नारायण ऊर्फ रावसाहेब मजमदार यांस पुण्याहून इंदूर मुक्कामीं फाल्गुन शु॥ १४ रोजीं पाठविलेलें आहे. त्यांत पुढील प्रमाणें स्पष्ट उल्लेख आहे.

" शु॥ ७ गुरुवारीं थोरला वाडा शनवारचा येथें अग्नीचा उपद्रव होऊन चौसोपी व आरसेमहाल गणपती रंगमहाल वगैरे दरोबस्त काम जळालें मोठा प्रलय झाला आठ दिवस जाले चुकून पांच पन्नास खण राहिले साहेबानी प्रयत्न केला तथापि उपाय चालला नाहीं दोन दिवस आगीचा उपद्रव होता "

मूळ अस्सल पत्रांत इकडील मामूल रिवाजाप्रमाणें शकाचा उल्लेख केलेला नाहीं. फाल्गुन शु० ७ गुरुवार हा योग मोडकांचे जंत्रीवरून शके १७४३ तच येतो.

यावरून शनवारवाड्यास आग ता० २८ फेब्रुवारी सन १८२२ रोजीं लागून ता० २ मार्च पर्यंत होती असें स्पष्ट होतें. याशिवाय जुन्या वृद्ध लोकांच्या मुखानें सुद्धां " पेशवाई बुडाल्यानंतर सुमारें चार पांच वर्षांत च शनवारवाड्यास आग लागून

तो जळाला ". असें खात्रीपूर्वक समजतें. गॅझेटियरकार यांनीं दिलेली मित्ती फाल्गुन शु॥ ६ शके १७४८ ही व वाड्यावर सांप्रत बसविलेल्या संगमरवरी कोनशिळेवरील आगीचा सन १८२७ चुकीचीं ठरतात.

सदरहू अस्सल पत्र माझ्याजवळ आहे.

२६ पेशव्यांच्या शिकारखान्याची जागा

(लेखक-रा. गं. ना. मुजुमदार)

मी हल्लीं ज्या वाड्यांत रहात आहें (पुणें शहर, पेठ कसबा, मुजुमदारांचा वाडा, घरनंबर २९७) तेथें पूर्वी रा० सिवाजी शंकर व नरसिंगराव बल्लाळ मांडवगणे पुणेकर यांच्या मालकीची बखळ जागा होती. तेथें माझे मूळपुरुष नारो गंगाधर व त्यांचे पुत्र निळकंठ नारायण हे इमारत वाडा बांधोन नांदत आले ती जागा माझे निपणजे नारो नीळकंठ यांस वरील मांडवगणे यांजीं दीडहजार रुपयास खरेदी दिली. त्या खरेदीखतांत चतु:सीमा पुढीलप्रमाणें दिल्या आहेत:—

" पूर्वेस मल्हार राम बापट दक्षणेस मैराल नारायण गपचुप पश्चमेस सरकारचा **सिकारखाना** पलिकडे रस्ता उत्तरेस गली पलिकडे भटंभट ढेरे येणेंप्रमाणें हद महमुद आसे "

सदरहू खरेदीखत शके १७०० विलंबी नाम संवत्सरे आश्विन शुद्ध १ रोजीं लिहिलेलें असून त्यावर होनप देशपांडे प्रांत पुणें व सिदोजी नरसिंगराव व मालोजी नाईक सितोळे देशमुख प्रांत पुणें ह्यांच्या सह्या असून शिवाय त्यांचा शिक्का आहे.

यावरून वरील वाडयाचे पश्चिमेस लागूनच श्रीमंत पेशवे सरकार ह्यांचा शिकारखाना होता असें स्पष्ट दिसतें. हल्लीं सदरहु शिकारखान्याचे जागेवर श्रीनरहरीचें देवालय व रा. गुंजाळ यांचें घर आहे. तपासाअंतीं, श्रीनरहरीचें देवालय प्राचीन नसून पेशवाई बुडतांच स्थापन झालेलें आहे, असें समजतें.

२७ नानाची पेठ

(लेखक-रा. गं. ना. मुजुमदार)

पूर्वी आमचेकडे कसबे पुणे येथें पंचवीस बिघे इनाम जमीन होती. त्या जमिनीपैकीं सात बिघे जमीन नानाची पेठ बसविण्याकरितां घेऊन त्याबद्दल मोबदला

तितकीच जमीन मौजे धानोरी तालुके हवेली जिल्हा पुणें येथें श्रीमंत सवाई माधवरावसाहेब पेशवे यांनीं दिली.

लेखांक (१)–प्रथम बापूजी आनंदराव कमाविसदार कसबे पुणे यांस बाळाजी जनार्दन फडणीस यांचे हवालीं जमीन करण्याबद्दल सनद छ ५ साबान सन तिसैन मया व अलफ वैशाख मास या दिवशीं म्हणजे तारीख २० एप्रिल सन १७९० रोजीं दिली. त्या अर्थी इसवी सन १७९०।९१ सालीं पेठेची वसाहत झाली हें उघड आहे.

लेखांक (२)–मोबदला जमीन देणेबद्दल रा. रामचंद्र नारायण यांस दिलेल्या ताकीदीवर छ ५ जिल्हेज सु॥ खमस तिसैन मया व अलफ–म्हणजे तारीख ३ जून सन १७९४ ही आहे. यांत " राजश्री बाळाजी जनार्दन फडणीस याणी नवी पेठ वसविली " असें लिहिलें आहे. त्यावरून पेठेच्या वसाहतीचें काम यापूर्वीच संपलें असें स्पष्ट दिसतें.

लेखांक (३)–अव्वल इंग्रजींतील एक पुराव्यादाखल आहे.

लेखांक (४)–पेठेच्या वसाहतीकरितां लोकांस कशा प्रकारच्या सवलती मिळत असत वगैरेबद्दल या कागदावरून विशेष समजण्यासारखें आहे.

वर दिलेल्या वसाहतीचे काळाशीं पुणे गॅझेटियर भाग ३ रा पान २७५ मध्यें दिलेला सदर पेठेच्या मूळ वसाहतीचा काळ जमत आहे.

श्री

लेखांक १

3756 नकल

Inam
A
commission

यादी बाळाजी जनार्दन फडणीस सु॥ तिसैन मया व अलफ शहर पुणें येथें नवी पेठ वसवावयाकरितां कौल देऊन गणेश पेठेचे पूर्वेस नागझरीचे पलीकडे भवानी पेठेचे उत्तरेस रास्ते याचे पेठेचे दक्षणेस वोढा आहे तेथपर्यंत दक्षण उत्तर रुंदी गज ४५० साडे च्यारसे व लांबी पूर्व पश्चम नागझरीपासून गज ६०० साहासे याजप्रों जागा पेठेचे वसाहतीस दिल्हे पाहिजे

साबे च्यारसे गज रुंदी व साहासे गज लांबी याप्रों नवी पेठ वसवावयास जमीन नेमून दिल्ही असे याप्रों बाळाजी जनार्दन फडणीस यान्चे हवाली जमीन करणे तेथें वसाहत करतील म्हणोन बापूजी आनंदराव कमावीसदार कसबे पुणे यास सनद देवावी हेणे

छ ५ साबान तिसैन मया व आलफ वैशाखमास

लेखांक २

श्री

2456

B
Commission

राजश्रीयाविराजित राजमान्य राजश्री रामचंद्र नारायण स्वामी गो.

पो॥ माधवराव नारायण प्रधान नमस्कार विनंती उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय लिहीत जाणे विशेष राजश्री नारो नीलकंठ मजमदार या(जकडे) कसबे पुणे पो पंचवीस बिघे (जमी)न चालत आहे त्याप्रो सात बिघे जमीन राजश्री बाळाजी जनार्दन फडणीस याणीं नवी पेठ वसविली त्यांत गेला सबब त्याचे मोबदला जमीन बिघे

॰५ बागाइती दर बिघा रुपये ५ प्रों रुपये २५
॰२ जिराइती दर बिघा रुपये ३ प्रों रुपये ६
—— ——
॰७ ३१

एकूण सात बिघे जमीन एकतीस रुपये कमाल आकाराची देविली असे तरी प्रां पुणे पो हरएक गांवी सदरहू प्रों नेमून देऊन मारनिलेचे नांवें खर्च लिहीत जाणे जाणिजे छ० ५ जिल्हेज सु॥ खमस तिसैन मया व अलफ बहुत काय लिहिणे हे विनंति.

मोर्तब

श्री

लेखांक ३

हुकुम कंपणि
इंग्रेज बहादुर
कलकटर पुणें

सरकार कलकटर पुणें नि॥ कुंपणी इंग्रेज बाहादुर त॥ मोकदम कसबे पुणें सु॥ तिसा अशर मया तैन व अलफ राजश्री नारो नीलकंठ मजमदार यांजकडे कसबे मजकुरी मुंजेरी पैकीं राजपत्रीं इनाम जमीन पंचवीस बिघे चालत होती पो सात बिघें जमीन बाळाजी जनार्दन फडणीस याणीं पेठेचें वसाहतीकडे घेऊन मुबादला मौजे धानोरी येथें देविले बाकी बिघे ८१८ आठरा चालत आहे त्याप्रमाणें चालविली पाहिजे म्हणोन मारनिलेकडील कारकुनानीं समजाविले त्याजवरून हे ताकीद सादर केली असे तरी सदरहू आठरा बिघे इनाम जमीन मजमदार यांजकडे चालत आल्याप्रों साल मारीं चालवणे जाणिजे ता॥ ११ आक्टोबर सन १८१८

(Sd) Robertson

बार

श्री

लेखांक ४

नकल

(प्रथम वरील लेखांक १ मधील मजकूर अक्षरशः उतरला आहे)

पेठेसंमंधी कलमे

पेठेत वाणी उदमी वगैरे घरे व दुकाने बाधोन राहतील त्यास दुकानदारास सात साला माफीचा कौल द्यावयाची आज्ञा

पेठ मजकुरी सिबंदी प्यादे व कारकून ठेविला पाहिजे व चावडी बाधिली पाहिजे जो खर्च-लागेल तो पेठेचे महसुला पै॥ देवावा

वाणी उदमी सावकार याणी कोणे गोष्टीची अंदेशा न धरिता पेठेची वसाहात करावी येविसी सात साला कौल दिला असे कौल पुरल्यावर शहरांची

कारकून व प्यादे याचा खर्च व चावडी बाधणे यास चौकसीने होऊन सरकारात समजावावा कौल भरल्यावर पेठेचे महसुलाचे ऐवजी मजुरा पडेल कौलापूर्वी

आणखी पेठा आहेत त्याजपासून महसूल घ्यावयाचा सिरस्ता आहे त्याप्रों पेठमजकूरचा घेतला जाईल म्हणोन कौल देवावा देणे

कोतवालीकडील व बटछपाईचा उपद्रव लागो नये

कोतवालीकडील बटछपाईचा उपद्रव सात साला लागणार नाही कौल भरल्यावर सिरस्तेप्रों बटछपाई द्यावी येणे प्रें॥ करार करावे करार

कौल भरे तोपर्यंत सरकार खरेदीचा उपसर्ग लागो नये

पेठ मजकुरी आमदानी होईल त्यास सरकार खे॥ कौल भरे तोपर्यंत घेऊ नये पुढे सिरस्ते प्रों करावे येणे प्रें॥ करार करावे करार

काइ कमावीस जाली तर सरकारात द्यावी याप्रों करार करावे करार

पेठेचे सेटेपण फीरोंजी खाडे याजकडे करार करोन दिल्ही पाहिजे

पेठेची वसाहत करणे कुले आणे आमदानी करणे ही गोष्ट फिरगोजी खाडे यास सांगितलेली असे व पेठ मजकूरचे सेटे पण करार करोन दिल्हे असे कौल भरल्यावर सेटेपणाचा हाक करार करोन दिल्हा जाईल त्याजप्रो घेत जाऊन तू व तुझे पुत्र पौत्रादि वौशपरंपरेने सेटेपणाचे वतन आनुभऊन सरकार चाकरी करोन सुखरूप राहणे म्हणोन फिरगोजीचे नावे पत्र देवावे देणें

छ ५ साबान सन तीसैन मया व आलफ वैशाखमास सनद व कौल लिहिणें

सदरहु प्रो पेठेचे वसाहातीस जमीन देविली असे तर तुम्ही आपले हवाली करोन घेऊन वसाहात करणे याप्रों व वरकड पेठे संमधी कलमे लिहून बालाजी जनार्दन याचे नावे सनद देवावी देणे

छ ३ सफर इहिदे तीसैन सनद लिहिणें

२८ वाडीकर व कोल्हापूरकर यांमधील झटापट

(लेखक—रा. पां. न. पटवर्धन)

राजापूर, जि० रत्नागिरी येथील सुप्रसिद्ध सांपळे घराण्यांतील विद्यमान वंशज रा० गोविंद मोतीराम शेट सांपळे यांचेकडे शके १७२९ मध्यें वाडीकर व कोल्हापूरकर यांचे दरम्यान झालेल्या झटापटीसंबंधानें एक खासगी पत्र उपलब्ध झालें. श्रीराम सांवत ऊर्फ रावसाहेब हे शके १७२८ श्रावण शु. १४ स वारल्यामुळें, सांवतवाडी दरबारची स्थिति साहजीकच घोंटाळ्याची झाली. ही स्थिति पाहून आपला फारा दिवसांचा हेतू साध्य करून घेण्याकरितां कोल्हापूरच्या राजानें स्वतः सैन्यासह स्वारी केली.

इकडे दुर्गाबाईचा भाऊ रामचंद्रराव खानविलकर यांनींहि फौज जमा करून कोल्हापुरकरांवर उलट चाल केली. हें पत्र उभयतांच्या सैन्यामध्यें शके १७२९ पौष शु. १५ स मालवण येथें झालेल्या झटापटीसंबंधाचें असून, तें पौष व॥ ६ मंगळवारचें आहे. खाजगी पत्रांतूनही राजकीय उलाढालींचा ऊहापोह करण्याचा तत्कालीन लोकांचा परिपाठ होता, हें उघड आहे. सांपळ्यांचें दफ्तर अनेक दृष्टींनीं महत्वाचें आहे. इतिहास-संशोधकांनीं व विशेषतः कोंकण प्रांतस्थ संशोधकांनीं कोंकणांतील ऐतिहासिक घराण्यांचीं दफ्तरें तपासण्याचें मनावर घेतल्यास अतोनात फायदा होईल हें जातां जातां सुचवितों. उपलब्ध झालेलें पत्र असें आहे:—

श्री शके १७२९

श्रीयासह चिरंजीव राजश्री वासुदेव शेट सांपळे मु॥ बंदर राजापूर याप्रती गोपाळ पांडुरंग शेट सांपळे मु॥ बंदर मालवण आशीर्वाद उपरी आज ता॥ पौष बहुल ६ मंगलवार प्रातःकालपर्यंत वर्तमान यथास्थित असे विशेष तुम्ही पत्र +++ पाटेल याजबरोबर पा॥ ते प्रा॥ जाहालें लि॥ मार सर्व कळों आला पलिते दहा पा॥ प्रों पोचले इकडील वर्तमान तर वाडीकर सावंत यांचा जमाव आला पौष शु॥ १५ बुधवारीं प्रातःकालीं आला होता त्यांजवर जेंजीरचे लोकांनीं युद्ध करून जमावाचा बहुत नासाड केला. कांहीं लोक ठार जाहले कांहीं जखमी जाहाले कांहीं लोक मोडावले कांहीं लोकांचा थांग नाहीं कांहीं वाटेस जात जातां प्राणत्याग केला ऐसी सावंत याच्या लोकांची वाताहात जाहाली. सावंत यांचा जमाव फिरोन नेरूरास गेला तुम्हांस कळावे करितां लि॥ आहे आमची सर्व मुलें माणसें येथें कांहीं जंजेरीवर सुखरूप आहेत सावंत याचा जमाव फिरोन येणार येसी आवाई आहे पुढें काय होईल तें पाहावें करवीराहून फौज सत्वरच येणार आहे लष्करचा मुक्काम याच गावास जाहाला म्हणोन आज पत्रें आलीं आहेत वरकड मुखजबानी ××× पाटेल सांगतां सविस्तर कळों येईल तुम्हीं वरचेवर कागदपत्र पाठवित असावी वरकड सविस्तर मागाहून लिहितों बहुत काय लिहिणें लोभ करावा हे आशीर्वाद.

---

२९ विजयदुर्ग किल्ल्याची हकीगत.

(लेखक—रा. पां. न. पटवर्धन)

श्रीरामेश्वर

अस्सल ब॥ नक्कल

यादी किल्ले विजयदूर्ग हा किल्ला कोणी कोणते शकांत बांधिला व तो बांधावयासी काय खर्च लागला व त्याचे किंमतीचा अजमास काय होतो व आणखी सर-

कारी इमले तेथें असतील त्याची सदरहू चौकशी करणेविषयीं हुजूरचा हुकुम नंबर ( ) ता( ) माहे दिजंबर सन १८३५ चा सादर जाहला त्याजवरून किल्ले मजकुरीं आनंदराव रामाजी सानालेकर शिरस्तेदार जाऊन तेथील राहणार भले माणूस व माहितगार याज-जवळ चौकशी केली ते सुरूसन सीत समसैन मया तैन अलफ शके १७५७ मन्मथ नाम संवत्सरे

१ शिवाजीमहाराज यांचे वडील शाहाजी राजे हे निजामशहा पादशाहाराजा यांजकडे चाकरीस होते ते समयीं चाकण किल्ला आपले निसबतीस घेतला नंतर आपली जाहागीरी पुणें व कर्नाटक प्रांत घेतला. शाहाजी राजे यांणीं आपली स्त्री जिजाबाई ह्री गरोदर होती त्यास शिवनेरी किल्यावर ठेवून कर्नाटक प्रांतांत गेले जिजाबाई शिवनेरीवर असतां शिवाजीमहाराज शके १५४९ प्रभव नाम संवत्सरे सन समान अशेरीन अलफ वैशाख बहुल (!) द्वितीयेस जन्म जाहला ते तीन वर्षांचे होतपर्यंत तेथें होते त्यास व जिजाबाई यांस आपले भेटीस आणिली ती महाराज बारा वर्षांचे होतपर्यंत तेथेंच होते, तेव्हां पातशाहाचे भेटीस नेले त्यांणीं पादशहास मुजरा केला नाहीं हें शाहाजी राजे यांणीं पाहोन याची वर्तणूक ठीक नाहीं शेवट-पर्यंत याची बुद्धि अशीच राहिल्यास पादशहास व आपल्यास वैरत्व पडेल अशी करणी याचे हातून होईल यास्तव आपले ज्याहागिरींत रवाना करून यावें असा सिद्धांत करून विजापुराहून जिजाबाईसाहेब व शिवाजीमहाराज यासीं पुणें मुक्यावर दादाजी कोंडदेव कुळकर्णी हे होते ते बहुत विश्वासु त्याजजवळ पाठविले तेव्हां दादाजीपंत पांच हजार फौज माहाराजाचे हुजुरांतीत ठेविले नंतर महाराज रायगडास घेऊन किल्ले कोट बांधीत गेले त्यास विजयदुर्ग किल्ला हा शालिवाहन शके १५७५ विजयनाम संवत्सरे सन अर्बा खमसैन सालीं बांधिला त्यास सत्तावीस बुरूज आहेत हा विजय संवत्सरीं बांधिला सबब याचें नांव विजयदुर्ग असें ठेविलें तो विजय संवत्सर महा-राज यांचे कारकिर्दीत सदर्हू शकांत आला याजवरून १५७५ शकांत बांधिला असें होतें मागील कागदपत्र कोणाजवळ नाहींत हा किल्ला बांधावयास एक कोटी रुपये लागले असतील असा आदमास दिसतो हें काम समुद्रांतील पैका खर्च करूनच होते असें नाहीं महाराज ईश्वरांश पुण्यप्रतापि त्यायोगें करून काम सिद्धीस जाऊन कीर्ति चालत आहे त्या आलीकडे किल्याचे आंत व इमले वगैरे कामें केलीं त्यास खर्च लागला असेल त्याचा अजमास रुपये

८२००० आंगरे सरखेल यांणीं काम केलें तें अमुक शकांत एक वेळ चाललें असें माहीत नाहीं

४०००० किल्याचे पूर्वेचे बाजूस फडास जागा पात काम बांधोन तट त्यास तोफाच्या बद्ध्या केल्या आहेत त्यासुद्धां खर्च लागला ते रुपये

१०००० चर किल्याचे आंगावरोबर दक्षिणेकडे पूर्वेपासून पश्चिमेस समुद्रास मिळविला त्यास

३०००० कोठी चिरेबंदी चौआंगे वितीवरपर्यंत तिमजला कौलारू बांधिली खालीं फरसबंदी आहे त्यास

२००० सदर प्रथम बांधिली, त्यावेळीं खर्च लागला ते रुपये.

८२०००

१७५००० पेशवे यांचे अमलांत मामलेदार ता मारीं आले त्याणीं कामें केलीं ते अमुकच शकांत व एकच वेळ केलें असें मिळत नाहीं त्यास खर्च रुपये

१५००० लादणी यशवंत दरवाजा आंत दक्षिणेस रामसजा नजीक तुळबाजी मांडे हवालदार याणीं माहादाजी रघुनाथ मामलेदार याचे कारकीर्दीत बांधिली

४०००० हौद चिरेबंदी पाण्याचे साटाकरितां महादाजी रघुनाथ विवलकर मामलेदार यांणीं बांधिला

३०००० लादणी हौदानजीक चिरेबंदी चौफर आंत दारूगोळा ठेवावयाची जागा वर बैठकीची जागा दर्या वगैरे हवा पाहाण्याची जागा या लादणीचें काम प्रथम माहादाजी रघुनाथ यांणीं केलें. त्याजवर गंगाधर गोविंद मामलेदार यांणीं पुरे केले त्यासुद्धां खर्चास अदमास

१०००० घनचक्राचे बुरुजाचे उत्तरेस खालीं खुलबंडा म्हणून तट नारो त्र्यंबक याणीं बांधिला त्यास खर्च

८०००० वेताळ बुरुज फुटोन तोलला होता त्याचे कामास मुळापासून गंगाधर गोविंद भानू यांणीं केलें

१७५०००

२७५०० हल्लीं सरकार अमल जाहाल्यावर इंजनेर खात्याकडून कामें केलीं ते सन १८२१ पासून सन १८३० पर्यंत दरसाल होत गेले ते रुपये

९५०० महांकाळ बुरुज यासी पायथ्यास भाव मोठी पडली होती ती अजम मेहेरवान जारव्हिससाहेब यांजकडून काम करण्यास विठ्ठल रघुनाथ कामत आले त्यांणीं काम केलें, त्यास रुपये

१२

१८००० अमज पोर्जिटसाहेब याणी वेताळ बुरजानजीक तीन चार भावी
तटास पडल्या होत्या त्या नीट केल्या व कोठी व रुदर व नगा-
रखाना व रामसेना व यशवंत दरवाजा वरील तचपोशी सुद्धां
बंगला व गरूड दरवाजा व हणमंत दरवजा ग्याट एक व विहीर
एक किल्याचे दगडुजीचे वगैरे नवे काम केलें त्यांस

२७५००

१८४५०० एक कोटी

एकूण दोन लक्ष चवऱ्यायशीं हजार पांचशे रुपये प्रथम काम करतेवेळीं लागले असतील असा अजमास नजरे येतो हल्लीं सदरहूचा अदमास एक कोटीपर्यंत होईल असें दिसतें

१ किल्ल्यापासून एक कोसपर्यंत लांब पूर्वेच्या अंगास आरमारच्या पालगुराब वगैरे गलबतें छावणीस ठेवण्याबद्दल आंगरे सरखेल यांणीं खणोन खाली पापडी व खाडीचा धक्का वगैरे इमारत बांधिली आहे, त्याचा अदमास रुपये १०००० हल्लीं किं. रु. ६००० पर्यंत नाके-भेट किल्ल्यापासून दक्षिणेच्या अंगास खुषकी मार्ग आहे याशिवाय दुसरा टापूवर येण्यास खुषकी मार्ग नाहीं हे नाकें आंगरे सरखेल यांणीं बांधिलें. त्याचें काम बुरूज व तट मिळून एकंदर रुपये १००० हाल्लीं किं॥ रु. ५०० अदमासें

येणेंप्रों जंजिरे मजकुरीं इमले हल्लीं आहेत. ता १३ माहे दिजंबर सन १८३५ मित्ती मार्गशीर्ष व॥ ९ शके मजकूर

सह्या

१ रामभट बिन संभुभट ऊळीत ज्योतिषी उपाध्ये धर्माधिकारी मौजे गिरे दस्तुर खु॥

१ गंगाजी बिन रामजी नाईक जावकर दस्तूर खु॥

१ बच्याजी महादेव दामले व॥ गोपाळ बागद खु॥

१ कृष्णाजी धोंडदेव लेऊे दस्तूर खु॥

१ मोरो बापूजी तलाटी पेटा गिरे

३० सासवडच्या जगतापांचा करीना

(लेखक-रा. पां. न. पटवर्धन)

श्री

नकल

करीना मुळारंभ मूळ पुरुष राजश्री हरजीराजे तुवर जगथाप यापासुनी वतनाची साधनूक जाह्मलीयाचा तपसील तेथून वंशपरंपरा चालत आली येणेप्रमाणें:—आलमगीर पातशहा दिलीत त्याहून दक्षण देशास येऊन तख्तबेदरी राहून गड किले याचा बंदोबस्त करावयाकारणे समागमे नामी नामी मोगल पठाण व रजपूतराजे सिवाय परिवार सरजामी फौज बे॥ तोफखाना येणे सरजाम घेऊन बेदरी राहिले त्याणी तमाम मुलुकांत बेवंद भूमिगिरी करीत होते त्याचा बंदोबस्तात जागा जागा जबरदस्ती पोहोचऊन आमीर लोकास ठाणे देऊन मुलुक आबादी करून स्थापना जाल्या मावळ प्रांत गड किले होते तेहि काबीज करीत करीत मीरसाहेब मोगल हे फौज सरजाम जबरदस्त घेऊन थोर थोर पतकी लोक घेऊन आजमगड वजीरगड हे दोन्ही किले सर करून मीरसो किल्यात खासगत आपले ठाणे बसवून राहिले किल्यापासून लांब पढ वयरान झाडी मातबर याजमुले हाती घोडे उट व पागा वगैरे किल्या आसपास राहून तमाम रानची चराही करू लागले त्यासी मीरसोबाचे एखत्यारी कुलजमेत राजश्री हरजीराजे तवर जगथाफ नामी पतकी दिलीहून बातशाही नोकर समशेर पराजयी किविल्यासुद्धा दक्षणदेशास आले बादशाहाणी बेदरी ठाणे घातले तेव्हा हरजीराजि॰ प.नी फलटण देसी सासवड गांव तेथे कबिले ठेवून मीरसोबराबर किले सर करावयासी आजमगड वजीरगड सर करून आणखी चडाई करून सिध्धेश्वर माहादेव जुनाट जागा तेथे राहून चारणी करून होते मग हरजीराजयानी आपले कबिले सासवड फलटण (दे)शांतील तेथून आपल्यापासी आनिले काही एक दिवस होते रानात वस्ती नसावी यास्तव सुपियात नाईक जबरदस्त चांदराज व कबराज भूमेच होते परंतु बादशाइ ठाणे येऊन बसले म्हणोन सालसुधीन चालो लागले त्यास भोईकोट सुपियात बांधिला होता वस्तीही होती चांदराज कबराज नाईक यासी व हरजीराजियासी आती भाऊपणा जाला मग हरजीराजियानी आपले कबिले वगैरे सुपियात ठेऊन मीरसोचे दराजे आदालतेत मुलाजमेत करून होते पुढे सनतसरडीगांव नादान वस्ती नाही एक दोन घरासी तेथील पाटील माहादजी व येसाजी कुदे आडनाव ते फार नादान चोरीमारी करून गुजारा करीत होते पुढे जबरदस्त ठाणे किल्यांत जाणोन मोलमजुरी करून होते तेव्हा ठाणियातून हुकूम जाहला की मोकदम हाजूर बोलावू (न) गावरान आबाद करण त्यासी पुढे मजकूर याणी हरजी

राजीयासी बहूत अर्जीजपणें होऊन काहीं कर्जवाम काढून ढोरे बैल घेऊन रानची मरामत करुन लावणी करुन कौलपत्र घेऊन आबादी करावीयास्तव दोघे भाऊ कुटे पाटील हरजीराजीयास हाकीकत सांगून कौलपत्र मागून घेतला यासी बैल ढोर घ्याव-यासी ताकद नाहीं म्हणोन बहुत कीवकरुणा भाकोन कर्जवाम व दाणादुणा मागून पांच सात ढोरे घेऊन शंभर दोने रुपयांची लावणी केली त्यामधें कौलाप्रमाणे किल्यात व लोकास ऐवज पावता केला थोडाबहुतकरुन पाटपाणीही चालविले गेले कर्जऐवज साालदरसाल अधिक जाले नातवाणी फार कर्जाचा हिशेब भारी जाहाला यास्तव पाटील कुटे यासी पैका द्यावयासी न मिले तेव्हां हरजीराजे जबरदस्त याणी त्यासी तसदी फार लाविली तेव्हा माहादजी येसाजी पाटीलकी गाहाण रुपये ३८५ चा कागद लेहून दिल्हा की आपली पाटीलकी चार साले गाहाण पैका फिटला तरी बरे व फिटला तरी तुम्हास पाटीलकीचा कागद करुन देऊन पाटीलकीचा वारसा माही आसा कागदरोखा करुन दिल्हा हरजीराजीयानी कागद घेऊन सुपेकर नाईक याचे माहीतगारीने कागद घेतला त्यासी हरजीराजीयास पुत्र दोन वडील इमत पाटील व धाकटा नेमत पाटील हे आठाविसा वर्षामधे होते ते लस्करात स्वारीबराबर तेव्हा पांचा साहा वर्षानी राजी-यास भेटीस आले राजीयानी कुट्याचे कागदपत्र त्यास माहीतगार केले मग त्यानी किल्यास जाऊन कुटे पाटील बोलावून मीरसाहेबाचे कचेरीत खरेदीवतन दरोबस्त करुन मेहेजरनामा लेहून घेऊन माहादजी येसाजी याणी रजा घेऊन मुलुकावर उठोन गेले पाटीलकीचा हाक आदा व मानपान तमाम आपले केले पाटीलकीचे कामकाज चालते पुढे हरजीराजे सके १३४१ घरसात काल जाला त्याचे थडे सरडीचे पूर्वभागी बांधिले याउपर इमत पाटील यास पुत्र नरसपाटील १ नेमत पाटलास पुत्र कानपाटील असे दोघे दोघास दोन पुत्र जाहाले थोर पंचविसीत दोघे येऊन दोघेही कर्ते माणुस शिपाई आलम असे निवडले त्यानी आपले काजकिर्दीत चहूकडून सिवारसाधना करुन गांवची वस्ती व रानाची तजराइ आसामी लोकास कौलपत्रे देऊन आबादी करविली याउपरी काहीएक दिवस उभयेता भावाभावामधे परसपरे कलह प्राप्त होता कारण कटाक्ष वाढला केवळ बेमुरवत होऊन कजिया जाहला यामुले नरसपाटील रुसून पूर्वी फलटण देशातील सासवडास उठोन सहकबिल्यासुधा गेले मागे कानपाटील आपण पाटीलकी करो लागला पहिल्यापेक्षा सिवारसाधणा साधून गांवाची व रानाची कीर्ते वाढविली गोरगरिबांचा कौल चालउन आबादी करुन होते नरसपाटील रुसून गेले होते त्यासी दोन च्यार वर्षे तिकडे सर्व कबिल्यासुधां आसता मागती भावाभावाचा मन:-सुबा परस्परे लोकांचे मरामतीनें गोडी उभयेताची सेवटी एकेविच्यारावर आणिले मौजे सुपे येथील मो। नाईक चांदराज कवराज याचे दोहो जणाचे दोघे पुत्र नरनाक व बाळनाक याणी नरसपाटलासी व कानपाटलासी गोडीचा रदय करुन असे पहिले

समतेने होते तेच विच्यारिं उभयेताची ममता आल्ह लागली तोपर्यंत संनतखरडी मोजाच होता तेथून पैवस्तीचा आमल चालत आला हा करीना मुक्कारंआपासून जाला आसे.

३१ प्रभूप्रकरणीं दोन निवाड पत्रें

(लेखक-रा. प्रां, न. पटवर्धन)

श्री

तालीक ऐनाप्रौं

निवाडपत्र शके १६७१ शुक्ल नाम संवंछर आषाढ शु॥ ५ गुरु॥ ते दिवसीं राजश्री यशवंतेराव माहादेव प्रभु व गोविंद खंडेराव चिटणीस व समरत गोत्र प्रभु यांणी सातारेच्या मोकामीं श्रीमन्महाराज छत्रपतीस्वामीं संनिध विनंती केली जे:— व्रतबंध गायत्री उपदेश करून ब्रह्मकर्मास अधिकार व्हावा ऐसीयास स्वामीस उभयतांचें अगत्य च होतें त्याचें कार्य करून द्यावे हा मनोगत आणि यासमई त्यांजवर सर्व कारकून व वेदशास्त्रसंपन्न राजश्री माहादेव भट्ट उपनाम आटले कर्‍हाडे सूत्र आश्वलायन व गोविंदभट्ट व रामभट्ट वगैरे ब्राह्मण समुदाय प्रभुपक्षीं असतां या उभयतां प्रभूची चाल दरबारीं कारभारसमंध बहुत त्याजमुळें राजश्री बाळाजी पंडित प्रधान व याचे कारभारी राजश्री महादाजी अंबाजी पुरंदरे यास व मुत्सद्दीमंडळी सरकारतून अष्टप्रधान याविसीं विदित आहाले तपसील नावानिसी

१ प्रतिनिधी	१ सुमंत
१ प्रधान	१ पंडितराव
१ सचीव	१ सेनापति
१ आमात्य	१ न्यायाधीश
—	—
४	४

हे मुख्य व दरबारी मुत्सद्दी व ब्राह्मण सिष्ट नगरांतील एकत्र होऊन विचार मनास आणितां अगोदर दोन च्यार वर्षेपर्यंत गांठ घालून आपले जागां प्रभु यांणी परभारें वश केला असतां बहुतकरून दव्यद्वारा व कारभारामुळें जड भारी पडून गेली कोणाचा उपाव नाहीं तेव्हां राजश्री यमाजी शिवदेव व कारभारी निरबत राजश्री जगजीवनपंडित प्रतिनिधी यांजकडील कारकून यांस बहुत श्रुत समयोचित जाबसाल सुच-

विणार यांणी मनावर धरून आपलें आंग न दाखवितां परभारें ब्राह्मणांस ताकीदपत्रें पाठवून आणविले ते तपसील

१ कऱ्हाडकर	१ वांईकर
१ पेणकर	१ नाशिककर
१ माहुलीकर	१ माहुलीसंगमीं
१ कृष्णाविणीतीरचे	१ ———

यांस आणऊन मनास आणितां प्राचीन कर्म नसोन सांप्रत काळाचें ठाईं नूतन ब्रह्मकर्म करावयास अधिकार करितात हें खोटें श्रीमंत महाराज छत्रपती स्वामी यांचें आग्रहामुळें कोणाच्यानें जाबसाल संनिध होत नांही ते समईं येमाजीपंत यांणी वाराणसीक्षेत्रीं मंदाकिनीतीरीं श्रीशंकराचार्य वौशपरंपरानुग्रहित श्रीमत् गौडाचार्य सरस्वती षडशास्त्रवित्पन्न स्वामी समर्थ श्रेष्ठ मान श्रेष्ठ स्वामी वंद्य वगैरे श्रेष्ठ स्वामी अन्यस्थळींचे वर्तमांनी वर्तनिवेदन केलें त्याजवर स्वामीस विशाद दिसोन आलें जः—नूतन अधिकार द्यावयास नसोन ब्राह्मण कर्मे होतात याजवरून अपूर्व दिसून आलें याचप्रकारें श्रीशृंगेरी मठाहून श्रीमत् परमहंस स्वामीस वर्तमान निवेदन केलें उभयतांस ही गोष्ट मान्य जाहाली नांही त्यांणी उत्तर दिलें कीं कलि धर्मावताररूप प्रघट जाहाला कीं यवंनी एकमय जाहाली अंती होणार असें भविष्य आहे तो समय सांप्रतच दिसतो परंतु दोनीं क्षेत्रीं धर्मस्थान धर्माचरण न करितील त्यांस शिक्षा करावयास योग्य समर्थ येथनिमित्य दोंही स्थलींहून वेदशास्त्रसंपन्न ब्रह्मवृंद रवाना करून दिलें बितपसील

शृंगेरीमठाहून आले:—	श्रीवाराणसीक्षेत्राहून आले:—
१ गोपाळाचार्य	१ गुणाकार पंडीत
१ व्यंकटेश पंडीत	१ पुरुषोत्तम पंडीत
१ वेणीराम पंडीत	१ नारायणराव पंडीत
१ श्रीनिवास पंडीत	१ गोविंदाचार्य
१ माधवाचार्य	१ गोविंदनाथ देव
५	५

१०

येणेप्रमाणें पंडीत व आणखी ब्राह्मण दशग्रंथी समुदायेशाहा वर्तमान सातारेच्या मुकामीं आले ते समईं अन्यस्थलींच्या व कऱ्हाड वांईकर वगैरे एकत्र ब्राह्मण मिळोन

दाहा हजारपर्यंत दरबारी प्रसंग केला. जे प्रभु यांस पुरातनपासोन जे कर्म नसतां नवीन कर्माचा सांक्षेप येदर्यी कलीमधें वर्ण दोन ब्राह्मण व शूद्र राहिले क्षत्री व वैश्य या दोनी वर्णाचा क्षय जाहला स (ह) देवासी येक पुत्र राहिला तो बद्रिकाश्रमी होता तयाकरितां कली धर्माचा नाश कलंकी अवतारीं करील मग क्षेत्रीपुत्रास राज्यास्थानीं स्थापील तेव्हां प्रभु यास तीन कर्मास अधिकार कोठून यावा मग भट आठलेकर तप्तक्षी यांणी उत्तर केलें जे शाणवई यांसी शटकर्माचा अधिकार आहे आणि यास नांही याचा आर्थ काये म्हणतां च मग दोनी स्थळींहून दशविध ब्राह्मणाच्या वंशपरंपरा शैयाद्रीखंडी समूळ आद्यांत आहे ती श्रींगेरी मठाहून आणविली ती त्यांत संविस्तर ब्राह्मणाचा आच्यार व देश तपसीळ

पंचगौड ते कोण	पंचद्रवीड ते कोण
१ मुख्य गौड	१ मुख्य द्रवीड
१ कानकुबज	१ महाराष्ट्र
१ मयथील	१ तैलंग
१ सरस्वत्य	१ कर्नाटक
१ उतकील	१ गुर्जर
५	५

येणेप्रों दशविध ब्राह्मणाचा कुळियामधें जेष्ट घर गौड यास निमित्यें वेदशास्त्रसंपन्न पुराणोतपन्न श्रीवारणासी पूर्वदेशी विद्याजन्म येत्र येत्र स्थळीं याजकरितां वडिलपणाचा अधिकार त्यांजवळ व दुसरे द्राविडांकडे जे श्रीक्षेत्राहून विद्याभ्यासी प्राप्त याप्रमाणें म्हणोन कनिष्ट व पंचगौडामधें विच्यार व द्रविडामधें आच्यार हे दोनी मार्ग पुरातनपासोन चालत आहे असें आसतां त्रेतायुगीं श्रीपरशराम अवतार क्षेत्रीये कुळीं सहश्रार्जुन माहाबाहूचें होऊन व्येभिच्यार धर्में वर्तणूक सर्व हि क्षेत्रीं करूं लागले तेव्हां परशरामानें एकवीसवेळां निक्षेत्री पृथवी करून सुमंत पंच क्षेत्री रुधीयच नधीमधें तिळोदक मंत्र येज्ञास्थव ब्राह्मण येश केला उपरांत क्षत्रीकुल आपण संव्हार केला ब्राह्मणहत्या पातकें जाहलीं म्हणोन पश्चाताप बहुत होऊन पृथवींचें राज्य आपले घरास आले आपणास राज्य काय करावें आपण ब्राह्मण तप करीत आसावें भुर्मीभार उतरून स्वस्थ आसावें हा विचार चित्तांत आणून संपूर्ण पृथवीचें राज्य ब्राह्मणांस दान दिल्हे आपणास राहावयास स्थल पाहिजे म्हणोन समुद्रापासून जागा चौदा कोश रुंदी व चौऱ्याहातर गांव लांबी घेऊन तेथें ब्राह्मण स्थापना केली ता

१ कल्याणच्या नदीपासून राजापूरचे १ राजापूरचे नदीपासून आचरेचे नदीनदी पो महाराष्ट्र देशीचे ब्राह्मण न्हेऊन पर्यंत जागा कराडे यास दिलो हेहि देसी

स्थापना केली आणि वित्तपावन नामाभि-धान ठेविलें कलम

हून न्हेऊन स्थापना केली आश्वलायन शाखी दुसरी शाखा नाहीं हे विषयारक आणावे कलम

१ रगवेदी आश्वलायन गोत्रं

१ आपस्तंब यजुशाखी

—

४

येणेप्रों पुढें मसूरचे नदीपासून आंकलेश्वरचे नदीपासून माहाळ कुडालचे नदी-पर्यंत आपणास राहावयास स्थान ठेविलें हरमल तर्फ पेडणें येथें राहिले येज्ञास प्रारंभ आश्वीनमासांमधें करुन दोषाचा नाश करावा येदर्थी सर्व साहित्य करुन येज्ञास प्रारंभ केला तो येज्ञसमुदाय गौडब्राह्मण पाहिजे तेव्हां गौडदेशाहून सारस्वत्य ब्राह्मण त्रिहोत्र-पूर नामक क्षेत्र आहे तेथून दशगोत्री आश्वलायन शाखा रगवेदी आणून स्थापना केली मसूरचे नदीपासून आंकलेश्वरचे नदीपर्यंत हा देश शाश्वत ब्राह्मणास दिला सारस्वत्य ब्राह्मणामध्यें मुख्य शिवशर्मा व देवशर्मा आत्रेयगोत्री व विष्णुशर्मा वछ गोत्री व कवंडण्य गोत्री व कवशीक गोत्री हे तीन गोत्री मुख्य याचसंमर्धां भारद्वाज सत्य येकून दशगोत्री यांस शाश्वत स्थापून यांस मोकासा कसबे मजकूरपों निमे स्थळ देऊन केळोसी कुश स्थली साष्टीनजीक गोमांतक त्रिवर्गासी देऊन मसुरेपासून आंकले सिंव्हेश्वरपर्यंत बारदेसयास दिला तेव्हां दोन प्रस्था पडली जे सेणवाई म्हणावयास कारण काय तर ब्राह्मण तमाम कारकून रोजगार करुन कालक्षेप केल्यास त्यास पंत अथवा सेणवाई म्हणावें हें पुरातन शेयाद्रीखंडी कथा आहे असें सांगतां व सर्वांसी समज पडला मग परभुची उत्पत्ती कोठून म्हणोन प्रश्न केली तेव्हां दाल्भ्य रुषी होते त्याचे दासीपासून त्यांची उत्पति त्यांसी अधिकार कोणते व गोष्टीचा नांही केवळ शुद्रापासून उत्पन्न म्हणून परभू हें नामाभिधान याप्रकारें वर्तमान असतां आन्यथा मार्ग पदवी जर यांसी दिली तर सिद्धीस जाणें कठीण पहिले वेदशास्त्र-संपन्न कैलासवासी गागाभट यांणी क्षेत्रीशर्मास अधिकार राज्यास वृतबंध करुन गाईत्री उपदेश करुन स्थापिलें ते कर्म सिध्धीस गेलें नाहीं दोनीहि वंशानें निर्मूळ जाहलें हें प्रत्यक्ष जाणून आमार्गानें वर्तल्यास साध्य श्री कृपा नांही आपापले मार्गी तत्पर आसावें हे उचित असे व सर्व वृत्तांत श्रीमन्महाराज राजश्री शाहू छत्रपती स्वामी चे निशांतानरी होऊन माहाराजांनी खोटपत्र ल्याहावयास आज्ञा केली दुसरें येमाजीपंत यांणी पाट्याच्या स्त्रीया प्रभुच्या घरीं पांच सात पाठविल्या त्या स्त्रिया कुडाळ खोरें वगैरे स्थळांहून आणऊन प्रत्यक्ष दाखविल्या तेव्हां माहाराजांची खात्री होऊन खोटपत्रें भाद्रपद शु॥ १२ योरसाची जाहाली एवंच प्रभु याचा आधिकार कोणत्या व मार्गाचा व नांही असें खांडें ठरवून ब्राह्मणांनी सर्वत्र माहितीस

दशग्रंथी व पंडित व शास्त्री या सर्वांनीं एक विचार करून माहादेव भट्ट आठले आणखी तत्पक्षी ब्राह्मण द्रव्य भक्षून त्यासारिख्या गोष्टी सांगोन व्यभिचार धर्म करावा. यास प्रारंभ केला. त्यास कांही शिक्षा करावी परंतु ब्राह्मण येदं-निमित्य वाळीत घालून पंक्ती वेगळे केले मग ब्राह्मणांस संकट पडलें सर्व मंडळीस शरण आले आम्ही शरण आलों आम्हांस मुक्त करावे म्हणाले तेव्हां सर्वांनी आज्ञा केली जे श्रीकाशीक्षेत्रीं जाऊन श्रीगौडाचार्य स्वामी सारस्वत्य यांस शरण गेल्यास ते कृपा करितील आणि पंक्ति-पावन करितील हा उपाय सांगोन माहायात्रेस ते भट सर्व आठले वगैरे श्रीक्षेत्रास जाऊन केलेकर्माचा उच्चार करून सर्व स्वामींपांसी विनंति करून घेतली नंतर स्वामी कृपालु होऊन त्यांस पंक्तिपावन केलें नंतर श्रीस्थळी यात्रा करून भटजीमंडळीसह वर्तमान माघारे सातेऱ्यास आले ते मोकामीं माहाराज शाहूछत्रपती यांजपाशीं आले परशराम अवतार भृगुवंशी धरून भुमीभार उतरून अश्वमेध केला त्याची साक्ष अद्यापि आहे. नवे विभूतींचा टिळा दिसतो, याची साक्ष पहावयास मौजे हरमल येथें हुजरे व ब्राह्मण आपले पाठविले ते पाहून आले आणि महाराजांस विदित केलें. सारस्वत्य ब्राह्मण रगवेदी आश्वलायनशाखी हे आपले स्वदेशास जाणेस आज्ञा घेऊन गेले आणि भार्गवराम क्षत्रीं आपण राहिले इतुकें वर्तमान जाहालें येणेंप्रों निवाडपत्र जाहालें आसे

२

श्री

वेदशास्त्रसंपन्न राजश्री समस्त ब्राह्मण ब्रह्मवृंद धर्माधिकारी व उपाध्ये जोतिषी प्रांत वांई स्वामी गोसांवी यांसिः—सेवक माधवराव नारायण प्रधान नमस्कार सु॥ तिसैन मैया व अलफ कसबे पेडणे परगणे सालसी समस्त ब्राह्मण यांणी हुजूर निवेदन केलें कीं, श्रीमंत कैलासवासी नारायणरावसाहेब यांचे कारकीर्दीस प्रभूचे आच-रणांविषईं सरकारांतून ठराव करून दिले त्याप्रमाणें त्याणें वर्तावें. तें न करितां आपला धर्म सोडून मनस्वी वर्तणूक करितात येविसीं त्यांस ताकीद होऊन बंदोबस्त जाहाला पाहिजे म्हणोन त्याजवरून मनास आणितां पेशजीं ती॥ कैलासवासी रावसाहेब यांचे वेळेस चौकसी होऊन परभूचे वर्तणुकेविसीं कलमाचा ठराव जाहाला त्याप्रमाणें त्यांमी सरकारांत कतबा लिहून दिला त्यांतील कलमबंदी तपसील

१ वेदमंत्रेंकरून कांहीं च करणार नांही हें सत्य	कलम
१ वेदमंत्र येत असतील त्याचा उच्चार एकंदर करणार नांही	कलम
१ श्रात्वपक्षास अंन्नाचे पिंड करणार नांही	कलम
१ देवीपूजा विहितकर्मे पुराणयुक्त च मंत्रें करूनच करूं ब्राह्मणभोजन आपले घरीं करविणार नांही	कलम
१ श्रीशालिग्राम पुजा करणार नांही	कलम

१३

१ ज्या देवास शूद्रादिक जातात त्या देवास आम्ही जाऊं कलम

१ ब्राह्मणास दंडवत असें मोठ्यानें म्हणत जाऊं कलम

१ वैदिक ब्राह्मण व ब्राह्मणाच्या बायका वेवहार पाणके शागीर्द; ठेवणार नांही व घरींही ठेवणार नांही कलम

१ आमचे जातीमध्यें कोणी आपले संतोषानें पाटाच्या क्रिया करून घेतील त्यांस अडथळा करणार नांही कलम

—

९

येणेप्रो णऊ कलमें लिहून दिलीं असतां परभू आपले घरीं चोरून ब्रह्मकर्मे करितील तर त्यामुळ्यें पेणेकर ब्राह्मणाचा व त्यांचा कजिया पडून परभूच्या घरीं कर्मे बंद जाहालें त्यासी येविसींचा हालीं विचार करिताना परभूच्या कर्मास आचरणाविसी चौकसी होऊन कलमें ठराऊन दिलीं आहेत तीं योग्य असे सिष्टसंमतें ठराऊन पुण्यांत परभूंचीं घरें आहेत त्यांसी हुजूरून ताकीद करून हें पत्र तुम्हांस सादर केलें असे तरी प्रांतमजकुरीं परभूंचीं घरें असतील त्यांस निक्षून ताकीद करून सदरहू कलमाप्रमाणें वर्तवीत जाणें जाणीजे छ २३ माहे जाखर आज्ञाप्रमाण

मोर्तब
सुद

सदरहू पत्राचें असल वांई क्षेत्रांतील ब्राह्मणाजवळ आहे.

☞ सदरहू कागदांच्या नकला गोवें प्रांतातून रा. बापूसाहेब खरे यांचें मार्फत मिळाल्या.

३२ तोतयाचें खूळ

(लेखक—रा. न. चिं. केळकर)

श्रीगजानन

लेखांक १

पे॥ छ १२ सफर सीत चैत्र

चैत्र शु॥ १४।१६९८ मंगळवार शके १६९८ चैत्र शु॥ ९ गुरुवार

सेवेसी नारो बाबाजी फडके कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना त॥ छ ७ सफर प्रातःकाल पावेतो मुक्काम रत्नागिरी वर्तमान येथास्थित असे विशेष ज्या कार्यास

स्वामी येथें पाठविलें त्यास येथील मामलेदारानी फाल्गुन शु॥ दशमीस बडी तोडून सर्व सरजाम श्रीमंताप्रो करून दिला उपरान्त मी येथें आलो सनद मामलेदारांस दिल्ही (एक ओळ गहाळ)

कोणाचे परवानगीने बेडी तोडिली पूर्ववत प्रो बेडी घालून बंदोबस्तानें ठेवावा तेव्हां त्याणी उत्तर केले कीं आज्ञे शिवाय दुसरा विचार नाहीं परंतु हे भाऊसाहेब खरे याविषयीं आमची खातरजमा जाहली कांडीमात्र लढा राहिला नाहीं याजकरितां बेडी तोडिली पुन्हा प्रतिबंध करावयाचा नाहीं याप्रों साफ च सांगितले आणि मजला सांगितलें कीं तुम्हास आपली खातरजमा करून घेणे असीले तरी ज्या प्रों पाहिजे त्या प्रों करून घ्यावी तेव्हा उठोन यावे तर ज्या कार्यास आलो त्याचे काही च न जाह्राले याजकरितां आठ चार दिवस येथे राहून या मसलतीत कोणकोण आहेत मामलेदारानी इतके बल कोणते आश्रयावरी धरिले याचा तरी पका शोध लावून यावे या अर्थे येथे राहिलो तीन चार वेळ किल्यांत गेलो त्या ग्रहस्ताचे माझे प्रहरभर बोलणे येकटयाचे च जाह्राले त्याणे कारभाराच्या व घरातील कुलगतीच्या वगैरे ज्या फार ऐकिव नाहींत त्या गोष्टी सांगितल्या (एक ओळ मजकूर गहाळ)

पले येकांती निरनिराळे येकट्याचे च बोलणे जाह्राले ते तपसीलवार ज्या स्थलीं जाह्राले ते सांगितले आणि बोलिले कीं या प्रो उभयेतास पुसान पाह्रावे म्हणजे खातरजमा होईल तेव्हा पुसावे असा जिवासरा वाटो लागला तेव्हा खरेपणाचे जाबसालाविसी वापूची व आपली खातरजमा केलियावर मग वहुत प्रकार उपदेश केला की तुम्ही सांगितले इतके खरे आहे तरी उभयेतास स्वदस्तुरची पत्रे लिहोन घ्यावी तेव्हा दोहो पत्रांत हिंदुस्थानात जाते समईच्या खुणा लिहोन पत्रे दिल्ही (पुढील मजकूर गहाळ)

लेखांक २ श्री

विज्ञापना तोतया घाटाखाली आहे रामराव नारायण राजमाचकर भेटावयास गेले म्हणून ऐकतो व सदासिव भट सिंत्रे परिक्षेस गेले आहेत त्यांची खातर जमा जाली असें हि ऐकतो राजश्री मोरोवा दादा सिवनेरीस गेले कांहीं राऊत जमा करणार असें बोलतात पक्की बातमी लागेल तें लिहून पाठऊ हे विज्ञापना

लेखांक ३ श्री

विज्ञापना श्रीमंत् सौ पार्वतीबाईसी दुसरीयानें बोलावयाचा मजकूर लिहिला तो कलला त्यास बोलल्यात फल नाहीं तथापि बोलोन पाह्रातो लिहून पाठवीन हे विज्ञापना

लेखांक ४ श्री

पो छ २६ साबान सब्बा

विज्ञापना ता॥ छ २६ साबान वर्तमान यथास्थित असे विशेष स्वामींनीं छ २५ रोजचे प्रहर रात्रीचे पत्र पा ते प्रातःकाळीं पावलें बुधवारी तुम्हीं कुच करून गेला ते मधी राहीला की पुण्या जवल गेलेत हे कळावे सींध्यानी काल दोन चौक्या मारिल्या तोतयाचे माणूस घाटावर याच तोंडावर आल्याची बातमी आहे तेव्हां भीमरायास इकडे आणावे किंवा तेथे च ठेवावे तुम्ही कुच करून सींद्याजवळ जाणें म्हणून आज्ञा केली त्यास मी बुधवारी प्रहर दिवस राहाता निघालो तो गुल्टेकडीवर प्रहर रात्रीस आलों येता च सींद्याकडे पत्र पाठविलें जाब आला नाही सींद्यानी काल काम चांगले केले आम्ही काल येथे तीनसे राउतानींसी आलों मागे मानाजी फाकडे मालोजी घोरपडे मालोजी नाईक निंबालकर राहिले त्यासी बोलोन आलो आज देतील बरकड हि लोक घरीहून आज सांयकाल पर्यंत येतील कनीष्ठ पक्ष दोन हजार असल्या सेरीज सींद्यांजवल कसे जावे फल काय तथापि जितके असाल तितके जाणें असें असल्यास जाईन भींवरायांचा प्रकार तर सींद्यास लिहिले आहे त्याचे उत्तर काय येते पाहाता तोतया घाट चढला नाहीं असें हि वर्तमान आहे लोक आले असीले तर मांदे आम्हीं असतां भींवरायास आणावे न लगे यांत जसें दिसेल तसे करू तोफावीसी व बाणाच्या कैच्या वीसी काल लिहिलें आहे त्या प्रमाणें जलद येत ते करावे सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना

लेखांक ५ श्री

पो छ २९ साबानसवा प्रातःकाल

शके १६९८ भाद्रपद वद्य ३ शनिवार

आश्विन शु॥ १ रविवार १६९८

सेवेसी विज्ञापना ता॥ छ २८ साबान वर्तमान यथास्थित असे विशेष स्वामींनी चिठी पा॥ ते पावली रविवारी पाहाटेस उजाडता सोमवार मुहुर्ते पुण्यास यावयाचा आहे त्यास तुमचे मतें कसें ते लौकर लिहून पाठविणें त्या मागें येऊ अगर राहू म्हणोन आज्ञा त्यास तूर्त स्वामींनी येऊ नये प्रो येते समई विनंति केली च आहे किल्याखाली नेहमी दोन हजार फौज राहिली असा जय पडला म्हणजे मग येण्यास गुंता नाहीं आपण तेथं आहेत तो कोणे गोष्टीची फिकीर नाहीं याजकरितां विनंति लिहिली असे यावयाचे न करावे सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना,

लेखांक ६ श्री

शके १६९८ आश्विन शु॥ १ रविवार

सेवेसी विज्ञापना त॥ छ २९ सावान वर्तमान यथास्थित असे विशेष स्वामींनी दोन पत्रें प॥ ती पावलीं सिंहगडा कडील मजकूर लिहिला तो कलला तोतयाचे पारपत्य जाले पाहिजे त्यास सिंहगडचा बंदोबस्त राहिला पाहिजे त्यास होळकरानी राहावे आणि सिंद्यानी तुम्ही घाट उतरावा किंवा सिंद्यानीं राहावें होळकरानीं तुम्ही घाट उतरावा यात्रा निश्चय सिंदे तुम्ही बोलोन ठराव करून लिहून पाठवणें म्हणून आज्ञा त्यास आज सिंद्याकडे जाणार होतो परंतु सावकार मंडळी सरकारचे वाड्यांत मेळविली होती म्हणून मी तेथें गेलो होतो सिष्टाचार बोलणी जालीं सिधांतात येईल ते खरें यामुळे फावले नाहीं सकाळीं जाऊन बोलोन मसलत ठरेल ते लिहून पाठवीन सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना

लेखांक ७ श्री

आश्विन १६९८

विज्ञापना राजमाचकर रामराव नारायण यांचा मजकूर लिहिला तो कलला त्यास ऐकतो तें लिहितो येथून पत्र लेहून मुजरत जासूदजोडी प॥ आहें उत्तर येईल ते लिहू आज रविवारी बाजारांत दाट आवाई उठली आहे जे राजमाची गेली परंतु तथ्य नाहीं राजश्री भिवराव यांचे पत्र छ २८ सावानचे आलें त्यांत मजकूर तोतया जाबुलपाव्यास आहे बरकड बोर घाटाखाली आहेत एकदोन रोजात आम्ही गाठ घालितों म्हणोन लिहिलें आहे आम्ही त्यास लेहून पाठविलें की उतावळी न करणें जे पाऊल टाकाल तें मजबुदीनें टाकावें दुसरें भिवरायांनी लिहिले होते की दोन हजार माणूस घेऊन गोसावी राजमाचीकडे गेला तेव्हां राजमाचकरांचे सूत्र असेलसे वाटते घडेल तें खरें स्वामींनी लिहिले कीं चिरंजीव से पनास राउत ठेवितात त्यास त्यांचा मनसुबा काय असेल तो देव जाणे कोण्या कारणास्तव ठेवितात हे कशावरून कळावे परंतु लोकवार्ता दादाकडे जाणार असी आहे हे विज्ञापना

लेखांक ८ श्री

पो छ २९ सावान सबा सबैन (पो १६९८ आश्विन शु॥ १ रविवार)

विज्ञापना तोतया जाबुलपाव्यास आहे त्रिंबक सुर्याजी व मुरवाराव बोर घाटाखाली आहेत त्याणीं सांगून पाठविलें कीं आमचा निभाव घाटावर होत नाहीं त्याजवरून दौलतगीर गोसावी यास कुमकेस पाठविणार आपण जाबुलपाव्यास राहाणार या प्रो एक ब्राह्मण आला त्याणें सांगीतलें विदीत जालें पाहिजे हे विज्ञापना

लेखांक ९ श्री

पो छ २९ साबान सबा

विज्ञापना राजश्री बाबूजी नाईक याणी तोतयाकडे बाळाजी बावाजी यास पाठविलें आहे त्याचे पत्र नाइकास खरेपणाचे आले त्याजवरून पागा आणविली तयारी करतात यामधों त्याचे घरची बातमी आली दसरीयांस किल्यास येणार असे स्वामींनी लिहिलें होते त्यास आपल्यास लिहितात येतो बाळाजी बावाजी तिकडे पा आहेत तेव्हां दुअसफी आहेत असे परिछिन्न जाले याजकरिता राजश्री कृष्णराव यास लिहून नाइकास हरतऱ्हेनें आपणा जवळ आणावे येविसी उद्योग करावयास चुकू नये हे विज्ञापना

लेखांक १० श्री

सेवेसी विज्ञापना स्वामीनी पत्र पाठविले ते पावले पुण्यास जावे असे राजश्री बापूचे मतें जाहालें आज येतो येथील बंदोबस्त ठीक आहे राजश्री बाबूजी नाइकाचा मजकूर लिहिला तो कलला आपले येणे होते उत्तम आहे येथे आलियावर जसा मनासुबा म्हटले तसा करावयास येईल हे विज्ञापना

लेखांक ११ श्री

सोमवार फाल्गुन व. ३०।१६९८ शक १६९८ आश्विन व॥ १४ शुक्रवार

पो छ २८ सफर सबा

सेवेसी विज्ञापना ता। छ २७ साबानवर्तमान यथास्थित असे विशेष श्रीमंत सौ पार्वतीबाई सासवडास येणार म्हणोण सरंजाम पाठविला होता त्यास मीं येथें आलों मनास आणीता निघावयाची मर्जी नाही असी आढलली याजकरितां विसाजी पंत जोग यास बोलावून पुसले त्याणीं सांगितले कीं तुम्ही येकवेळ येऊन विनंति करा म्हणजे निघणें होईल त्यावरून आज प्रात:काली वाड्यात गेलो चार घटिका पर्यंत येकांती विसाजी पंतानी आम्ही विनंति केली की सर्व गोष्टी येकीकडे आणि लौकीक रक्षण येकीकडे त्यापक्षी जावे हा उत्तम पक्ष जितकी अक्कल चालली तितकी विनंति केली परंतु बोलणें हें च कीं फौजा पुण्याजवळ असतां मजला चिंता काय शरीर प्रकृतीस सासवड व किल्याची हवा मानत नाही याजकरितां येथे राहाते दुसरे वेडेवाकडे अर्थ चित्तांत आणून राहात असेन तर ईश्वराची शफत असे म्हणून बोलिली पुण्यांत राहिले असता तूर्त च प्रसंगास वाईट असे कितेक प्रकारें समाधानच्या गोष्टी बोलिलो परंतु मर्जी यावयाची नाही स्वामीस कलावें म्हणोन लि। असें सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना होळकराचे उंट आणिले होते ते माघारें पाठवितो हे विज्ञापना

लेखांक १२ श्री

विज्ञापना तोतया राघोजी आगरे याणी धरला येविसीं राजश्री महादजी सींदे यांचे पत्र आले ते पो ते पावले मोठी गोष्ट जाहाली पत्रें घेऊन आले आहेत त्यांस इनाम दोनसे रुपयाचे कडे या श्री प्रथम खबर घेऊन आले त्यास द्यावें तोफा आम्हा-जवळ आहेत आज्ञा पाठवावी म्हणजे सरबती करतों बापूकडे पत्र पाठवावें श्रीमंताचें प्रतापाची सीमा जाली हे विज्ञापना

* लेखांक २–१२ हरिपंत फडके यांच्या स्वदस्तुरचीं हीं पत्रें आहेत.

लेखांक १३ श्री

शके १६९८ आश्विन व. ११ बुधवार

पो छ २४ रमजान सबा

विनंति उपरी आपण पत्र पाठविले ते पावले भीवराव व विसाजीपंत याची पत्रे व राजमाचीस तोतायाकडील विषय सांपडला त्याची यादी पाठविली ती पावली पत्रे यादी पाहिली सर्व समजले काल सांडणी स्वारांब॥ जलद दादाकडे जाण्याविसीं पत्रे पाठविली सीद्यास हि लिहिले पत्रे गेली मागाहून भीवराव याची पत्रे आली म्हणोन लि॥ ते कलले भीवराव यास व सीद्यास दादाकडे जाण्याविसी लिहिले ते फार चागले केले सिद्यास लिहिले न जाते तरी ठीक ××× लिहिले ते फार उत्तम केले येके जागा × आहेत पत्रे जावयासी ते येक जागा अस ×××× गाठ पडली सीदे जाणार नाहीत फौज देतीलसे वाटते भीवराव याणी उदासपणी लि॥ आहे त्यास पत्र पाठवावे म्हणोन लि॥ त्यास उदासपणी लिहिले असे नाही त्याची उमेद स्वामीसेवा येकानिष्टपणे करावी बरे म्हणोन घ्यावे असेच आहे दादाकडे जाणे तेव्हां पैका असावा फौज भरतीस यावी या अर्थे लिहिले आहे त्यास आणखी काही फौज जिवट चांगली गेली पाहिजे त्याची तजवीज करून रवाना होय असे करावे रास्ते याणी त्रिबकचे रोखे दादाचे रोखे जलद जावे असे करावे भीमरावं यास पत्र लिहिले आहे पाहून रवाना करावे यादी व पत्रे माघारी पाठविली आहेत भीवराव कल्याणाजवल गेले होते सीद्याजवल आले येणे करून दिवसगत लागेल परंतु सींद्यानी बोलाविले आले तो आपली पत्रे गेली उत्तम जाले आहे* उदासपणाचा अर्थ किमपि नाही व स्वभाव हि नाहीं यक मात्र आपण त्यास ल्याहावें कीं तुम्हाजवल कोणी चाकरी केली त्यास कार्याकारण बक्षीस आगर किरकोळी देऊन उमेदवार करणें म्हणून परवानगी लेहून पाठवावी त्याणी हि यकदा लिहिले होते की कोणास कांहीं द्यावे लागेल (मजकूर गहाळ)

लिहिली होती (मजकूर गहाळ)

---

* येथपासून अक्षर स्वदस्तुरचें

लिहिले तरी त्याहावे व ईग्रजाची व फौजेची तजवीज ध्यानांत असावी ते तरी करीत च आहों आपण गोड लिहितात बोलतात याजवरी करावयास चुकत नाहींत संतोषानें करितात उतर आपण लिहिणे ते ल्याहावे काही गुंता नाहीं गा छ २३ रमजान सिंद्यापासून लौकर त्याणी जावे या अरथे त्याहावे हे विनंति

लेखांक १४ श्री

शके १६९८ अश्विन व. १२ शुक्रवार

पो छ २५ रमजान

विनंति उपरी सखाराम केशव गु॥ याणे सोलापुर प्रांती दंगा केला होता तो कोकताण तोतयाकडे जाऊन ब्राह्मणास बहुत दुख देऊन नागविले त्याचे घरका भात्रावाज माडवगण येथे आहे म्हणोन ठिकाण लागले आहे त्याची जप्ती करून मुले माणसे आणावी याजकरिता राऊत कारकून तयार केला आहे परंतु तेथे होळकराची सता आहे कटकट पडेल गुप्तरूपे काम तर जाले पाहिजे यास्तव फार बोभाट न होता होळकराचे पत्र तेथील कमाविसदारास घेऊन पाठवावे म्हणजे कारकून राऊत पाठऊ गा छ २५ रमजान हे विनंति

लेखांक १५ श्री

पो छ २७ रमजान सबा शके १६९८ अश्विन व॥ १४ रविवार

विनंति उपरी आपण पत्र पाठविले ते पावले राजश्री माहादजी सींदे व भोवगवे व नारोपंत व विसाजीपंत यांची पत्रे आली तीं पाठविली पावली सर्वांस्तर मार कळला आपण बेत लिहिल्याप्रमाणे उतरला फार चांगले जाले सींद्यानीं पत्रे पाठवावी म्हणोन लि॥ पत्रेत्याप्रमाणें आपण रवाना केली च असतील नारो सिवदेव याचे पत्रात मंदवारी तोतया मह बालाराव याचे हवाला होतील सर्व खातरजमा बालाराव याणी सरंजामाची केली आगरे याजकडे उटाची तर्तूद केली म्हणोन लि॥ आहे हा मजकूर सींद्याचे पत्री नाही परंतु नारो सीवदेव याणी लि॥ ते प्रमाणच आहे ईग्रजाची पत्रे व आगरे यास पत्रे असावी म्हणजे चांगले ह्मणउन सींदे याणी लि॥ आहे पत्रे माघारी पाठविली आहेत* बालारायाचे पत्र सियास आलें त्यात भाव आहे की वासदेवबावा वगैरे गेले त्याणी गैरवाका समजाविला म्हणून लि॥ आहे तेव्हां भाव दिसतो की तुम्हाकडे येत होता तुमचे राजान आल्या आणि तेथून सलुखाने नेला आगे त्याणी ईग्रजास समजाविले तेव्हां ईग्रजानें आगरी यास लिहिले परंतु उदेरी जवळ आला तेथून याणी आणिला हे काहीं ईग्रजास समजले

* येथपासून अक्षर स्वदस्तुरचें

नाही ते प्रस्तुत बालाराव गेल्या नंतरी इंग्रजाचा ग्रहस्त आला त्यासी बोलणे जाले असेल तेव्हां त्याची खातरजमा जाली आसेल त्यास समध च बोलावयास नाहीं असे आसता लबाडी करितो याउपरी इकडून पत्रे गेली आहेत बालाराव हि समजावीत आहेत इंग्रजास हि जाबसाल जाले ते कलले आसतलि आसे वाटते वरिचेवरी पत्रे सरखलीस जात आसावी रा। छ २७ रमजान हे विनंति

लेखांक १६ श्री

पो छ २९ रमजानसबा शके १६९८ अश्विन व॥ ३० सोमवार

विनंति उपरी आपण पत्र पाठविले ते पावले राजश्री जयरामपंत याणी पत्रे पाठविली ती पाठविली ती पावली पाहून बहुत संतोष जाहाला वासुदेव बावाकडील कागद धरून पाठविले मोठे काम केले हे कागद ज्याचे त्यास पोचते तरी चार रोज दम गुलाम धरिते ती गोष्ट राहिली बरे जाले नरसीपंताचे पत्री मार लिहिला आहे त्यास बापूजीपंत तोतया व राघोपंत वगैरे मुख्य .कोण कोण असतील त्यास बहुत मजबुदीने पुण्यास आणवावे लोक असतील त्यास अटकेत ठेवावे आणि जयरामपत बाजीपत याणी रत्नागिरीस जाऊन बंदोबस्त करून सदाशिव केशव याचे स्वाधीन करावे मोरो बापूजीस फार रोज जाले पुण्यास आणवावे याप्रमाणे जलद पत्रे पाठवावी रसालगड वगैरे किले राहिले असतील ते घ्यावयासी जयरामपत ठेवावे बाजीपती पुढे जावे मुलुकाची रखवाली चांगली करावी फौज थोडकी आहे होईल गुंता नाही मोरो हरि व सदासिवपत व चिमणाजीपत आले बरे जाले लक्ष्मणपतास कलविले पत्रे माघारी पाठविली आहेत वासुदेवबावाचे वगैरे कागद निघेने रा। छ २८ रमजान ×××× वासुदेवबावाचे दोनघटका नंतर सायंकाळ रात्रीं ×××× हे विनंति कानल्याचे पत्रांत माधवरायानी ल्याहावे की दादासाहेबाचे राजकारण गुप्त आहे ते आविधान खाशानेच कलविले विस्तर युक्त ल्याऱ्हावे हे विनंति

लेखांक १७ श्री

पो छ २८ रमजान सबा श. १६९८ आश्विन व॥ ३० सोमवार

विनंति उपरी तोतया धरला हे वर्तमान दादासाहेबास कळताच त्याचे चीत व्यग्र होईल पलावयाचा विचार करील रास्ते गेले की नाही वीस वीस कोसाचे मजली करून लौकर जात ते करावे रघुपतराव नारायेण यास लौकर जाण्याविसी लि॥ आहे आणखी लेहून घाटावर येत ते करावे * रास्ते कोणे ठिकाणी गेले दादा पलतो यांत संशय नाही रा छ २८ रमजान हे विनंति

* येथपासून अक्षर स्वदस्तुरचें

१४

लेखांक १८ श्री

रविवार आषाढ शु॥ १४ १६९८

पो छ १५ ज॥ वल

सेवेसी बाबूराव कृष्ण साष्टांग नमस्कार विज्ञापना छ १३ जावलपर्यंत स्वामींचे कृपावलोकनें सेवकाचे वर्तमान यथास्थित असें विशेष स्वामीचे छ ११ जावलच पत्र सेवकास सादर जाहाले तेथे खालील तोतयास अबदुल कादर व बलामार वाले मिलाले याजकरितां किले सातारी थावरीस बाल मारवाले अजनवेल गोंवलकोटचे राहणार आहेत याज करितां संशय येतो तर उतरून हुजुर पाठवावे म्हणोन लि॥ ते कललें ऐशास कोंकणांत तोतयाचा प्रारंभ जाहाला त्यावेलेपासून तिकडील राहणार लोक होते ते दूर करून देसचे लोक पाहून फारकरून ठेविले च आहेत हाली हे वर्तमान ऐकिले आतां दाहावीस असामी तिकडील आहेत ते दूर करितों जमातदार कविलासुधा निखालसपणें चाकरीवर आहे त्याचा भाऊ तोतयास मिलाला तरी त्याचे बुद्धीस अंश व्हावयाचा नांही सेवक अहर्निसीं बंदोबस्ताने हुशार आहे कदाचित संदेह च ज्यासमई भासेल त्यासमई संशयी माणूस अढलेल ते उतरून यावयास कठीण नांही जाजती शंभर माणूस कानडे व देसचे मिलोन ठेविले आहेत घालबाद येथील बेगमीस श्रावणमासी दाहा हजार रु॥ पावत असतात त्याप्रों साल-म॥रीं तूर्तच दविल्यास उपयोगी आहेत याजकरितां तर्तूद करून पाठवावयाची आज्ञा केली पाहिजे कोंकणांत तोतयास आरंभ होऊन च्यार महिने होत आले आजपर्यंत स्वामींही उपेक्षाच केली पांच सहापत्रें माझीं गेली परंतु बंदोबस्त केलाच नांही अद्याप तरी पका भरणा करून आपण त्रिवर्गांतून मुख्य कोन्ही गेल्यासिवाय पका बंदोबस्त व्हावयाचा नांही दरोबस्त घाटांस चौक्या त्याच्या जागां जागां मातबर सरदारांकडे सूत्रें त्याची गेलीं आहेत लोकांचीं चित्तें त्याजकडे भ्रांतिस्तव येथली जो तिकडे जाईल तोच त्यास मिलेल असें दिसतें हजार दोनहजार लोक पाठविल्याने परिणाम नांही त्याजपासी वीसहजारपर्यंत पायचे लोक जमले आहेत निदान दाहा हजारपर्यंत रवाना करावे तेव्हा आवई भारी पडल्यावर त्याजकडे गुराखे जमा जाहाले आहेत ते पलून जातील *आपण ज्या स्थली आहेत येथील पका बंदोबस्त असेलच परंतु शेवकास सूचक अर्थ लिहिला आहे आम्हापासी जमातदार आहे हा बहुत प्रमाणीक आहे लोक कोंकणचे होते ते दूर करून देसचे ठेविले मर्द माणूस आहे व सेवकाचीही बंदोबस्ती ठीक आहे आपले कृपाकटाक्षे काही चिंता नाही सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञाप्ति

* येथपासून अक्षर स्वदस्तुरचें

लेखांक १९ श्री

सोमवार श्रावण शु॥ ७।१६९८

सेवेसी बाबूराव कृष्ण करद्वय जोडून साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ता। छ ५ जा॥-खरपर्यंत वर्तमान येथास्थित असे विशेष रामचंद्र नाईक तोतयाने आपणाकडे रवाना केले ते पोहोचले च असतील त्याची निखालसता आपण धरितात परंतु त्यांचा कृत्रिम भाव केवल येसा दिसतो कशावरून तर त्याजकडील चिमणाजीपंत म्हणून कारकून सातारयांत शहरांत आला होता तो आमचा वलखीग्रहस्ताजवल म्हणत होता की बाबूराव आम्हास वश होतील की नाही हे वश जाहाले म्हणजे ठीक आहे मग आमच्या वलख्याने त्यास फजित केला तोंडावर खापली मग (* चिमणाजीपंत) गेले आठां राजा-आलिकडील अर्थ आहे मग रामचंद्र नाईकाचा भाव काय असेल तो असो परंतु शेवकाचे मते नाईकास तूर्त फार संच्यार करू देऊ नये प्रतिबंधात असल्यास उत्तम तोतयापासून काय मसलत खोटे खरेपणाची घेऊन आले ते शेवकास कलावी कारकुनाचें वर्तमान आजच मला कललें त्यावरून स्वामीस लिहलें आहे रामचंद्र नाईकाचा आशय स्वामीपासीं बोलणेयांत काय आहे तो कलवा राजश्री हरिपंततात्याकडील फौजेचा गवगवा फार आहे तात्यांस उपास काडितात येथी लौकिकी खबर फार दाट आहे त्यास पैशाची वोढ हि खरी च परंतु आपण उभयता शेषाचा अवतार श्रीमंताचें राज्य म्हणजे वलयांकित प्रथ्वी त्या राज्याचा भार आपले माथां आहे भगवतें शेष धरणीधर करावयाचें कारण हेंच कीं त्या कार्यास तोच योग्य तसें या राज्यास आपण उभयता भगवंते योजना केली आहे येशाविशइ संदेश नाहीच फौजेची तोड पाडिलीच असेल दिपाजीराव येरुणकर पुरंधरावरून लोकसुध्धा खाली उतरले म्हणोन आईकतो काही कृत्रिम आढलले असेल तर मुलाजा काय व दूरदेशी पाहून उतरल्यास फारच उत्तम केलें प्रस्तुत तोतया चांपोलणास आहे त्याची आवई लोक बोलतात की तिवरे घाटेंवर चढणार चढल्यास आम्हापासून वीस कोश घाट आहे शेवेसी कलावे राजश्री—स्वामी सुखरूप आहेत सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञाप्ति

* मुळांत शोध आहे

लेखांक २० श्री

पो छ २३ रमजानसवा १६९८ आश्विन वा। ९ सोमवार

सेवेसी बाबूराव कृष्ण सीर साष्टांग नमस्कार विज्ञापना

ता। छ २१ रमजानपर्यंत स्वामींचे कृपे करून वर्तमान येथास्थित आहे विशेष तोतया राजमाचीहून पलाला तो बेलापुराहून जहाजांत बसोन हराम-

खोरांसुध्धां पलत होता तो राजश्री राघोजी आंगरे याणी धरून आणिला आणि राजश्री सिदे यांस लिहिले की लोक पाठवून तोतया घेऊन जावा तीच पत्रें सिदे यांनीं स्वामींकडे पाठविली म्हणोन आमच्या कारकुने लिहिलें आईकोन जो संतोश जाहाला तो लिहितां नये स्वामींचे निश्टेपुढें कालिकाल तुःछ तेथें याचा पदार्थ किती च्यार दिवस दुःख प्रज्येस बहुत च जाहालें मोगलाईपेक्षे चौपट (* चांडालानी केले) अडचण जागा प्रजन्यकाल नाइलाज उन्नाप बापोजी हरी वगैरे येक दोन गेलेच परंतु सारेच मात्रागमनास प्रवर्तले परंतु ईश्वर दूर नाहीं अतःपर शेवकाची येक रदबदल आगत्याची आहे जे दिवमानी सांपडले त्यास ब्राह्मणाचा सीरच्छेद करिता नये परंतु आपले रुबरू आणून सावाजी वगैरेयांस दुहारी जेरबंद लावून मग होडीत राहातील धुलप वगैरेयाची ता डोचकीच मारावयाची परंतु हरामखोराची पारपत्यें रुबरूच करावी दादेभट व वीरेश्वर दीक्षिताचे भाऊ पगतीनें जेवणार ते सर्वांस सागत कीं पवमान म्हणतो त्यास रुद्र सर्व ब्राम्हकर्म आहे भाऊ खरा असें बालात त्यांस चाप लाऊन तोतयाचे रुबरू उभें करून तोतयापासून म्हणवावे तो न म्हणे तर त्यास चाप लावाजे हे जरूर जाहाले पा अतःपर कोणी राज्यांत बखेडा करूं न शके स्वामी तो करतीलच परंतु शेवकाच्यांनें लिहिल्यावाचून न राहवें म्हणोन विनंति लि॥ आहे येखादा मादबर हरामखोर बंदीस ठेवायाचा जो दरदडांस ढदघड असेल तो येकदाचें तेथें पाटवावें बंदोबस्त होतो कीं नाहीं पाहू स्वामींचे प्रतापें कांहीं चिंता नाही सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना

* शोध आहे.

लेखांक २१ श्री

शके १६९८ आश्विन व॥ १० मंगळवार

पो छ २५ रमजान सवा

सेवेसी बाबुराव कृष्ण करद्वय जोडून साष्टांग नमस्कार विज्ञापना छ २२ रमजान पर्यंत स्वामींचे कृपावलोकनेंकरून सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे विशेष तोतया फितुरीसहवर्तमान धरिला म्हणोन सेवकास आज्ञापत्रीं स्वामींनी लि॥ तें वर्तमान कळोन सेवकास संतोष जाहाला तो लिहिता येत नाही श्रीमंत अवनार समर्थ पुण्यप्रतापी तेथे खद्योतजन विघ्नास प्रवर्तल्यास त्याची शक्ति कलत च आहे हरामखोर सापडले त्याचें पारपत्य सांग व्हावें इतका सेवकाचा फार हेतू आहे तो पूर्ण करणार स्वाम आहेत सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना

लेखांक २२ श्री

रविवार मार्गशीर्ष शु॥ १२।१६९८

सेवेसी बाबूराव कृष्ण करद्वय जोडून साष्टांग नमस्कार विज्ञापना छ १० जिल्कादपर्यंत स्वामींचे कृपावलोकनेंकरून सेवकाचे वर्तमान येथास्थित असे विशेष स्वामींचें आज्ञापत्र सेवकास सादर जाहालें तेथे आज्ञा की तोतया व फितुरी हरामखोर धरून आणिले त्यातून तोतया व दौलतगीर व बापोजीपंताचे नावाचा तोतया यां त्रिवर्गास देहांत पारपत्य केले व फितुरीयाची धीड भोंवडून कैद करून रामचंद्र नाईकासुद्धा निग्रहात ठेविले म्हणोन लि॥तें वर्तमान आईकोन अत्यंत आनंद जाहला हे वर्तमान राजश्री–स्वामीस हि विदित केले त्यांस हि परमसंतोष जाहाला पारिपत्य ज्याप्रें॥ करावें असा हेतू होता त्याप्रों घडलें तेणेंकरून स्वामींचे सतेची महिमा अवतारशक्तीची अवर्णनीय आहे फितुरी निग्रहांत आहेत त्यांचें हि पारपत्य फारच चांगलें जाहालें पाहिजे कैलासवासी नारायेण रावसाहेब यां आलीकडे जी जी कृत्यें स्वामीही राज्यरक्षणार्थ केली ही मानवी नव्हत दैवी कार्ये होत मानव्यांस ही यशें कैची हें लिहिणें उगेंच आर्जवी नव्हे खावंद बाल्क्रीडेत असतां वल्यांकित प्रथ्वीचे राज्य संरक्षण होणें हें मागें हि पुराणांतरी आईकिलें नाही पुढे हि घडणें दुरापास्त अशी कीर्त स्वामीही केली शेवक आनंदें करून उचंबलित जाहाला सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना

लेखांक २३ श्री

शके १६९८ मार्गशीर्ष व॥ ६ मंगळवार

सेवेसी बाबूराव कृष्ण साष्टांग नमस्कार विज्ञापना छ १९ जिल्काद पावेतों स्वामींचे कृपावलोकनें करून सेवकाचे वर्तमान यथास्थित असे विशेष स्वामींचे आज्ञापत्र आलें तेथें आज्ञा की अमृतराव विश्वनाथ यांसी राजश्रींचे चिरंजीवाचे समाधानास पाठविले आहेत (*व मातुश्रीबाईसाहेबाचे) समाधानास पाठविले आहेत निकडीनें येऊन पोंहोंचतील म्हणोन लिहीले उत्तम आहे गोष्ट फार चागली जाहाली यांस संतोशास कारण जाहाले सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना

* मुळांत हा शोध आहे

लेखांक २४ श्री

विज्ञापना बापूजी नाईक बारामतीकर याणी आपला कारकून तोतयाकडे तल्याचे मुकामीं पा। होता तो आठ रोज तेथें होता आणि आला होता त्याने बाबूजी न॥ यास सांगितलें की तो भाऊ नव्हे व स्वदेशी ब्राम्हण हि नव्हे कोणी हिंदुस्थानी आहे

जातीने कोण आहे न कळे असे कारकुनानें परिछिन सांगितले म्हणून बाबूजी नाईकानी तो कारकून त्याचे .... वर्षे होता भाऊ खोटा म्हटलें म्हणून दूर करून बारामती बाहेर लावून दिल्हा तो मजवळ आला होता सीपाई चाकरीकरितां आला होता वाईस घर आहे गडबड वारली म्हणऊन बलाविला आहे परंतु हे मातबर म्हणवितात आणि मात्रागमनास चुकत नाहीत याचा विश्वास आपण कदाप धरू नये कारकून पाहिजे तर शोध करून पाठवीन शेवेसी वर्तमान कलावें म्हणून लि॥ आहे सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना

लेखांक २५ श्री

शक १६९८

सेवेसी विज्ञापना श्रीमंत सौ मातुश्री पार्वतीबाई काही रुष्ट आहेत म्हणोन ये किल्यांत आहे व काही खाली सूत्र हि आहे पार्वतीबाई कडून श्रीमंत मातुश्री गंगाबाईकडे हि काही तोतयाचा खरे पणाचा मेश गेला आहे येसे हि ऐकिल्यांत आहे चौकसीस आलस नसावा श्रीमंत राजश्री—रावसाहेबां जवल चौकीस पराजप्या कोणी आहे तो रामर्चंद्र नाईकाचा होता तो आपण काढिला च असेल कोण कसा दगा करील हें समजत नाही येथे हि धणीकडे कोणी भेटावयास धणीची बहीण येते खाली उतरत्ये वेलेस पालखीस बुरखा असतो उघडून पाहता नये म्हणून येकच कच केला आहे आवी माहाराज दिर्घ्यनें आमचे कारकुनानें वाडयांत पाहावे मग पालखी जाऊ द्यावी येसे येथील आहे पूर्वी सिवाजीराजे दिलीहुन डालीत बसोन निघाले येशा आवई आहेत रावसाहेबांविसी फार चौकसी असावी तो प्रत्यक्ष कृष्णाचा अवतार आहे चिंता नाही च परंतु आपले कृतीस कदाप चुको नये तोतयाचे बंदोबस्ताची उपेक्षा जाली त्यामुलें इतका पेच पडिला बिडितला बंदिवान त्याणें सरकारचे किले मुलुक घेतला होणारास उपाय नाहीं परंतु कर्त्याास शब्द येतो स्वामीस त्ये गोष्टींचें अशक्य नाही परंतु नखाचे कामास कुराड लावणे प्राप्त जाली सर्व हरामखोर जाले आहेत कोणी जात वागली नाहीं तत्राप अवतार समर्थ आहे पारपत्यास उशीर च नाही येथील अर्थ बंदोबस्तीचा ठीक आहे रावसाहेबांचे चरणप्रतापें निर्विघ्न सेवटास जाईल स्वामींचा मी येसे म्हणविले आहे आणि स्वामकाजीं देह अर्पण केला आहे त्यांत अंतराय न व्हावा हें च मागणें ईश्वरी शेवकाचें आहे या व्यतिरिक्त किमपि नाही हा देह स्वामकाजी खर्च व्हावा इतकाच अर्थ आहे सर्व सता ईश्वराची आहे काही येवजाची सोई जाहाल्यास करावी सालाबाद पावतच आहे परंतु तूर्त आल्यास उत्तम आहे सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञाप्ति

लेखांक २६ श्री

शक १६९८

शेवेसी बालाजी गोविंद सां। नमस्कार विज्ञापना चिंठी पा। ती पावली श्रीमंत राजश्री पाटील बावानी विठलवाडीजवल जाऊन मुकाम करून तोतयाचे पारपत्य करावे म्हणोन आज्ञा त्यास पाटीलबावा प्रातःकाली च दोन घटका दिवस चढता स्वार होऊन गेले आज्ञेप्रो। च वर्तणूक घडेल तोतयाचे पारपत्याविसी व तिकडील बंदोबस्ता-विसी कालजी येकरूप न करावी आपलेकडे तोतयाकडील बातमी येईल त्या प्रमाणे वरचेवर सुचवीत जावी सरंजाम दारूगोलीचे साहित्य लागेल ते मात्र करवावे कितेक मजकूर राजश्री नारोशंकर यास सांगितले आहे ते विनंति करतील कांहीं बुनगे दिव्याचे घाटाने व स्वारी याप्रो। आणि तोफखाना व जामदारखाना प्रहर रात्र आसतां बोरघाटाने लाविला तो हि आज गारपिरा जवल मुकामास शामील होईल आजचा मुकाम नजीके पुणे येथे करविला बुनगे बोर घाटाने गेले त्यास आज सोला कोस पडेल यास्तव मुकाम पुण्याजवल करविला आहे वरकड नारोपंत सांगता श्रुत होईल हे विज्ञापि

लेखांक २७ श्री

आश्विन व॥ १०।१६९८

सेवेसी कृतानेक विज्ञापना ता। आश्विन वद्य १० बुधवार संध्याकाल दोन घटका रात्र मु॥ कुलाबा साहेबाचे कृपेकरून येथास्थित असे विशेष काल नागोठणी-हून कुच करून येथे चार घटका रात्री दाखल जाहालो सरखेल यांची भेट जाहली दोन कोस पुढे आले होते भेटी मात्र जाहल्या आज बोलणे— (व्हा) वें त्यास वैधृत कुयोग यामुलें बोलणें जाहलें नांहीं नागोठणीयाहून राजश्री......विटल पाठ-विले होते त्यासी बोलणें जाहले ते काल रात्री पत्र पाठविले त्यावरून श्रुत जाहले च असेल आम्ही त्याजकडील कारभारी गोविंद सेटी यासी गांठ पडून खुलासे निघाले इंगरजाकडून भला माणूस कालच सरखेल याजकडे आला तो आद्याप येथेंच आहे फिरंगीयाचे वकिलाचे पत्र इंगरजास पुण्याहून आणून इकडे जलद पाठवावे व येक पत्र परभारे त्याजकडून रवाना करावे जे तोतिया आंगरे याणी धरिला तो घेऊन पुण्यास येतील तुम्ही आंगरे यासी कोणेविसीं बरकसी न करणे म्हणोन जलद सदरहू प्रो पत्रें यावीं म्हणजे सरखेल खासा तोतियास घेऊन आपले जवल येतात सरखेल याचे येण्यात गुंता नाही परंतु इंग्रज लबाडीची गोष्ट बोलतात तेव्हां याची जागा यास मोकली टाकून येता येत नाही यास्तव फिरंग्याचे वकिलाचे पत्राची प्रतीक्षा करितात खासगत बंदोबस्त हि पाटीलबावानी करून घ्यावा पाटिलबावा च आहेत तेव्हा आम्ही बलावे असे नाही आमची

सरदारी वोढगस्त आहे उभारणी जसी कलेल तसी करावीं शेर्टाचें आमचें बोलणें आज आवग्र दोम वेला जाहालें * सरखेल यानी राज्यार्तील आर्थ आजवर खुल जाहाले हा आनर्थ जाहाला हे सर्व दृष्ट श्रुत होते ते सर्व सांगीतलें पाहातां आर्थी खरेंच जाहाले राज-खुलाची प्रबलता......परंतु आपण कसर बांधून राजमार्चाहून तोतयावर जरब बसविली तथोन पलाला तेव्हां खुल तसेच राहिले खुलकर्ते यांजला आंशा ती राहिली आपले हि सांगणे आगरे याजला निशेधयुक्त आप्तपण्याने दोन च्यार वेला सांगविलें आणि लीहून. हि पाठविले या वरून हे हि आपले जागा संकोचित होऊन (हालावर) राहून तोतयास महत्प्रयत्नेंकरून हस्तगत केला यामुलें सर्व राज्यातील उभयतां कारभारी व सर्व सर-दारांपैकीं आपण त्रिवर्गाचा स्नेह जोडून त्रिवर्ग वेगले करून आबालवृधाचा द्वेश मेलविला दौलत नादार ठिकाण नाहीं आपण आप्त आज प्रसंगीं आहां म्हणोन कोणांचे कांही चालत नांही आपण आपले कामास गेल्यावर आमचा तरणोपाय होत नांही वास्तव यांचा प्रकार पाहाणें तो तुम्ही पाहाल च लिहावे बोलावेसे नाहीं पहाता आधी बोलतात हे खरेच खुलांत सर्व आबालवृध त्रिवर्ग वेगले करून याचा हि शोध यानी बारकाईने घेतला तो हि आम्हा समजाविला आमचे हि ध्यानात आला आस्तु उदैक यांची + + जमा करून येथोन निघायाचा निश्चय होईल तो लिहून पाठवू सारांश इंग्रजाकडील वकिलासी बोलोन पत्रे परभारे पाठवावी......इकडे हि पाठवावी मुबईकडील मात्र बंदोबस्त करावा जलदी पत्रे पाठवावी या अन्वयें पत्रें आम्हाकडील तीन गेली आहेत जलदी उत्तर पाठवा ते श्रीमंत दादाकडील वर्तमान यांजकडें आलें दीडशे माणसानिशी तारापुराकडे वेढ्यात आहेत पाहावे पुढे कोणीकडें जातात किंवा कसे तें कळेल सारखे लिहून पाठवूं सेवेशी श्रुत होय हे विज्ञाप्ति

* येथपासून अक्षर स्वदस्तुरचें

लेखांक २८ श्री

पे॥ छ ७ रोवलसीत शके १६९८ वैशा. शु॥ १

वैशाख रविवार

शेवेसी विज्ञापना त॥ छ २ माहे रबिलावल पावेतों सेवकाचे वर्तमान येयास्थीत असे विशेष छ २४ सफरचे पत्र पाठविले तेथे आज्ञा की रत्नागिरीस तोतया बंदी होता तो तालुकदारानी मोकला केला आणि भाऊसाहेब म्हणोन बंड केलें आहे त्या-वरून सुवर्ण दुर्गचे मामलेदार याणी खुशाली करून किल्याचे तोफांची सरबती केली साखरवाटली सुवर्ण दुर्गचे पेठेन काही बहिरागी आले आहेत त्याजकडे मामलेदार जाऊन खलबत करीत असतात म्हणोन लोकांचे सांगणेयात आहे त्यास तुम्ही मामलेदाराचे भय न धरितां सविस्तर वर्तमान खरे असेल ते

कचें लेहून पाठवणे म्हणुन आज्ञा त्याजवरून कचे वर्तमान सेवेसी लिहीले आहे सुवर्णदुर्ग गोवा कनक दुर्ग येथील सारे भांडे यांची सरवती केली अरमार दि बंदरात च होते त्याची सरवती केली स्वारीहून अगोदर च च्यार दिवस बंदरांत आले होते साखर पेठेत व मुरुड आंजर्ले केळसी गिन्हवणें जालगाव येथें साखर पाठवून वांटली व पेठेत गुढ्या उभ्या केल्या होत्या तालुक्यांतील किल्याची सरबती केली पेठेत बहीरागी आला होता तो बापू फडका म्हणोन त्याजकडे जात होते त्यास येक सेला व एक पागोटे धोत्रजोडा सोवले पीतांबर याप्रमाणें सनगे दिल्ही हातामध्यें सलाचे कडे लोखंडी होते ते काढून घेऊन सोनेयाचे सांतोलेयाचे करून दिल्हे पुढे त्याची चौकसीकरितां निशा पटला नाही तेव्हा रत्नागिरीस माहागीरीवरी घालून रवाना करितां कडे काढून घेतलें आणी त्यास रवाना केला अठरा दिवस येथें होता उपरांत रवाना केला वरकड रत्नागीरीचा तोतया लोक तिकडून येतात ते म्हणतात कीं भाऊ खारा आम्ही आपले नजेरेने पाहिला नाही रत्नागीरीस पायाचा जमाव ठेवीतात दोन हजार माणूस बरखंदाज ठेविले आहेत म्हणून वर्तमान आहे स्वामीची येक दोन पत्रे याजवांसी मामलेदारास आल्यापासून तिकडील फारसा राहता नाही स्वामीचे अस्वासन असील्यास मामलेदारांचे भय कशास धरावे सेवेसी श्रुत जालें पाहीजे हे विज्ञापना

लेखांक २९ श्री

विज्ञापि माझी बातमी तिवरे घाटावर असत्ये त्याचें वर्तमान आज च आलें कीं तोतया सुवर्णदुर्गी येकादसीस निघून गेला रायगडचा कोलटकर येऊन भेटला सरहद्दी जाहली जंजिरा सुवर्णदुर्ग वश नव्हता म्हणून खासा गेला त्यामुळे वश जाहाला दौलतगीर गोसावी पांच हजार फौजेनिसी सालसीकडे पाठिवला बालाजी गणेशांही कांहीं फिरवून गोष्ट सांगितली म्हणोन पारपत्यास फौज गेली बापोजी हरीस बेडी घातली रत्नागिरीवर ठेवला गगोबास येकादों रोजीं घालावी याप्रा वर्तमान तहकिक आहे कांहीं देशांत हि फौजबंदी होत आहे वासुदेव बादाचीं सूत्रें देशांत तमाम फिरतात हे बातमी पकी आहे बच्याजीपंत दर च्या + + करून पैका मागत आहेत परशरामाची बातमी आहे स्वामीस त्या बंडाचे पारपत्याचे अशक्य नाहीं परंतु मनसव्यास व कृतीस लढा असो नये कोल्हापूरचें वर्तमान आज च आलें कीं सिंदास उदर होऊन सर्वांगांस सूज फार आली आलीकडे त्याणें ब्राह्मणावर फार कहर केला व श्रीमंताचे राज्यास अनिष्ट इच्छिलें त्याचें फल लौकरच जाहालें मृत्यू होईलसें दिसतें आनुबाई घोरपडीचा पुराणीक कोकणांतून आला तो तोतयाची मोहर घेऊन आला त्यास खरेपणाचा मोठा अभिमान हाली अनुबाई पुणेयांत आहे तिजकडे तो

१५

गला अवतार सामर्थ्यांपुढें काय होणें परंतु असत्यास सर्व प्रवर्तले आहेतसेसे कलावें सदासीवपंत कुरण्यानें सरकारचें पत्र व स्वामींचें पत्र मला आणिले व खिजमगार हुजरद मजवर आला येशास त्या कार्याचा अर्थ असा आहे निबदेणेची बाग या बागा व कोडोलीची तिन्ही बागा महाराजांकडे नेहमी पंधरा वर्षे आहेत त्या खडून मक्ता करून विष्णू नरहर याजकडे राजश्रींनीं टेविल्या त्या खंडाचे मक्तयांत कुरणा-जवल थोडीथोडी जागा पाहून कुरण बागेच्या बैलास करून दिल्हें आहे तें कूरण त्या खंडांत आहे आज कुरण वेगलें काढीन म्हटल्यास निघत नाहीं परंतु त्या बागा व कुरणें महाराजांकडे त्यांस सनद दाखवितांच आकांतास प्रवर्तलें सारें राज्य सोडून माझे पाठीस कां लागतां असीं भाशणें केलीं मी हुजुरे यांस सांगितलें तूं जाब घेऊन जाणे तो येकेना अनर्थास प्रवर्तला मग मनाचिठी आणून देतो येसे मान्य केलं कुर-णाचा अर्थ येसा आहे मनाचिटी पा लोकाविसी आज्ञा त्यास प्रस्तुत येक सिपाई गावास देंखील पाठवी XXXX बाड कोण असें असतां आज सनद व हुजूर XXXX जर्दाद ठेवून द्यावयाविसी सनद आली तर ठेऊन देऊं पहिल्यांपैकीं मिलत नाहीं आपलीं पत्रें लोकांस बहुत येतात ते बाधोन टेवतात कार्य होऊ न होऊ तसा माझा अर्थ मानूं नये स्वामींचे निरोपानें प्राण अर्पण करणार तेथें पत्र म्हणजे मोठाच अनर्थ गैरवाका समजाऊन येकाधा पत्र आणितो त्याची अवज्ञा जाहाली म्हणजे महद दोश मजकडे येतो वाजबीस पत्र आपलें यावें सिरसा गैरवाका पत्र मला सरकारचे व आपलें देऊं नये येथें अन्यथा कदापि व्हावयाचें नाहीं निशा असत्यास पत्रें देत जाऊं नये लोकांतच गणित असत्यास उत्तम परंतु सरकार अवज्ञेचा महद दोश आहे पत्रें तो गैरवाका येतात व सरकारचे हुजुरे हि भलत्याच कामास येणें हें हि टीक नाहीं मनाचिटी देवांवी ताकीदपत्रें आलिकडे दरबारांत फारच होतात येका कामास दहा लोक मुलकांत आणितात कलावें हे विज्ञापना

लेखांक ३०

श्रीरामचंद्र

विनंति उपरी वरंध्या घांटाची बातमी तेथील चौकीदारानी पाठविली तो मज-कूर राजश्री रामचंद्र शिवदेव यास लीहिला आहे हे सांगतील त्यावरून ध्यानास येईल बहुत काय लिहीणे हे विनंति

लेखांक ३१ श्रीरामचंद्र

शके १६९८ अश्विन शु॥ ८ रविवार

राजश्री रामचंद्र सीवदेव स्वामी गोसावी यास विनंति उपरी येथील वर्तमान तरी वरंधा घाटाखाले तोतयाकडील हजार दीड हजार माणूस आले आहे घांटावरी × (एक ओळ फाटून गहाळ झाली) × नी माणसें पाटविली जे आम्ही रायरे-श्वरच्या डोंगरावरी येऊन रहाणार तरी तुम्ही वाट सोडून देणें इकडील चौकीदारांनी त्यांस सांगितलें जे आमच्या धण्याची आज्ञा जाहाल्यावरी जी आज्ञा होईल त्याप्रमाणें आम्हीं वर्तणूक करूं म्हणून करार करून आले त्यास काय सांगावें पुढें दीड हजार आलें मागोन हजार दोन हजार माणूस येत च आहे हिकडून घाटाचा बंदोबस्त करावा तरी किल्याच्या बंदोबस्तास लोक गुंतलें तेव्हां पुढें विचार काय करावा हे वर्तमान उभयतास विचारून उत्तर पाठवावे रा। छ० ६ रमजान (मजकूर फाटून गहाळ) बहुत माणूस

पै॥ छ ७ रमजान सु॥ सबा सबैन

आस्विन मास सु॥ सासवड

लेखांक १२ श्री

सोमवार आश्विन व॥ ९।१६९८

सेवेसी निवाजी वीटल व दादाजी जगंनाथ सा। नमस्कार दंडवत विनति येथील वर्तमान ता। छ २१ रमजान मु॥ अलीबाग तिसरा प्रहरपावेतो येथास्थीत असे विशेष येथे येऊन श्रीमंत सरखेल साहेबांची भेट जाली सविस्तर निवेदन केले येथून येण्याची तयारी होऊन काल छ २० रमजानी खासा प्रस्थानी अलीबागेस आलें आज नीघोन पुढे पोईनाडी मुकाम करावा आपणासह श्रीमंत पाटीलसाहेबाची भेट पेणचे मुकामी व्हावी हेच रास्त त्यास रवीवारी मध्यरात्रीस ईग्रेजाकडून पत्र आले की भाऊ आमचे मकानी आले असतां तुम्ही फितावून न्यावे हे ठीक नाही आमची वस्त आमचे हवाला करावी व सरकारतर्फेच्या बातन्याहि लेहून आल्या की मुंबईस आरमाराची तयारी होत आहे कोणीकडे जाणार हे पके मनास आणून लेहून पाठवितों त्यावरून त्याचे तयारीचा संशय प्राप्त होऊन रात्रौ आपणास पत्र लिहिलें व दाजीबास हि पाठवीलें ते मार्गी भेटले पत्र मात्र आपणाकडे र॥ करून दाजीबासह माघारें आलों येथील सर्वोत्कर्षे मानस की तोतया आम्ही धरिला तेव्हा सर्व दौलत जबरदस्तीने राखावी हें च जालें पाटीलबावाचा व आपला जीव दोन नाही पाटीलबाबाने अगीकारिली मसलत तीस सामील असावे पुढे जे होणे ते सुखे हो परंतु तोतयास घेऊन तिकडे यावे तर जागा

सुटतें ईग्रेजा सारीखा रीपू मार्गे दगा होऊ शके म्हणोन जागा न सोडावा आपण व भाईने येथपर्यंत यावें स्थले अवलोकन करावी विचारे करून होइल तें करू सर्व दौलतीस पाटील बावाचें ममतेनरुप तऱ्हा होणार तेथे प्रातात तुडवणी किती होणार आपण मात्र उभयेता ताकीदीनी यावे म्हणजे गुंता नाही आमचे चितमन पाटीलबावा खेरीज दुसरे नाही या अर्थ उभयेताचे येणे येथे होईल परंतु ईग्रेल कस्मल बालगित येसी बातमी आली तेव्हा त्याचा बंदोबस्त जाला पाहिजे यास्तव हे पत्र पावताच पाटीलसाहेबास लेहून तेथून पुण्यास ल्याहावे नानानी ईग्रेजाचे वकिलाकडून बंदरचे जनरालाचा बदोबस्त व्हावा त्याजकडून यास उपसर्ग न लागे ऐसे पक्के जाल्यास सरखेल साहेबाचे ही येणे होईल बंदरचा बदोबस्त साडणी कासींदा समागमे आधी पत्रें जाऊन उदयीक उभयतो आपण येथे पोहचावें वकिला कडून नाना बंदरचा बदोबस्त करतील त्यात इतका हि बदोबस्त जाला पाहिजे की तोतया कडील कारभारी तेथे पलोन गेले आहेत ते तुम्हास नानाप्रकारे भर देतील ते एकदर न ऐकता तहप्र॥ चालावे येसे जाले पाहिजे नानाकडून ईग्रेजास पत्र वकिलाचे मारफातीने जाईल त्यात मजकूर लेहवावा की तोतया राजश्री सरखेलकडे आला त्याचें भेटीचें प्रयोजन फार बालगिता हे परस्परे ऐकण्यात आले येशास ते तयासी तुम्हासीं समध आहे येसे नाही भेटीचे जरूर बालगावे हे काये उचित तरी ये गोष्टीत सर्वथी पडो नये येसे लेहून अज पाहिजे सरखेलीकडून कलोन लिहिले येसे न होता बंदरी पत्र गेले पाहिजे परस्परे कललें येसे लि॥ गेले म्हणजे कितेक दोश फिटतात या अर्थे सुचनार्थ लिहीले आहे सेवेसी श्रुत होय साराश पुण्याकडील पत्राचा बंदोबस्त होऊन समागमें लोक येणे ते थोडे देत जितक्यात आटपेल तितके आटोपून लौकर यावे हे विज्ञापना

लेखांक ३३ श्री

पो॥ छ ३ जिल्हेज तिसा समानीन

भाद्रपद मास रू शुक्रवार पौष शु १।१६९८

सेवेसी माहादाजी बलाल मुक्काम जंजिरे रेवदंडा कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ता॥ छ २९ जिल्काद पावेतो वर्तमान येथास्थीत असे विशेष राजश्री भिकाजी नाईक कोल्टकर यांचे बंधु वासुदेव माहादेव होनागावे यास आगरे याचें प्रांतात होते तेथून काल छ २८ जिल्कादी जर्जारे मजकूरचे दहर कोटाबाहेर आगरात राघो नारायेन पराजपे यांचे घरी आले व हे वर्तमान अस्तःमानी किल्यात देऊन पराजपे यांनी सांगितले तेव्हा सरकारची आज्ञा नाही परंतु त्यांचीकोंदर आहविल्य मुळे दुराने राजश्री त्रिंबकजी विवलकर यांचे विचारे मानविले यास किल्यात आपन आपल्या

अवल विरुधं न दीसतां ठेविले आहेत पुढें कसे करांवयाचें याची आज्ञा येईल त्याप्रमाणे वर्तणूक करू याचे उत्तंर पांठवावयास आज्ञा त्वंरांत जाहली पाहीजे शेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना

लेखांक ३४ श्रीगणपति

शके १६९८ अश्विन वद्य ९ बुधवार

राजश्रीया विराजित राजमान्य राजश्री नाना स्वामीचे सेवेसी

पोष्य परशराम रामचंद्र कृतानेक सां। नमस्कार विनंति उपरी येथील कुशल ता। छ २२ रमजानपर्यंत येथास्थित जाणून स्वकीये कुशल लिहीत असिल पाहिजे यानंतर आपण कृपा करुन पत्र पाठविले ते पावले तेथे लिहिले कीं घाटाखालीं जाण्याविसी बहुत गेल लिहिले परंतु जाणे न जाहाले हल्लीं श्रीमंत राजश्री पंत प्रतिनिधी याजकडून हजार फौज तुम्हाकडे रवाना करावयासी लिहिले आहे फौज आली असेल ते व तुम्ही लोकर घाट उतरावा त्यास आद्यापवर त्याचे स्वार आले नाहींत तो काल छ २१ मिनहूस रा। हरीपंत तात्याची पत्रें माबवडे याचे मुक्कामीची पत्रे आली कीं तोतया गलवतात बसून रत्नागिरीस जात होता तो राघोजी आंगरे यानी धरीला तेणे करुन परमसंतोष जाहाला आज प्रातःकाली सरची पत्रे छ १९ मिनहूची आली तेथे आज्ञा की तोतया धरुन आणिला तुम्ही घाटाखाली न जाणे विठल विश्राम वगैरे यांनी जागा जा (गा) लवाडया करुन खूल केले आहे त्याचे पारपत्य करणे त्यास तुर्त आह्या नजिक आम्ही आहो आपली पत्रे जसीं येतील तदनुर* करू तोतयाचे बंड मोठे जाहाले होते परंतु रा। राघोजी आंगरे याणी श्रीमंतांचे पुण्येकडून येश घेतले सदैव पत्र पाठवून परामृश करावा बहुत काये लिहीणे कृपालोभ असो दिल्हा पाहिजे हे विनंति

* येथपासून अक्षर स्वदस्तूरचे.

लेखांक ३५ श्री

शके १६९८ अश्विन शु॥ ७ शनिवार

पो॥छ ६ रमाजान सवा

दंडवत विनंति उपर चिठी आपणाकडून आली गडाचे राजकारण लागले ते कूच करुन गेल्यानें ठीक होणार नाहीं यास्तव मुकाम करावा उंटे हि येतील म्हणोन लि॥ ते कळलें येसीयासी किल्यावरील बातमी आज दोन वेला आली तोतया कडील माणुस कोतवालानी बोलावून घेतलें येके जागा जमावें असा विचार आहे कांही थोडे बहुत

माणूस राहिलें ते हि आज उद्यांत निघून जाणार असा निश्चय आहे आणि परवान इकडील आजकिल्याकडे गेला होता पहिले जेथें ढालाव लोक होते ते काही नवते तेव्हा बातनी ठीक आसी कलली किल्याचे राजकारण काही दुर्घट नाही हजारपांचशे स्वार या जागे राहीले आणी जे आम्हसी बोलतात त्याची गाठ घालून देऊं म्हणजे किल्याचे काम होऊन येईल जड नाही आतां जुंजाचे तोंड तिकडे लागले लोक तोतयाचे जमा एकत्र होतात तेव्हां तीकडील १ बाजू कची पडली न पाहिजे यास्तव कूच उदईक योजिले हे ठीक आहे कूच होते ही आवई आज जाहल्यास पुन्हा मुकाम करावा हे मनसब्यास ठीक नाही यास्तव जो निश्चय जाहाला आहे त्या प्रमाणें कूच होईल पुलावर हि मुकाम आगर कूच जसा तिकडील मजकूर पाहू तसा करावयासी येईल तत्रापि उदईक आपली आमची भेट होईल तेव्हा परस्परें कलल रा छ ५ रमजान *हे विनंति

*अक्षरें स्वदस्तूरचीं.

मोर्तब सुद.

लेखांक ११ श्री

रविवार भाद्रपद शु. ३।१६९८

श्रीमंत राजश्री नानाफडणीस स्वामीचे शेवेसी विनंति शेवक रामचंद्र बलाल कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ता छ १ माहे साबा (न) मुकाम गंगापूर स्वामींचे कृपे करून यथास्थीत असे विशेष लक्ष्मण महादेव रानडये कारकून दिमत राजश्री आनंदराव भिकाजी रास्ते हे राजश्री गंगाधरराव भिकाजी रास्ते याच्या बरोबर गंगापूरास येऊन विनंति केली कीं आपण वाडिलापासून रास्ते याची शेवा आज तागायत करीत आलों त्यास कोकणांत तोतया जाला होता त्याणे आम्ही देशात रास्ते याजकडे चाकरी करीतो म्हणोन तसदी देऊंन अडीचशे रुपये घेऊंन दादाशास्त्री यास दिल्हे त्याणी लग्न केले त्याबदल केसो विठ्ठल भिडे आडीवरेकर यास दील्हे पुढें तोतयाचे पारिपत्य जाले नंतर राजश्री गंगाधरपंत भाऊ तालुके विजेदुर्ग याणी केसोपंतापासून सरकारात घेतले आहे तों माझी गरीबीवर कृपा होऊंन माघेरे यावी त्याजवरून आपणास लिहोन पाठवावयाची आज्ञा जाली की रास्ते यांच्या पदरी मशार निले बहुत दिवस आहेत याजकरितां अडीचशे रुपये तोतयानें घेतले आहेत ते माघारे यावे त्याजवरून शेवेशी विनंति लीहिली असे सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना

लेखांक ३७ श्री

प्रभुवर्य श्रीमंत राजश्री–रावसाहेब यांसि

प्रती रामशास्त्री आसीर्वाद विनंति गणपतराव कृष्ण कोलटकर यांचे बंधु तोतयाचे पंक्तीस जेवले बहुत वेल त्याचा प्रकार कसा केला वैदिक व वेदशास्त्रसंपन्न यांची मात्र व्यवस्था लिहिली पंडिताची लिहिल्यात आली नाही ते ल्याहावे म्हणून पत्रीं आज्ञा त्यास गणपतराव यांचे एक बंधु लक्ष्मणराव तोतया बरोबर आले ते हाली पुण्यांत वेगलेच आहेत वरकड बंधु तोतयाकडून जाऊनXXXगडास आहेत त्यांस प्रायश्चित सरकारचे आज्ञेने होये तो पावेतो वेगले असावे कोणाचे घरी भोजनास जाऊ नये कोणा ब्राह्मणास आपले घरी बोलावू नये या प्रो पत्र पाठविले किल्याचे असपास महाड बीडवाडी वगैरे स्थलचे ब्राह्मणानी कोलटकरास प्रायश्चित होये तोपर्यंत त्याचे घरी कोणी भोजन करू नये व त्यांस हि भोजनास बलाऊ नये या आन्वयें सरकाराची पत्रें समस्त ब्राह्मणास पाठविलीं पंडिताची व्यवस्था वेदशास्त्रसंपन्न म्हणून लिहिले आहे ते च होय गोविंद भट नीजसुरे याचें घरीं कटक्या कोकणातून तोतयाकडून आल्यावर भोजनफरालकथा काही च जाले नसतां प्रायश्चित कशावरून नेमिले ते ल्याहावे म्हणून लिा त्यास बाबाजी अनंत आबटे यानी सांगितले व याद ज्यांचे ज्यांचे घरी कटक्याचीभोजने कथाफराल जाल्याची नांव निसीवार लेहून दिल्ही त्यात निजसुरे यांचे नांव आहे यादी प्रो वरकड मान्य जाले गोविंद भट मात्र नाही म्हणतात याजकरिता बाबाजी अनंतास बलावून पुरसीस करून रामभटाचे याचे बोलणें करविले त्याचा तपसील आलाहिदा यादीप्रो त्या वरून विदित होईल रघुनाथ दीक्षीत मनोहर यानी गतवर्षी कोकणांत लग्न केले त्याचा सासरा केसोबा गोखला आडिवरेयांत राहातो (त्याचे) घर वेगले ठेवण्याविसीं गंगाधर गोविंद यांस सरकारचे पत्र सादर जाले श्रुत होय
* हे विनंती

* हे विनंती हीं अक्षरें बालबोधीत असून ती दीर्घ आहे खुद्द रामशास्त्र्याचे हातची आहेत.

श्री

लेखांक ३८

यादि किले रत्नागिरी येथे तोतया अटकेत सरकारातून ठेवला असता रामचंद्र नाईक पराजपे याणी राज्यात बखेडा व्हावा ही कुबुध धरून तोतया कैलासवासी भाऊसाहेब म्हणून सर्वांचे बुधीस भ्रंश करून त्यास बाहेर काढून त्याची उभारणी करून कोकणचे किलयाचा वगैरे बंदोबस्त करीत राजमाची परयत येऊन पोहोचले किले सिंहगड हि हस्तगत केला सरकारातून पारपत्यास रा॥ माहादजी सिंदे रवाना होऊन

तातयाचा मोड होऊन तोतया हस्तगत व्हावा असे जाहाले ते काळीं पराजपे याणी मुबईस इग्रजासी सुत्र बाधोन किले रत्नागिरी येथे पाच पचवीस लोक व निशाण इग्रजाने पाटवून निशाण लावावे तेथे निशाण लागल्यावर सिहगड व पुरधर येथे हि निशाण इग्रजाचे लावून द्वाही इग्रजाची फिरवावी इग्रजाचे निशाण व लोक येऊन कायमता जाली म्हणजे सरजामानिसी त्याणी यावे बाकी किले परियायेकडून हस्तगत इग्रजाकडे व्हावे ऐशी कारस्तानी इग्रजाकडे केली येविसीची पत्रे

जिवाजीराव हवालदार किले रत्नागिरी यांस पत्रें

महिपतराव कृष्ण व रामचद्र माहादेव याचे नावे

रामचद्र नाईकाचे खाली स्वदस्तुरी बोली व आसीर्वाद

आश्वीन व॥ सप्तमीचे पत्र त्यात मार पेशजी पत्रे पाठविली त्यात यैत्रजाचा करार करून पाठविली त्याजपैी दोन हजार पोहोचले बाकी युक्तिनशार पावता करू याखेरीज दोन कडी व कठी मोत्यांची तिजाईमणी पाचेचे सुमार दाणे येकशे येकसष्ट पाठविले ते पावले च असतील तुमचा आमचा करार की त्यावर निशाण मुबईहून घेऊन येतील ते किल्यावर घ्यावे त्याचे नाव करावे इतर गोष्टीचा तुमचा आमचा करार आहे त्याप्रमाणे त्याचे नाव जालियाजवर टरावाप्रो निभावणी करा हा अर्थाचा भरवसा तुमचा बहुत काय लिहिणे लोभ कीजे हे आसीर्वाद

छ १४ रमजानचे पत्र त्यात मा॥र तुम्ही पत्र पा ते पावोन परम सतोष जाला पत्री लि॥ की ऐवज व कडी व कठी पाठविली ते आम्हास पावली नाही बरे असो हाली पत्रे व पेशजी पत्रे लि॥ च आहेत त्याजवरून देतील तथापि न दिलं तरी आम्हो करारा प्रो देऊ मुबईहून निशाण येईल ते तुम्ही किल्यावर लावावे मुबईवाल्याचे नाव करावे तुम्ही तथापि चितात संशय आणाल की कार्यमात्र करून आणि दगा देतील ज्यापक्षी येक नावेमधी बसलो आहो मध्यावर गाभडी फाटल्यास अवघे च बुडो यास्तव तेथे त्याचे बोलण्याचालण्याचा विचार चितात न आणे तेथे आम्ही बहुत बदोबस्त राखिला तुम्ही तेथे येवढे मात्र करावे हा हि अर्थाचा भरवसा तुमचा बहुत काय लिहिणे लोभ कीजे हे आसीर्वाद १

आसीर्वाद म्हणून पत्रे रामचद्र नाईक याचे स्वदस्तुरी आसीर्वादाची पत्रे

किनापत्र की पेशजी तुम्हास पत्रे पाठविली ती पावली च असतील हाली र॥ हवालदारास पत्रे लि॥ आहेत त्यास देणे

छ १४ रमजानचे पत्र की तुम्ही पत्रे पाठविली ते पा दिनचर्येचे वर्तमान कसे काय ते लिहिणे हा कालपरयत बरे च आहे

पत्री लि॥ की हवालदाराचे चितर्णे हे
नाही ऐसे दिसते म्हणोन लिहिले
पेशजी पत्रे खातरजमेची लि॥ है
तुम्ही त्यास दिल्ही की नाही हे व
लि॥ नाही आणि लि॥ की चितशु
तेव्हा त्याचा अन्वय काही च
जला कशावरून आम्ही त्याहावे
म॥रनिलेस पत्र लि॥ आहे त
वाचून पाहून त्यास द्यावे म्हणजे
शुध्य आपेआप होईल आणि सा
प्रो म॥रनिले वर्तणूक करतील
मनोदय रक्षून घ्यावा जातीने र
जाणे बहुत काय लिहिणे हे आसीव

गेले आहेत तर उतर दिशेच सधान
लवकर च पोहोचेल गेले आहेत त्याचे
हस्तगत किला होऊ नये उतर दिशेचे
ग्रहस्ताचे नाव जाहाले म्हणजे (त्या) स
समजल्यावर सिव्ह परवती निशाण लावून
सकार व मकार लेखक हे आमचे मायेत च
आहेत उभयता व सरदार येक मकार
मात्र नाही आम्ही तो त्याचे मायेत जा-
ऊन आण क्रिया शपत करीत च आहो
निरुपायास्तव बहुत काय लिहिणे हे
आर्सीवाद

वद म्हणून पत्र की पेशजी पत्रे लि॥ त्याचे उतर
ाल आहेत चिता नाही काल च पत्र आले होते
ते बजीनस आपुलेकडे घेऊन जातील ती पत्रे
त्याचे नाव करावे येथे बहुत मडली त्रिवर्गाखेरीज
केला तो चिरजीवाचे स्वाधीन आहे तेथे त्याचे
वेरजीव आहेत साध्य च आहे जकार व बकार गेले
करावे खर्चावचाची चिता नाही मसलतीस पैका
ावी बहुत दिसगत न लावावी इतर गोष्टीची
आहेत नवी श्रीष्ट करतील मग कोणे गोष्टीविसी
ली व आम्ही पाठविली आहेत त्याप्रो करावे बहुत

छ ११ रमजानचे पत्र की तुम्ह
पत्रे आली ती पावली लि॥ मजकूर
स्तर समजला दिनचर्येचे वर्तमान
काय ते लिहिणे हा काल परयत
मजकूर बराच आहे आम्ही आण
क्रिया करीत च आहो चिरजीव रि
पत व रा॥ धोडो गोपाल या उभ
पत्रे राजमाचीहून खाली गेली
आली त्यात लि॥ की मुबईची पत्रे
विली ते निशाण घेऊन किल्यावर ज
व आम्ही पत्रे पाठविली त्याचे उत्तर त्या-
की निशाण घेऊन जातो तुम्ही पत्रे ुम्ही
ईस लि॥ त्याचा अन्वय आम्हास लि पत्रे
की माहागिरी तुम्ही पाठवावी माहा ास
वर पचवीस लोक व निशाण तुर्त वि पण
वर पाठवितील मागाहून सरजाम नि-
येऊ त्याप्रो त्याचे पत्रे आम्हास हेत
होवे त्याप्रो कार्य शिध करावे येथे मील

पत्रे मुबईस महिपतराव कृष्ण रामचद्र माहादेव

कितापत्र की पेशजी पत्रे पाठविली
आहेत त्या प्रो सर्व साईत्य पैक्यानिसी सिध
आहे कार्य मात्र करावे तुमचा पैका खर्च
होईल तो व मसलतीस लागेल तो आम्ही
खर्चू तुमचे नाव मात्र इतर साइत्य खर्च-
वेच लागेल तो आम्ही करू चिता नाही
पेशजी पत्रे लि॥ ती निशेदाखल आहेत
जनराल साहेबास पत्रे लि॥ आहेत त्यात

वर्तमान तर पेशजी पत्रे खातरजमेची लि॥ आहेत त्याप्रो. विदित च आहेत सारांश किल्यावर निशाण लावावे दुसरे पत्र आम्हाकडून येऊन पोहोचेल असा अन्वय राहिला नाही हे जाणो (न) साहेबास विनति करून कार्य करावे बहुत काय लिहिणे लोभ करावा हे आसीर्वाद १

विस्तार लि॥ आहे खातरजमा पटवून दिल्ही आहे त्या प्रो विलंब न करिता करावे साहेबास विनति वारवार करावी पदरी घेतल्याचे सार्थक करावे बहुत काय लिहिणे हे आसीर्वाद १

कितापत्र की पेशजी पत्रे श्रीमंत जनराल साहेबास लिहिली आहेत त्या प्रो अर्जीयावर हाल घेऊन जावे इतर साहित्य पेशजीचे लि॥ प्रो सिध आहे वारवार पत्र ल्याहावे तो आमची वेळ कसी आहे ही आपल्यास विदित च आहे पदरी घेतल्याचे सार्थक केले पाहिजे बहुत काय लिहिणे हे विनति १

आपा भट यास पत्रे दादाशास्त्री याणी लिहिली ते

कितापत्र की तुम्ही पत्र पा ते पा र॥ चिमणाजीपंत पटवर्धन व चिरंजीव बाल हे उभयता वसूल चागला करितात आम्ही त्याचा पुस्तपन्हा करीत च आहे म्हणोन लि॥ त्यास सर्व गोष्ट मसलतीची कालजी आपल्यास च आहे र॥ नाईकाची पत्रे हमेशा श्रीमतास व आम्हास येतात व आपल्याकडे जातात नायकानी रावताचा बदोबस्त थोडाबहुत केला म्हणून श्रीमतास व आम्हास लि॥ आले आहे आम्ही राजमाचीस जातो राजमाचीचा बदोबस्त करून तलेगावचे मु॥ जावे म्हणजे राऊत येऊन पोहोचतील आमचा घरचा समाचार घेत जावे नाना व हरिपंत व माहादजी सिंदे त्रिवर्ग खेरीज करून नायकानी आपले मायेत घेतले आहेत

कितापत्र की तुम्ही पत्रे पा ती पा लि॥ म॥र कल्ला इकडील वर्तमान तर राजमाचीहून घाटाखाली रेवसच्या बदरी गेले आमचे मसलतीचे वर्तमान पत्री लि॥ पुरवत नाही म्हनाडले वर्तमान आम्ही व रा॥ सिवाजीपंत धोंडोपंत त्रिवर्गाही नाईकास लि॥ आहे रेवसचे बदराचे अगोधर सीनल्टेकडीचे मुकामची पत्रे लि॥ हेही त्या पत्राचे उत्तर आम्हास आले की मुकाम नाईकानी सधान केले आहे आम्ही घरी लवकर येऊन पोहोचतो नायकाचे पत्राप्रो बदोबस्त राखणे तुमचे आमचे जिवावर आळ आहे परमेश्वर पार पाडणार आहे सारांश नाईक असता आम्हास कालजी नाही किल्ला तो लवकरा तर खरूप बहुत काय लिहिणे हे विनति

मागाहून होईल वर्तमान ते लि॥ पाठऊ र॥ सिवाजीपंत सुभेदार व धोंडोपंत सुखरूप आहेत मसलत सिधीस जाईल हे विनती*

शेवेसी बनाजीराव अनगल सां॥ नमस्कार विज्ञापना लिखितार्थ परिसोन लोभ करावा आह्मे प्रो चाकरी येकनिष्ठपणे करितो शेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना

*(अक्षरें बाळबोध आहेत. ती दीर्घ.)

शेवेसी बनाजीराव अनगल सां नमस्कार विज्ञापना लि॥. तरी सोनशास्त्री याही लि॥ प्रो करावे आम्ही तो आपले भरवसेयांवर या गोष्टीत पडलो आता सर्व गोष्टीचा अभिमान आपल्यास आहे बहुत काय लिहिणे हे विज्ञापना

लेखांक ३९ श्री

पे॥ कार्तिक शु॥ १० मंदवार शके १७१० नकल

बुधवार कार्तिक शु ७।१७१०

विज्ञाप्त आंबाराम भट आलीबागेस असतात सावकारी करीतात हें प्रसिद्ध आहे च त्यांचे आंतील कर्म आइकण्यांत की तोतया आंगरे यानी धरीला ते समई माध्यस्तीस आणभाष यावयासी भटजींच आंगऱ्याकडून पुढे गेले घेऊन आले ते समई कालेगाव पासून पायेवाटेने आणिला बरोबरचे सरंजामाची गलबते कुलाब्या खाली नेलीं त्यांजवरील जिनसाना खाली उतरता भटजींनी तीन पेटया आपले घरी नेल्या यांत काय होते ते जाते समई जवळ होता त्याची जवानी लिहून घेतली आहे सोन्याच्या कांबी येके पेटींत येक पेटीत मोहरा सात आठ हजार पावेतो येक उघडली च नाही त्यात काय होते ते नकले याप्रमाणे अभीलाश करून सावकारकी फैलाविली हे त्याजपासून काढावयासी वीना सरकारचा नेट पोहोचल्या सिवाय काम होणार नाही र॥ राघोजी आंगरे तोतया घेऊन गेले होते तेव्हा ह्यानी सरकारांतून काय कलमे उगऊन घेतली आहे हें न कले या गोष्टीचा आंगीकार करून तंवी पोहोचवून येथास्थीत होईलसे आसिले तर शोध करून त्याहाते म्हणजे मुदई पाठऊन देतो किंवा या गोष्टीत पडावयाचेच नसिल्यास तसे च त्याहावे म्हणजे मुदयाचे नांव लौकीकांत कशास आणावे परंतु मुदयाचे म्हणणे आहे कीं येकवार श्रीमंताकडे जाऊन पाघुरणे जालीन दाद दिल्ही तरी बरे नाहीतर देशत्याग करणे प्राप्त च आहे एकटे भटजीस च धरून आणिल्याने काम हस्तगत होणार नाही घरास जफ्ती माणसास कैद असे होईल तेव्हां मुदा सापडेल येविसी श्रीमंतास विनंति करून आज्ञा होईल त्याप्रमाणें त्याहावें सेवेसी श्रुत होये हे विज्ञाप्त पत्र र॥ कार्तिक सुध्य ७ सौम्यवार

सदाशिवराव भाऊसाहेब पेशव्यांच्या तोतयाचें खूळ पेशव्यांचे कारभारी नाना फडणीस यांजवर आलेल्या अनेक संकटांपैकीं एक होय. ग्रँटडफच्या इतिहासांत या खुळाचा उल्लेख फक्त दहा पांच ओळींत च केला आहे. व सामान्य इतिहास-वाचकांस हें खूळ, त्यांत सामील असलेले लहानमोठे लोक, पेशव्यांच्या शत्रूंनीं या खुळास केलेली मदत, श्रीमंत मातोश्री पार्वतीबाईसाहेब यांच्या मनाची स्थिति आणि हें खूळ त्वकरच न मोडतें किंवा उत्पादकांच्या हेतूप्रमाणें तें सिद्धीस गेलें असतें तर, काय काय अनर्थ घडले असते यांची कल्पना फार थोडी असलेली दिसून येते. या प्रकरणासंबंधीं अस्सल इतिहास—कागदपत्र बरेचसे प्रसिद्ध केले असें रा. वासुदेव वामनशास्त्री खरे यांनी. हे कागदपत्र पटवर्धनांच्या दप्तरांतील व 'ऐतिहासिक लेख-संग्रहां'त प्रसिद्ध झालेले होते. पण वर छापलेले कागदपत्र खुद्द नाना फडणीसांच्या दप्तरांतील असल्यामुळें त्यांचें महत्व कांहीं वेगळें च आहे असें ते वाचणारास आढळून येईल. सदरील कागदपत्र रा. दत्तात्रेय बळवंत पारसनीस यांजकडून मला मिळाले याबद्दल मी त्यांचा ऋणी आहें.

येथें दिलेले कागदपत्र ३९ आहेत. ते बहुतेक सर्व शके १६९८ म्हणजे सन १७७६ या सालच्या पांच सहा महिन्यांतील च आहेत. रत्नागिरीचे मामलेदार रामचंद्र नाईक परांजपे यांनीं तोतयास खरा ठरवून फाल्गुन शु॥ १० शके १६९७ या दिवशीं बेडी तोडून मोकळा केला, व त्यास सर्व सरंजाम श्रीमंत पेशव्यांप्रमाणें करून दिला ! तेथपासून तोतयाचें खूळ मोडून तोतयास शिक्षा देऊन रामचंद्र नाईक प्रभृति गुन्हेगार साथीदारांचा राजद्रोही पत्रव्यवहार पकडून त्यांना शिक्षा व संसर्गी लोकांस प्रायश्चित्तें सांगेपर्यंतच्या मजकुराचा समावेश सदर पत्रांत झालेला आहे. बहुतेक पत्रें खुद्द नानाफडणीसांस यांस लिहिलेलीं असून यांपैकीं पुष्कळांवर नानांच्या हातच्या पैवस्त्या घातलेल्या आहेत. पत्रें कोणी लिहिलीं याच्या खुलासाकरितां खालील तपशील दिला आहे.

ले. १ हें नारो बाबाजी फडके यांचें पत्र. या विश्वासू गृहस्थास तोतयाच्या खुळाची खरी हकीकत काढण्याकरितां नाना फडणविसांनीं मुद्दाम रत्नागिरीस पाठविलें होतें; व त्यानें या पत्रांत तोतया बंधमुक्त झाल्याची नक्की तिथी दिली आहे. ले. २ तें १२ हीं ११ पत्रें हरिपंत फडके यांचीं आहेत. हीं सर्व खुद्द हरिपंतांच्या हातचीं च आहेत. हरिपंत हे यावेळीं पुण्यास राहून नानांच्या आज्ञेप्रमाणें पार्वतीबाईवरील देखरेख आणि तोतयावर फौजा पाठविण्याची व्यवस्था पहात होते. पानसे व शिंदे यांच्या मागून ते हि घाटाकडे तोतयाशीं युद्ध करण्यासाठीं जाणार होते; पण त्याचें कारण हि पडलें नाहीं. ले. १३ तें १७ हीं पांच पत्रें सखाराम बापूंचीं आहेत असें त्यांतील अखेरच्या भागांतील अक्षरावरून दिसतें. अंतील मजकूर हि सखारामबापूंनी लिहावा

असावें आहे. लेखांक १८ वरून सखाराम बापू आपल्या नेहमीच्या दुटप्पीपणाच्या वृत्तीस अनुसरून या प्रकरणीं हि वागत होते ही हि बाब दिसून येते. ले. १८ ते २५ हीं आठ पत्रें बाबूराव कृष्ण (आपटे) या नांवाचा नानांचा एक विश्वासू हस्तक सातान्यास महाराजांच्या दिमतीस अगर देखरेखेस होता त्याचीं आहेत. ले. २४ व २५ पत्रांत ' बाबूराव कृष्ण ' असे शब्द नाहींत. परंतु लिहिण्याच्या शैलीवरून ती त्याचीं च पत्रें दिसतात. भरंवशाच्या व सलगीच्या मनुष्यानें लिहिल्यासारखी हीं पत्रें असून त्यांतील अघळपघळ वक्तृत्व हें लिहिणाराच्या स्वभावाचें दर्शक आह. ले. २६ हें पत्र बाळाजी गोविंद याचें आहे. हा शिंद्याच्या लष्करांतील हुजुरातींतील महत्वाचा मनुष्य दिसतो. ले. २७ हें कुलाब्याहून आलेलें बातमीपत्र आहे. कोणीं लिहिलें याचा नक्की अंदाज होत नाहीं. ले. २८ ते ३१ हीं सुवर्णदुर्ग तिन्नेघाट व वर्ध्याघाट येथून तोतयाच्या हालचालीसंबंधीं नाना फडनीसांकडे आलेलीं बातमीपत्रें आहेत. ले. ३२ निंबाजी विठ्ठल व दादाजी जगन्नाथ यांचें पत्र यांत आपले हातीं लागलेला तोतया आंग्रे पेशव्यांचे सरदार शिंदे यांचे हातीं देण्यास तयार असतां इंग्रजांनीं तोतया ही आमची ' वस्त ' अशा सबबीवर प्रतिबंध कसा केला, व तो दूर होण्यास कोणची योजना होणें जरूर होतें, याचा मजकूर आहे. ले. ३३ हे रेवदंडा येथें आलेल्या तोतयाकडील वहिमी लोकांवर नजर कशी ठेविली यासंबंधाचें पत्र आहे. ले. ३४ हें परशुरामभाऊ पटवर्धन यांचें पत्र असून शेवटचा मजकूर त्यांचे हातचा आहे. नानांच्या आज्ञेवरून परशुरामभाऊ हे तोतयाच्या पारिपत्याकरितां निघणार होते. परंतु त्याचे आधींच बंड मोडल्यानें त्यांचा बेत रहित झाला. ले. ३५ हें महादजी शिंदे यांचें पत्र आहे. ले. ३६ हें गंगापुराहून श्री. मातोश्री गोपिकाबाई यांच्या दिमतीस असलेल्या कारकुनाचें पत्र असावें. ले. ३७ हें रामशास्त्रीबोवा, न्यायाधीश, यांचें पत्र प्रायश्चित्तांच्या व्यवस्थेसंबंधी आहे. ले ३८ ही फार महत्वाची यादी आहे असें आंतील मजकुरावरून दिसतें. त्यांत रामचंद्र नाईक परांजपे, मामलेदार रत्नागिरी, याची तोतयाप्रकरणीं राजद्रोहात्मक पत्रें पकडलेलीं दिलेलीं आहेत. त्यांत या प्रकरणीं नायकांची भिस्त कोणाकोणावर होती याचा सहज उलगडा होणार आहे. व ले. ३९ हें पत्र कोणाचें आहे कळत नाहीं. आंतील मजकुराचा संबंध तोतयाच्या खुलाशीं प्रत्यक्ष असा नाहीं. परंतु मजकूर दुसऱ्या एका दृष्टीनें बोधप्रद असा आहे.